

rijksuniversiteit
groningen

SCHERPENZEEL, 24 November 1945.

*intima rogent
keest.*

Hooggeachte Freule,

Nog steeds is Uw schrijven van inmiddels heeft Mevrouw Patijn al een len.

Landgoed Scherpenzeel, een geschiedenis van beheer en exploitatie (1854-1956)

ing. N.M. (Nienke) Welle

HOUTVERKOOPING
TE
Scherpenzeel.

Notaris VAN HEUVEN te Barneveld is voornemens op **Woensdag 15 Januari 1902**, ten 10 uur. in het logement des Prins te Scherpenzeel te

VERKOOPEN:

Voor de Heeren Mr. A. Roijaards van Scherpenzeel, Mr. J. S. Roijaards, Mr. W. H. J. Roijaards, Mr. A. van Namen van Eznes.

Eiken en ander Hakhout, Eiken- en Wilgenboomen, Denderdunsel, Slieten en Boonenstaken op Renes, Oud Willaar, Ebbenhorst, Ronwinkel, Groot Orel, de Heerlijkheid Scherpenzeel, Groot Schaik, Veenschoten, Laagelaar, Huigenbosch, Groot Donkelaar, Dakhorst, Groot Wolswinkel en Droffelaar.

Inlichtingen geeft de Rentmeester de Heer J. Rezes.

60
40
20
90
90
50
25
70
20
30
00

Landgoed Scherpenzeel, een geschiedenis van beheer en exploitatie (1854-1956)

scriptie – geschreven in het kader van de master
Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen

ing. N.M. (Nienke) Welle
Ruurlo, september 2015

begeleider:

dr. E.A.C. Storms-Smeets, Rijksuniversiteit Groningen, Gelders Genootschap

tweede lezer:

prof.dr. Y.B Kuiper, Rijksuniversiteit Groningen

voor Teun:

**hopelijk valt er later voor jou ook nog te genieten
van een landschap
dat niet direct al haar geheimen prijs geeft**

'The past is a foreign country: they do things differently there'

(L.P. Hartley)

VOORWOORD

In 2012 werd ik door het bestuur van de Stichting Landgoed Scherpenzeel gevraagd een artikel te schrijven over landbouw en landgoed in de negentiende eeuw, als bijdrage aan de publicatie “Verhalen van Scherpenzeel - een bloemlezing uit de geschiedenis”. Deze publicatie zou verschijnen ter ere van het 10-jarig bestaan van de Stichting. Hoewel ik reeds geruime tijd betrokken ben bij landgoed Scherpenzeel - eerst vanuit mijn werk bij de Federatie Particulier Grondbezit en later vanuit mijn bureau voor landgoed- en landschapsbeheer “Landweer” - had ik mij nog niet eerder in deze mate verdiept in de geschiedenis van het landgoed. Tijdens het werken aan het artikel kreeg ik steeds meer vat op het door de cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) geïntroduceerde - en ondermeer door de Groningse hoogleraar Ankersmit nader geduide - begrip ‘historische sensatie’. Huizinga bedoelde met de historische sensatie niet alleen het sensationele contact met historische personen en bekende auteurs, maar meer in het algemeen het contact met een andere tijd, met het verleden. ‘Dit contact met het verleden, dat begeleid wordt door een volstrekte overtuiging van echtheid, waarheid, kan gewekt worden door een regel uit een oorkonde of een kroniek, door een prent, een paar klanken uit een oud lied’, aldus J. Huizinga. En zo verging het mij ook. Bladerend door de archiefstukken van het landgoed belandde ik in de wereld van leenmannen en keuterboeren, van tienden en tijnsen, van rechten en plichten, van boomgaarden en bossen. En ik wilde er meer van weten... meer van het in eigendom hebben en beheren van een landgoed in vervlogen tijden.

Het kwam dan ook goed uit dat er nog een uitdaging op mij lag te wachten in de vorm van het schrijven van een scriptie voor de master Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ik was enkele jaren daarvoor gestart met een vrij programma ‘historische geografie’ aan Wageningen Universiteit, waar ik bij Jelle Vervloet aan tafel was beland om te spreken over een wetenschappelijke studie die aansloot bij mijn interesses en in deeltijd te doen zou zijn. Toen de historische geografie in Wageningen na de pensionering van professor Vervloet leek te verdampen, maakte ik de overstap naar Groningen - naar de masteropleiding Landschapsgeschiedenis aldaar. Voor deze opleiding heb ik voorliggende scriptie geschreven. Het schrijven van de scriptie naast mijn werk, een gezin en het beheer van ons eigen cultuurlandschap viel in het geheel niet mee. Waar haal ik de tijd vandaan en hoe houd ik de focus vast? Naast het verdelen van aandacht kostte mij het schrijven over een geschiedkundig onderwerp ook veel tijd. Om er achter te komen hoe de zaken waren geregeld in de negentiende en twintigste eeuw, wie het er in het buitengebied om welke reden voor het zeggen had, waarmee geld werd verdiend en waaraan het werd uitgegeven, had ik een zelfstudie Nederlandse geschiedenis nodig. Maar nu heeft het verleden geen geheimen meer (hoewel...?) en ligt dan toch het eindresultaat op tafel.

Een woord van dank aan een ieder die mij heeft geïnspireerd en geholpen bij het schrijven van deze scriptie is hier op zijn plaats: aan Jelle Vervloet die mij in het allereerste begin heeft geënthousiasmeerd om mijn interesse voor de geschiedenis van het grootgrondbezit om te zetten in een studie, aan Theo Spek (hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de RUG) die de moed erin wist te houden in slechte tijden, aan Elyze Storms-Smeets voor haar geduld en begeleiding bij het schrijven van de scriptie, aan Yme Kuiper voor de tips bij aanvang van het onderzoek en voor de moeite het rapport als tweede lezer te beoordelen, aan de medewerkers van het Gelders Archief aan wie ik eindeloos vragen mocht stellen op de studiezaal, aan Gijsbert van Sijpveld voor het ter beschikking stellen van kaartmateriaal

uit het rentmeestersarchief en aan de plaatselijke geschiedenissen Henk van Woudenberg en Egbert Wolleswinkel voor het beschikbaar stellen van gegevens en het plaatsen van kritische opmerkingen in het voortraject.

Last but not least noem ik hier de eigenaren van landgoed Scherpenzeel die zich zo inzetten om hun erfgoed voor de toekomst te bewaren en mij enthousiasmeren om de geschiedenis van hun landgoed te onderzoeken. In het bijzonder dank aan Meta Daniëls met wie ik vele gesprekken heb gevoerd over Scherpenzeel en aanverwante zaken waardoor ik altijd weer de energie vond om verder te gaan en aan Joan Patijn die het eindconcept van mijn scriptie minutieus heeft doorgenomen en heeft voorzien van nuttige verbeterpunten.

Nienke Welle
Ruurlo, september 2015

INHOUD

Samenvatting

1. Inleiding	1
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	1
1.2 Stand van het onderzoek	1
1.2.1 Onderzoek naar landgoederen en buitenplaatsen	3
1.2.2 Onderzoek naar beheer en exploitatie van landgoederen	3
1.2.3 Over sociale verhoudingen op het platteland en de machtsbalans	6
1.2.4 Onderzoek naar landgoed en dorp Scherpenzeel	7
1.2.5 Samenvatting en conclusie stand van het onderzoek	9
1.3 Theoretisch kader	10
1.4 Afbakening van het onderzoek	12
1.5 Probleemstelling en onderzoeksvragen	14
2. Onderzoeksmethoden en bronnen	16
2.1 Methoden	16
2.2 Toelichting op de gebruikte bronnen	17
2.2.1 Primaire bronnen	17
2.2.2 Fiscaal-historische bronnen	19
2.2.3 Kaarten	22
2.2.4 Eigenaren en andere lokale gebiedskenners	24
2.2.5 Genealogische bronnen	24
2.2.6 Historische kranten en tijdschriften	25
3. Landgoed Scherpenzeel, een introductie	27
3.1 Landgoed Scherpenzeel in een notendop	27
3.2 Ontstaan van het Scherpenzeelse landschap	27
3.3 Het agrarische cultuurlandschap	31
3.4 Geschiedenis van heerlijkheid en landgoed Scherpenzeel tot 1793	34
3.5 De families Van Naamen en Royaards	36
4. Eigendommen	38
4.1 Eigendommen behorende bij landgoed Scherpenzeel	38
4.1.1 Bezitsreconstructie onroerende eigendommen	38
4.1.2 Roerende eigendommen	46
4.2 Samenvatting en conclusie eigendomssituatie	47
5. Landgoedbeheer en landgoedexploitatie	50
5.1 Grondbezit en het patriciaat	50
5.2 Grondbezit als vermogensbestanddeel	51
5.3 De rentmeester	53
5.4 Landgoed Scherpenzeel: opdrachtgever en principaal	54
5.5 De ingebruikgave van grond en gebouwen	56
5.5.1 Contractvormen	57
5.5.2 Onderlinge verhoudingen	61

5.6	Inkomstenbronnen	62
5.6.1	Inkomsten uit agrarische exploitatie	62
5.6.2	Inkomsten uit bosbouwkundige exploitatie	64
5.6.3	Inkomsten uit (gebruiks)rechten	65
5.6.4	Overige inkomsten uit de exploitatie van (onroerende) goederen	67
5.7	Kostenposten	67
5.7.1	Personeel	67
5.7.2	Belastingen	68
5.7.3	Bouw en onderhoud van boerderijen	69
5.7.4	Kosten met betrekking tot landerijen en bossen	69
5.7.5	Verzekeringen	70
5.7.6	Overige kosten	70
5.8	Conclusies	71
6.	Veranderingen in beheer en exploitatie in de periode 1854-1956	74
6.1	De periode 1854-1898	74
6.1.1	De buitenplaats	75
6.1.2	Uitbreiding van het landgoed	77
6.1.3	Ontwikkelingen in het beheer	78
6.1.4	Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw	80
6.1.5	Exploitatie: ontwikkelingen in de bosbouw	84
6.1.6	Technische vernieuwingen en infrastructuur op en rond Scherpenzeel	85
6.2	De periode 1898-1932	87
6.2.1	De buitenplaats	89
6.2.2	Mutaties in de eigendommen	89
6.2.3	Ontwikkelingen in het beheer	91
6.2.4	Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw	94
6.3	De periode 1932-1956	95
6.3.1	De buitenplaats	96
6.3.2	Mutaties in de eigendommen	96
6.3.3	Ontwikkelingen in het beheer	96
6.3.4	Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw	100
6.3.5	Exploitatie: ontwikkelingen in de bosbouw	102
6.3.6	Oorlog en wederopbouw	103
7.	Conclusies en aanbevelingen	105
7.1	Beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel 1854-1956	105
7.2	Aanbevelingen voor nader onderzoek	108
	Gebruikte bronnen	110
	Bijlagen	115
1.	Stamboom familie Van Naamen - Royaards	
2.	(Landschappelijke) ontwikkeling van boerderij Groot Schaik	
3.	Eigendom in een breder perspectief	
4.	De tienden van Scherpenzeel	
5.	Overzicht van de rentmeesters van landgoed Scherpenzeel vanaf 1793	
6.	Begroting landgoed Berkhorst (onderdeel van Scherpenzeel) voor 1943 en 1962	
7.	Winst- en verliesrekening Huize Scherpenzeel 1948	
8.	Inventaris van boerderij Het Dorp in 1892	

SAMENVATTING

Landgoedeigenaren en andere grootgrondbezitters dragen al eeuwenlang zorg voor het beheer van het platteland. De uitgestrekte complexen van landerijen en opstallen werden en worden beheerd als een multifunctionele en economische eenheid. Dit multifunctionele grondgebruik is de kracht van landgoederen en heeft in de huidige tijd een voorbeeldfunctie gekregen. Terreineigenaren die tot een aantal jaar geleden konden rekenen op ruime bijdragen vanuit de overheid, worden nu geacht hun bezittingen kostenneutraal te beheren. Echter, een landgoed was voor de eigenaar veelal slechts een vermogensbestanddeel; er waren daarnaast inkomsten uit bijvoorbeeld effecten en schuldvorderingen. Bovendien leveren de traditionele inkomstenbronnen van een landgoed - landbouw en bosbouw - niet (meer) vanzelfsprekend voldoende op om het beheer te bekostigen. Ondernemers op het platteland zijn echter creatief in het zoeken naar nieuwe inkomstenbronnen in een poging het grondbezit en de daaraan gekoppelde bedrijfsmatige activiteiten rendabel te houden. Ook landgoed Scherpenzeel, een familiebezit in het zuiden van de Gelderse Vallei, werkt aan nieuwe inkomstenbronnen op oude landgoedgronden. Hoe deed men dat eigenlijk in het verleden: waarom, hoe, wanneer en onder invloed waarvan werden de bakens verzet? De nieuwsgierigheid naar de antwoorden op deze vraag - gecombineerd met de wens van de eigenaren van landgoed Scherpenzeel om meer te weten over de geschiedenis van het familiebezit - heeft geleid tot voorliggende scriptie, geschreven in het kader van de opleiding Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

In de casus Scherpenzeel is sprake van een landgoed met buitenplaats. Een buitenplaats wordt gedefinieerd als een monumentaal gebouw (kasteel of landhuis), dat samen met bijgebouwen en tuin- en parkaanleg een eenheid vormt. De hoofdfunctie van een buitenplaats is (part-time) wonen buiten de stad. Onder een landgoed wordt een tot eenheid samengevoegd grootgrondbezit verstaan, bestaande uit boerderijen met landbouwgrond en bossen. Er zijn in ruime mate bronnen voorhanden die individuele buitenplaatsen en - in mindere mate - landgoederen beschrijven. Wie echter geïnteresseerd is in de geschiedenis van beheer en exploitatie van landgoederen, is aangewezen op een beperkt aantal publicaties. Toch is het beheer belangrijk: goed landgoedbeheer - waarvan de organisatie veelal was uitbesteed aan een rentmeester - was (en is) noodzakelijk om het in grond geïnvesteerd vermogen te behouden. Over Scherpenzeel is al het één en ander uitgezocht en geschreven, maar dat is meestal gezien vanuit het dorp of de agrariërs. In de publicatie "Verhalen van Scherpenzeel!", die in 2013 het licht zag, vormen de eigenaren van heerlijkheid en landgoed voor het eerst de rode draad. Echter, beheer en exploitatie van het landgoed Scherpenzeel komen ook daarin zeer beperkt aan bod. Het doel van het onderzoek was dan ook om een reconstructie te maken van de wijze waarop en onder invloed waarvan de bezittingen werden beheerd en geëxploiteerd in de periode 1854-1956, inclusief een bezitsreconstructie én inzicht in het soort kosten en opbrengsten. Op voorhand werd al duidelijk dat de rentabiliteit niet voldoende inzichtelijk zou kunnen worden gemaakt, vanwege het incomplete huisarchief.

De benodigde informatie om de onderzoeksvragen te beantwoorden, komt voor een belangrijk deel uit een diversiteit aan bronnen in huis- en familie-archieven. Het archief van Huis Scherpenzeel, zoals dat is gedeponereerd in het Gelders Archief, vormde de spil bij het onderzoek naar beheer en exploitatie van het landgoed. Voor de bezitsreconstructie dienden de hierin aangetroffen documenten mede ter ondersteuning of bevestiging van

de kadastrale, of in andere fiscale bronnen gevonden, informatie. Ter aanvulling (en ook ter bevestiging) is gebruik gemaakt van bestaande literatuur, oude kaarten, lokale kennis, genealogische bronnen en oude kranten en tijdschriften.

In 1855 erft Benudina Maria van Naamen de heerlijkheid met bijbehorende boerderijen en landerijen, een jaar nadat haar grootvader Petrus Johannes van Naamen overleed. Een zuster erft ook een deel van de Scherpenzeelse bezittingen. Benudina was een jaar eerder getrouwd met de Utrechtse notabel Herman Royaards, waardoor de familienaam Royaards aan Scherpenzeel wordt verbonden. De familie Royaards heeft flink geïnvesteerd in de aankoop van boerderijen en landerijen. In 1855 was de heerlijkheid Scherpenzeel circa 600 ha groot; op het hoogtepunt rond 1930 bestond het totale landgoed Scherpenzeel uit ruim 1500 hectare. Daarna werden successievelijk en om diverse redenen boerderijen, huizen en losse percelen land verkocht en vindt een afname plaats naar de circa 1000 ha dat het landgoed nu nog groot is. De grootste uitbreiding van het landgoed vindt plaats onder het echtpaar Royaards-Van Naamen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hierbij spelen, in tegenstelling tot vele andere zandgebieden, de markeverdeling en de landbouwcrisis niet de hoofdrol. De aankoopstrategie lijkt een algemene strategie te zijn gericht op uitbreiding, met een streven naar aaneengesloten oppervlaktes. Investeren in grond zal de belangrijkste reden tot aankoop zijn geweest, hoewel ook de jachtmogelijkheden en prestige een rol zullen hebben gespeeld. Grond genereerde een redelijk gegarandeerd en voorspelbaar inkomen in de vorm van pacht en huur. De eigenaren van landgoed Scherpenzeel waren overigens niet financieel afhankelijk van de Scherpenzeelse bezittingen. De winst die op het landgoed werd gemaakt, viel in het niet bij het inkomen uit beleggingen en leningen.

XIV

De opeenvolgende eigenaren waren in meer of mindere mate betrokken bij het beheer van de bezittingen, mede afhankelijk van hun persoonlijkheid en interesse. De familie Royaards was geen voorloper op landbouw- en bosbouwkundig gebied, daarvoor zal er te weinig ondernemersbloed door de aderen hebben gestroomd. Achterblijvers waren het echter zeker ook niet. Men maakte deel uit van een netwerk van plattelandselite, wat hen op ideeën zal hebben gebracht voor de eigen bezittingen. De eigenaren van Scherpenzeel lieten het dagelijks beheer van het landgoed over aan een rentmeester. Zeker in de tijd dat Scherpenzeel als 'buiten' werd gebruikt (tot 1899) was dat noodzakelijk. Tot 1914 vervulde de rentmeester naast zijn werkzaamheden voor het landgoed verschillende functies, maar in dat jaar doet de eerste professionele rentmeester zijn intrede. Dat was een verstandige beslissing, want in een tijd van grote technische, economische en maatschappelijke veranderingen zou het beheren van een landgoed een complexe aangelegenheid worden. De rol van rentmeester veranderd gedurende de jaren van administrateur in adviseur. Bijzonder is de keuze geweest om, nadat het landgoed door vererving qua eigendom verdeeld raakte, dezelfde rentmeester alle bezittingen te laten beheren die bij het oorspronkelijke landgoed Scherpenzeel hoorden.

De exploitatie van landgoed Scherpenzeel vindt rond 1850 plaats in het zeer afwisselende, kleinschalig landschap van de Gelderse Vallei. Extensief beheerde agrarische enclaves werden afgewisseld door uitgestrekte vochtige heidevelden, moerassen en meanderende beken. Door technische innovaties en de introductie van kunstmest werden na 1850 veel heide en broekgebieden ontgonnen. Hoewel rond Scherpenzeel relatief veel van het oude cultuurlandschap bewaard is gebleven, zorgden de aanleg van infrastructuur, intensivering van de veehouderij, normalisatie van beken en uitbreiding van het stedelijk gebied na 1950 voor grote landschappelijke veranderingen. De ontwikkelingen in de landbouw - met als belangrijkste ontwikkeling de verschuiving van akkerbouw naar veeteelt en melkveehouderij - noopten de eigenaar tot forse investeringen in de boerenbedrijven: een andere

bedrijfsvoering vraagt immers om andere bedrijfsgebouwen. Andere kosten die met het landgoedbeheer gemoeid waren, waren die van het personeel, de belastingen, het onderhoud aan bossen en overige grond-gerelateerde kosten, verzekeringen en overige kosten. Deze kosten werden betaald uit de inkomsten die voor het grootste deel verkregen werden uit de landbouw (pacht van hoeves en los land, eigen exploitatie). Daarnaast waren er wisselende inkomsten uit de bosbouw; de inkomsten uit diverse rechten (tienden, erf-pacht en jacht) zorgden jarenlang voor een stabiele bijdrage aan de exploitatie. Per saldo werd doorgaans een bescheiden winst geboekt.

Hoewel door het ontbreken van een grondige financiële onderbouwing niet met zekerheid vast te stellen, lijkt uit de ontwikkelingen in beheer en exploitatie het hoofddoel van de exploitatie van landgoed Scherpenzeel te zijn: behoud van het landgoed als één geheel, het landschap én het geïnvesteerde vermogen, met daarbij aandacht voor de sociale verantwoordelijkheden van de eigenaar als verpachter. Dit doel werd bereikt door tijdig te investeren en mee te gaan met nieuwe ontwikkelingen in land- en bosbouw, voorwaarden in de pachtcontracten te stellen ten aanzien van het gebruik van de landerijen, de pachtprizen (in ieder geval die voor los land) niet maximaal op te schroeven en sociale voorzieningen te treffen voor het personeel.

De geschiedenis van beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel staat niet op zich; ze geeft een beeld van ontwikkelingen die in het hele land speelden. Scherpenzeel is daarin niet bijzonder te noemen: de algemene trend in de negentiende en twintigste eeuw weerspiegelt zich op Scherpenzeel. Wat wel afwijkt van de gebruikelijke ontwikkeling in de zandgebieden zijn de mutaties in grootgrondbezit die zich in de negentiende eeuw afspeelden rond de verdeling van het gemeenschappelijk grondbezit. Rond Scherpenzeel was hiervan geen sprake.

Landgoed Scherpenzeel: een ruim 1.000 ha groot familiebezit, gelegen rond het dorp Scherpenzeel in de Gelderse Vallei. Landgoed Scherpenzeel is in groen weergegeven. Uitsnede uit de publieksfolder over landgoed Scherpenzeel (tekst N. Welle - Landweer, vormgeving A. Gorter - Aukje Gorter grafisch ontwerper, 2005). Landgoed Scherpenzeel is in groen weergegeven.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Landgoed Scherpenzeel is anno 2015 een ruim 1.000 ha groot familiebezit, gelegen rond het dorp Scherpenzeel in de Gelderse Vallei. De eigenaren zijn nazaten van de Amsterdamse koopman J.S. van Naamen, die in 1793 de basis legde voor het huidige landgoed door aankoop van de heerlijkheid Scherpenzeel. Ten behoeve van het landgoedbeheer werken de eigenaren samen binnen de Stichting Landgoed Scherpenzeel. Om het 10-jarig bestaan van de stichting te vieren, besloot het stichtingsbestuur tot uitgave van de publicatie “Verhalen van Scherpenzeel - een bloemlezing uit de geschiedenis” (2013). Tot die tijd bestond de geschiedenis van het landgoed en haar eigenaren nagenoeg enkel uit verhalen - weinig was er daadwerkelijk en objectief bekend. Door het uitgeven van de publicatie wilde het landgoed haar eigen geschiedenis beter leren kennen en de bestaande verhalen in een context plaatsen. Een aantal vragen over de geschiedenis van het landgoed en het beheer van de landerijen is door een viertal auteurs beantwoord. Maar zoals dat gaat, roept de beantwoording van de ene vraag de volgende vraag op. In het kader van de opleiding “Landschapsgeschiedenis” aan de Rijksuniversiteit Groningen wil ik middels voorliggende masterscriptie een bijdrage leveren aan het vertellen en verklaren van enkele nog onbekende Scherpenzeelse verhalen.

Afb 1.1: omslag publicatie “Verhalen van Scherpenzeel” (Aukje Gorter grafisch ontwerper)

1

1.2 Stand van het onderzoek

Het begin van de recente wetenschappelijke onderzoekstraditie naar landgoederen en buitenplaatsen wordt gemarkeerd door het werk van jhr. H.W.M. van der Wijck (1927-2001). Van zijn hand verscheen in 1982 de publicatie “De Nederlandse buitenplaats - aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel”, hetgeen een aanvulling is op zijn in 1974 verschenen promotieonderzoek. Van der Wijck meende destijds dat de kennis van de ontwikkeling van de Nederlandse buitenplaats in de jaren ervoor was veronachtzaamd.

‘Thans is men na een halve eeuw tot het niveau van een bijkans onbeoefende wetenschap teruggefallen, met als droef resultaat dat onze tijd praktisch van deze materie vervreemd is.’¹ De voorgaande decennia was inderdaad amper historisch onderzoek naar buitenplaatsen verricht, terwijl in de jaren ‘40 van de twintigste eeuw onderzoekers als J. Huizinga en R. van Luttervelt hun studie (mede) wijden aan de cultuurhistorische betekenis van de buitenplaats.² Hoewel Van der Wijck’s studie zich *an sich* beperkte tot huis en tuin, legt hij in het afsluitende hoofdstuk de relatie tussen de buitenplaats en het landschap c.q. het landgoed. Hij geeft aan dat kennis van de historische ontwikkeling van het landgoed in relatie tot het landschap van essentieel belang is voor het behoud in de toekomst. ‘Hier [het afsluitende hoofdstuk] zien we hoe de vraag naar de historische ontwikkeling der buitenplaats die leidt tot inventarisatie en registratie met het oog op bescherming en gebaseerd is op het onderzoek van historische, cultuurhistorische, kunsthistorische en cartografische gegevens, voor de toekomst niet in de laatste plaats met de vraag naar landschap en milieu verbonden zal moeten zijn.’³ Van der Wijck pleit dus niet alleen voor meer, maar ook voor interdisciplinair onderzoek naar landgoederen en buitenplaatsen. Hij benadrukt daarbij het belang van de historische cartografie: deze dient als sleutel voor de beoordeling van de landschappelijke en cultuurhistorische waarde en voor het behoud van de toekomst. Alleen met historische kennis, zo stelt hij, is verantwoord beheer mogelijk en kunnen buitenplaatsen en landgoederen voor de toekomst behouden blijven.⁴

2

Het onderzoek naar landgoederen en grootgrondbezit lijkt zich sinds Van der Wijck op hoofdlijnen te concentreren rond een drietal thema’s: onderzoek naar de ontwikkeling van individuele of van een groep landgoederen en/of buitenplaatsen, het beheer van landgoederen en buitenplaatsen en de machtsbalans tussen eigenaar en gebruiker. In deze paragraaf worden deze thema’s nader toegelicht aan de hand van aantal relevante onderzoeken en publicaties. Doel is inzicht te krijgen in de bestaande kennis en methodes van onderzoek. Alvorens echter nader in te gaan op deze historiografie van het landgoedbeheer, is het goed de begrippen ‘landgoed’ en ‘buitenplaats’ te verduidelijken. Er zijn verschillende definities in omloop, waaronder deze goed bruikbare: ‘Bij een buitenplaats gaat het om een monumentaal gebouw (kasteel of landhuis), dat samen met bijgebouwen en tuin- en parkaanleg een eenheid vormt. De hoofdfunctie van een buitenplaats is wonen buiten de stad, op het platteland. Onder een landgoed verstaan we een tot visuele eenheid samengevoegd grootgrondbezit, bestaande uit [boerderijen met] landbouwgrond of bossen (of beide), dat de eigenaar ervan inkomsten moet opleveren. Meestal bevindt zich op het landgoed een kasteel of landhuis, maar noodzakelijk is dit niet.’⁵ Een landgoed vormt dus zowel een visuele, als ook een multifunctionele, ruimtelijke en economische eenheid. In de casus Scherpenzeel is sprake van een landgoed met een buitenplaats. Het landgoed omvat anno 2015 ruim 1.000 ha en bestaat voor ongeveer ⅓ uit bos en natuurterrein en voor ⅔ uit landbouwgrond. In 1975 is de buitenplaats met het Huis Scherpenzeel overgedragen aan de gemeente Scherpenzeel en is dit sindsdien vanuit het oogpunt van eigendom en beheer gescheiden van de rest van het landgoed. Het Huis Scherpenzeel is echter onlosmakelijk met het landgoed verbonden; vanuit landschappelijk oogpunt vormen landgoed en buitenplaats nog altijd een eenheid. De stand van het onderzoek naar het landgoed en dorp Scherpenzeel vormt het vierde thema in deze paragraaf.

1 Van der Wijck (1982), blz. 519.

2 J. Huizinga, “Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw” (1941) en R. van Luttervelt, “De buitenplaatsen aan de Vecht” (proefschrift, 1943).

3 Van der Wijck (1982), blz. 6.

4 Van der Wijck (1982), blz. 9, 522-524, 593.

5 Van der Laarse en Kuiper (2005), blz 12.

1.2.1 Onderzoek naar landgoederen en buitenplaatsen

De laatste decennia is een groot aantal publicaties verschenen over landgoederen en buitenplaatsen.⁶ Het betreffen meest monografieën en inventarisatiestudies, die veelal de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis en de ontwikkeling van een specifiek landgoed, of, vaker nog, een buitenplaats behandelen. In deze publicaties wordt - al dan niet wetenschappelijk onderbouwd - ingegaan op de architectuurgeschiedenis van de huizen, hun interieurs en/of de park- en tuinaanleg. De bewoner wordt veelal vergeten, of enkel genealogisch beschreven. En dat, terwijl de geschiedenis van de buitenplaats juist ook een geschiedenis van de bewoners is. Dit concluderen ook R. van der Laarse en Y. Kuiper in "Beelden van de buitenplaats - elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw" (2005): 'Veel specifieke en goed gedocumenteerde studies zijn de afgelopen jaren verschenen over buitenplaatsen. Wat onmiddellijk opvalt is de overgrote aandacht die daarin uitgaat naar de huizen zelf, naar hun stijlkenmerken, naar hun exterieurs en interieurs, naar de park- en tuinaanleg bij deze buitens. De eigenaren (...) komen daarentegen veel minder in beeld.'⁷ In het in 2010 verschenen "Tussen twee tijden - Twickel in de negentiende eeuw", van de hand van A. Brunt en J. Haverkate, staat de eigenaar juist wel centraal: de landgoedgeschiedenis wordt beschreven aan de hand van het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren. Als voorbeeld van een specifieke en goed gedocumenteerde studie noem ik de monografie van De Gelderse Toren (M. Andela, 2008). In deze publicatie is uitgebreid aandacht voor de eigenaren, het huis en zijn interieur en de tuin met bijgebouwen. De landerijen komen echter nauwelijks aan bod, terwijl het boek als ondertitel heeft "Landgoed aan de IJssel". Dat is kenmerkend: het eigendom en het beheer van de landerijen komt in de diverse verschenen publicaties veelal niet of summier aan de orde.

Naast monografieën treffen we diverse provinciale en regionale overzichtswerken van landgoederen en buitenplaatsen aan, waaronder van de Utrechtse Heuvelrug, Brabant en Gelderland.⁸ Deze overzichtswerken bieden wél meer dan enkel informatie over huis en tuin - en dragen bij aan de kennis over ondermeer historisch-geografische aspecten en het motief van de eigenaar. Per publicatie worden echter ook hier accenten gelegd.

Een studie naar een bepaalde groep buitenplaatseigenaren, is de dissertatie van E.A.C. Storms-Smeets getiteld "*Landscape and society in Twente & Utrecht - a geography of Dutch country estates circa 1800-1950*" (2005) over de 'nieuwe rijken' van de negentiende eeuw: de Twentse textielabrikanten en de Amsterdamse kooplied.⁹ Hoewel deze studie vooral betrekking heeft op jonge buitenplaatsen, is deze een voor mijn onderzoek goed bruikbare bron ter vergelijking. Er wordt zowel aandacht besteed aan de motieven en beweegredenen van de eigenaar, als aan de ruimtelijke ontwikkelingen van zowel buitenplaats als landerijen.

1.2.2 Onderzoek naar beheer en exploitatie van landgoederen

Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van het beheer en de exploitatie van landgoederen, is aangewezen op een beperkt aantal publicaties. Toch is dit juist belangrijk: was er

6 Het 'Jaar van de historische buitenplaats' heeft recent - 2012 - gezorgd voor een opleving in de aantallen publicaties en themanummers over buitenplaatsen, waaronder de "Nationale gids Historische Buitenplaatsen" (R.W.Chr. Dessing en J. Holwerda, 2012), "De buitenplaats en het Nederlandse landschap" (M. Laméris en R. van Norel, 2012) en een themanummer over historische buitenplaatsen van "De Nederlandsche Leeuw" (tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde, 2012).

7 Van der Laarse en Kuiper (2005), blz. 11.

8 Dat zijn respectievelijk "De Utrechtse Heuvelrug - de Stichtse Lustwarande, buitens in het groen" (C.L. van Groningen e.a., 1999), "Lief en leed dat landgoed heet" (Brabants Particulier Grondbezit en Brabants Landschap, 2012) en "Kastelen in Gelderland" (J. Jas, F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets e.a., 2013).

9 Deze regio en groep eigenaren is recent opnieuw aan bod gekomen in het boek "Heren op het land - buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten" onder eindredactie van M. van Damme (2013).

op het landgoed sprake van een buitenplaats, dan diende de exploitatie van de landerijen liefst zoveel op te brengen, dat daarmee het dure onderhoud van huis en park (mede) betaald kon worden. Zo kon het in grond geïnvesteerde vermogen in stand gehouden worden - van oudsher een richtinggevend principe voor een landgoedeigenaar. Traditioneel zorgden landerijen voor inkomsten uit landbouw en bosbouw. Waar deze inkomstenbronnen niet aanwezig waren, of niet voldoende opleverden, werd ook in het verleden al creatief gezocht naar andere of aanvullende inkomstenbronnen. In het al eerder aangehaalde "Beelden van de buitenplaats" is een artikel opgenomen van W. de Haan: "Een heerlijkheid als familiebedrijf". Het beschrijft hoe op de heerlijkheid Bergen (N-H) tussen 1885 en 1915 commerciële initiatieven werden ontplooid: zo kreeg een particuliere onderneming toestemming om duinwater op te pompen, werden de duinen aan de marine verhuurd als oefenterrein, werd geïnvesteerd in de aanleg van een tramspoor tussen Alkmaar en Bergen en in bosaanleg en duinbeplanting en werd boven alles badplaats Bergen aan Zee gerealiseerd. Met de verdiensten kon de oudste zoon het landgoed erven en zijn broers en zussen uitkopen.¹⁰

Eén van de studies - en tevens voor mijn onderzoek de meest bruikbare - die wél uitgebreid ingaat op de exploitatie en de rentabiliteit van landgoederen, is die van economisch historicus P.J. van Cruyningen uit 2005: "Landgoederen en landschap in de Graafschap".¹¹ Ook Van Cruyningen stelt een kennislacune vast: 'Hoewel weinig onderzoek is gedaan naar het beheer van landgoederen en de effecten daarvan op landbouw en landschap, zijn daar wel krachtige uitspraken over gedaan.'¹² Genoemde studie brengt hierin verandering aan, in ieder geval voor het geografische onderzoeksgebied. Geconcludeerd wordt dat in de bestudeerde regio (de Graafschap, Gelderland) en in de bestudeerde periode (ca. 1825-1950) de invloed van de landgoedeigenaren vooral groot was in de negentiende eeuw. Ze namen toen het voortouw bij de verdeling van de marken en bij het in cultuur brengen van de woeste gronden.¹³ Het is interessant te bezien of deze conclusie qua tijdsbeeld ook voor Scherpenzeel kan gelden, want hoewel ook gelegen op de zandgronden, speelde hier het fenomeen 'marken' niet.¹⁴ Wat minder aan bod komt in het boek, zijn de interne factoren die mede het landgoedbeheer bepaalden en dan vooral de rol van de eigenaar. Het boek biedt meer bruikbare aanknopingspunten voor mijn eigen onderzoek, zowel methodologisch als inhoudelijk. Van Cruyningen laat zien dat vele factoren van invloed zijn (geweest) op de wijze waarop het landgoedbeheer heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het landschap, zoals maatschappelijke veranderingen, wetgeving en economie. Over het landgoedbeheer in algemene zin stelt de auteur het volgende: 'De exploitatie van een groter landgoed dient duidelijk een economisch doel: er wordt naar rendement gestreefd met als doel de instandhouding van het landgoed als geheel. Aan dit doel is het winststreven echter ondergeschikt: de landgoedbezitter wil niet alleen het in de grond geïnvesteerde vermogen, maar ook het landschappelijk schoon behouden. Het hoofddoel van landgoed-

10 Van der Laarse en Kuiper (2005), blz. 118-120.

11 Van Cruyningen maakt in zijn boek ook nog melding van een aantal onderzoeken naar de rentabiliteit van landgoederen vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw. 'Na de Tweede Wereldoorlog verliep de teruggang van particuliere landgoederen nog sneller dan voorheen, omdat de belangrijkste oorzaken, stijgende kosten en dalende inkomsten, zich steeds meer deden gelden. Omstreeks 1970 was de nood hoog gestegen, wat aanleiding gaf tot een aantal onderzoeken naar de rentabiliteit over de jaren 1974 en 1975' (blz. 115-116). Aangezien dit buiten het tijdsbestek van mijn onderzoek valt (zie § 1.3), laat ik deze publicaties verder buiten beschouwing.

12 Van Cruyningen (2005), blz. 15.

13 Van Cruyningen (2005), blz. 129.

14 Markegronden waren (doorgaans grote arealen) woeste gronden die in gemeenschappelijk eigendom waren. Ze werden beheerd door markegenootschappen, waarin de bezitters van de hoeven die een aandeel ('waardeel') hadden in dat collectief zeggenschap hadden. Rond Scherpenzeel waren de woeste gronden particulier eigendom. Wellicht waren de gronden in de Middeleeuwen wel gemeenschappelijk eigendom, maar daarover is echter niets bekend. Van omliggende dorpen aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug (Woudenberg, Maarn, Maarsbergen) is wel bekend dat hier nog tot begin negentiende eeuw markegenootschappen bestonden (Demoed, (1987), blz. 136).

eigenaren is dus niet winstmaximalisatie, maar continuïteit: het behoud van het goederencomplex in economische en in landschappelijk zin. Er is slechts sprake van een gematigd winststreven.¹⁵ Dit geldt dus voor de *grotere* landgoederen; bij kleinere landgoederen zal de eigenaar er vooral voor hebben moeten zorgen dat deze niet teveel kosten en lag de winst in het bijzonder in een verhoging van de status van de eigenaar. Deze conclusie trekt Van Cruyningen ondermeer op basis van onderzoek naar één landgoed, welke als casus nader is uitgewerkt. Van dit grote landgoed (Ruurlo) worden onder andere de bedrijfsresultaten over een bepaalde periode geanalyseerd aan de hand van aangetroffen rekeningen in het archief en gekoppeld aan genoemde maatschappelijke veranderingen. In deze casus is de rentabiliteit van de exploitatie soms vertoebeld, bijvoorbeeld doordat bedragen die de eigenaar onttrok aan het landgoed als verliespost werden opgenomen in de jaarrekening¹⁶. Het kritisch gebruik van de bronnen wordt hier duidelijk.

Een tweede publicatie die ik hier wil noemen is “Middachten - Huis en heerlijkheid” (eindredactie T. Hoekstra, 2002). Eén van de auteurs, V. Paquay, constateert ook dat ‘in de bestaande literatuur de buitenplaats Middachten met huis, tuin en natuurschoon steeds voorop staat. Zelden komt het uitgestrekte grondbezit aan de orde.’¹⁷ Hij gaat in zijn bijdrage daarom wél in op de terreinexploitatie, ondermeer door het beschrijven van de eigendomstitel van de Middachter landerijen en boerderijen (leen, pacht, cijns) en de organisatie van het beheer. Door het zeer complete archief kan een goed overzicht worden gegeven van de bruto-jaarinkomsten uit vooral pachtopbrengsten en tienden. ‘De exploitatie van het landgoed werd gedragen vanuit de eigen basis. De eigenaar stak in de grootse verbouwing van het kasteel en van de tuinen veel familiekapitaal van elders.’¹⁸ Andere voorbeelden van inspirerende bronnen zijn de boshistorische publicaties van de hand van geograaf en boshistoricus K. Bouwer: “Een notabel domein - De geschiedenis van het Nederrijkswald” (2003) en “Voor profijt en genoeg - bos en landschap van de Zuidwest-Veluwe” (2008). Beiden belichten een specifiek en onderbelicht thema: de exploitatie en het beheer van bossen - één van de inkomstenbronnen voor een landgoed. Bouwer gaat gedetailleerd in op het bosbeheer: de organisatie, de eigendomsrechten en de financiële aspecten. Bouwer geeft aan dat over het beheer en exploitatie van bossen - evenals van andere onroerende goederen - men alleen iets te weten kan komen als daarover administratief materiaal bewaard is gebleven.¹⁹ Voor mijn studie naar Scherpenzeel lag hier dan ook een uitdaging: helaas is het huisarchief verre van compleet, waardoor verschillende bronnen ter ondersteuning geraadpleegd moesten worden. Van een aantal inkomstenbronnen zijn in het huisarchief echter behoorlijk gedetailleerde overzichten beschikbaar over een langere periode.

De organisatie van het landgoedbeheer was veelal aan een rentmeester uitbesteed, welke in samenspraak met de eigenaar het landgoedbeheer voerde. Eén van de eerste onderzoekers die de rol van de rentmeester onderkent, is de sociaal-econoom H. de Vries. In zijn bijdrage aan het “Economisch- en Sociaal Historisch Jaarboek” van 1975 verkent hij de consequenties van absentisme van grootgrondbezitters: de situatie waarin de eigenaar niet op zijn landgoed woont, maar elders. Absentisme zou ondermeer leiden tot verzakelijking van de verhouding tussen verpachter en pachter, waarbij de rentmeester als intermediair een belangrijke rol speelt.²⁰ Toch komt de rol van de rentmeester in landgoedstudies - ook daar waar sprake is van een absente landeigenaar - niet of nauwelijks

15 Van Cruyningen (2005), blz 14.

16 Van Cruyningen (2005), blz.100; het kritisch gebruik van de bronnen wordt hier aangetoond.

17 Paquay (2002), blz. 105.

18 Idem, blz. 122.

19 Bouwer (2008), blz. 72. Overigens verscheen recent van zijn hand “Een verrukkelijk gezicht”, een studie naar buitenplaatsen en boerderijen in de buurtschap de Meerwijk bij Nijmegen (2014, uitgeverij Matris).

20 De Vries (1975), blz. 110.

aan bod. Een uitzondering is het boek “Over heren en boeren - een Sallands landgoed 1800-1977” van K. Verrips-Roukens. In deze studie uit 1982 beschrijft de antropoloog Verrips de verhouding tussen grootgrondbezitters en pachters op het Overijsselse landgoed Vilsteren. Op het moment dat het, als gevolg van de Pachtwetgeving, verplicht wordt om pachtcontracten op schrift te stellen, wordt op Vilsteren een rentmeester aangetrokken en professionaliseert het landgoedbeheer onder zijn leiding.²¹

1.2.3 Over sociale verhoudingen op het platteland en de machtsbalans

Hoewel Van Cruyningen in zijn eerder genoemde studie uitgebreid ingaat op de exploitatie en het beheer van landgoederen, is de onderzoeker gedreven door een onderliggende vraag: ‘(...) wanneer en op welke wijze landgoedbezitters gebruik hebben gemaakt van de macht die zij blijkbaar hadden over de plattelandsbevolking om de ontwikkelingen van het landschap te sturen in de richting die hun voorkeur had.’²² In de synthese geeft de auteur het antwoord: ‘De rijke, hoogopgeleide landgoedeigenaren waren in de negentiende eeuw de natuurlijke leiders van de Graafschap. Ze bekleedden ambten op alle politieke niveaus en waren daardoor in staat de besluitvorming te beïnvloeden - en dat deden ze ook. Ze hebben in die tijd vorm gegeven aan het landschap van de Graafschap door vernieuwingen [in de agrarische sector] door te voeren of te stimuleren en door die in de twintigste eeuw tot op zekere hoogte juist af te remmen. Die andere wijze van invloed uitoefenen vloeide voort uit hun gewijzigde maatschappelijke positie.’²³ De machtsbalans op het platteland houdt meer onderzoekers bezig. Ik noem hier drie voorbeelden die aanknopingspunten bieden voor mijn studie naar landgoed Scherpenzeel.

Verrips-Roukens stelt in “Over heren en boeren” het volgende: ‘Het bezit van land verschaft een grootgrondbezitter in principe meer machtskansen dan de boeren en dit maakt de machtsbalans tussen beide partijen fundamenteel onmogelijk. Pachtrelaties worden immers gekenmerkt door het feit dat één partij, de eigenaar van de grond, toegang kan verlenen tot de schaarse hulpbron ‘land’ en dat de andere partij, de pachter, van die toegang afhankelijk is voor zijn levensonderhoud.’²⁴ Een jaar later verschijnt van de hand van G. Wildenbeest - ook antropoloog - “De Winterswijkse scholten: opkomst, bloei en neergang” (1983). Hij heeft getracht opkomst, bloei en neergang van deze groep herenboeren ten opzichte van andere groepen in de Winterswijkse samenleving te verklaren. Ook in deze studie speelt de ‘machtsbalans’ een grote rol. Wildenbeest stelt: ‘Een studie waarin het stijgen en dalen van een groep centraal staat, impliceert dat greep moet worden verkregen op (veranderende) machtsverhoudingen. Als een persoon of groep minder afhankelijk is van een andere menselijke individu of groep dan omgekeerd, kan men zeggen dat zo’n individu of groep macht, invloed heeft.’²⁵ Beide auteurs verwijzen hierbij naar de socioloog N. Elias: sociologie gaat over de wisselwerking tussen het individu en de sociale omgeving. Deze wetenschap kan bij het landgoederenonderzoek worden gebruikt bij het benoemen van de verschillende niveaus waarop transformatieprocessen op het platteland vorm worden gegeven en wie en welke organisaties daarbij betrokken zijn. Veranderingen in de landgoedexploitatie kunnen mede worden verklaard aan de hand van deze processen. Hoewel een bewuste keuze, gaat Verrips alleen in op een ongelijke machtsbalans als gevolg van pacht.

Waar Van Cruyningen een belangrijke machtsbron ziet in de politieke posities van de landgoedeigenaren, komt dit - evenals andere aspecten van grondgebruik en -beheer - bij Verrips niet specifiek aan bod. Als gevolg daarvan wekt het boek ook de indruk dat inkomsten

21 Verrips-Roukens ((182), blz. 130-131 e.v. In deze publicatie wordt landgoed Vilsteren overigens ‘Eekeren’ genoemd.

22 Van Cruyningen (2005), blz. 10.

23 Van Cruyningen (2005), blz. 131.

24 Verrips-Roukens (1982), blz. 205.

25 Wildenbeest (1983), blz. 4-5.

uit het landgoed enkel bestonden uit pachten (en opbrengsten uit houtverkopen). Omdat er geen bronvermelding aanwezig is, kunnen aannames niet geverifieerd worden. Waren er geen andere inkomsten uit bijvoorbeeld tienden of zakelijke rechten? Die hadden dan voor het totaalbeeld niet uitgewerkt, maar wellicht wel genoemd kunnen worden. Zowel Verrips als Wildenbeest lijken erg op de hand van de pachter te zijn. De instelling van een nieuwe staatscommissie voor de landbouw in 1906, welke mede de opdracht kreeg zich bezig te houden met de pacht, zou verandering moeten aanbrengen in de situatie van de pachter. Men oordeelde dat door de hoge pachten het risico van de pachters te groot werd, dat hun rechten te onzeker waren en dat bovendien de mogelijkheid ontbrak om schadeloosstelling te eisen voor hetgeen aan het bedrijf verbeterd werd. Vooral dit laatste stimuleerde de boeren niet om kapitaal in de gepachte landerijen te investeren, zodat de grond minder productief was dan bij de toenmalige stand van de landbouwkundige kennis mogelijk zou zijn.²⁶ Dit leidde uiteindelijk tot de Crisispachtwet van 17 juni 1932, waarin de begrippen als ‘pachter’, ‘pachtovereenkomst’ en ‘pachtprijs’ omschreven stonden. In de jaren die volgen wordt de pachtwetgeving steeds verder aangepast ten gunste van de pachter. Van Cruyningen geeft aan dat op termijn (> 1960) de vrijwel geheel omgekeerde machtsbalans tussen pachter en verpachter nadelige effecten bleek te hebben: het verpachten van land werd onaantrekkelijk door dalend rendement als gevolg van lage pachtprijzen en het steeds verder inperken van het beschikkingsrecht over het bezit.²⁷

Uiteraard speelde deze machtsbalans op het platteland niet alleen in Nederland. Als voorbeeld en inspiratiebron uit de internationale literatuur noem ik hier het werk van de Engelse sociaal-economisch historicus F.M.L. Thompson. Zijn naam komt regelmatig terug in bibliografieën, ondermeer in de door mij aangehaalde onderzoeken van Van Cruyningen (2005) en Moes (2012). Met zijn studie *‘English landed society in the nineteenth century’* (1963) staat hij aan de basis van onderzoek naar de Engelse *landed society* in de negentiende en twintigste eeuw. Thompson wilde met deze studie een bijdrage leveren aan een betere waardering van het belang dat de verschillende sociale groeperingen, waaronder grootgrondbezitters, op het platteland hadden²⁸. De Engelse sociaal-historische geschiedschrijving had zich namelijk tot die tijd gefocust op de geschiedenis van de middenklasse en de arbeidersklasse. Mede door onderzoek in particuliere archieven heeft Thompson een beeld kunnen schetsen van de *way-of-life* van de grootgrondbezitters, hun rol in de plaatselijke dorpsgemeenschap en hun onderlinge relaties. Thompson gebruikt in zijn studie het volgende citaat uit 1791 om de verhouding tussen het grootgrondbezit en plattelandsbewoners te duiden: *‘A large clear landed property is the foundation of dignity and respect in the country, for the populace look more to a rich esquire with a large estate than a person with a title with a small one’*.²⁹

Dat de in deze subparagraaf beschreven verhouding tussen landgoedeigenaar en -bewoner per landgoed verschilt, moge duidelijk zijn. Dat blijkt ook uit het meer recent verschenen boek “Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland” (uitgeverij Blauwdruk ism Landschapsbeheer Gelderland, 2012). In twintig verhalen van landgoedbewoners (eigenaren en personeel/pachters), opgetekend middels de uitgangspunten van *oral history*, wordt een persoonlijke kijk op het leven en werken op een landgoed gegeven.

1.2.4 Onderzoek naar landgoed en dorp Scherpenzeel

Over Scherpenzeel is al veel uitgezocht en geschreven, meestal echter gezien vanuit het dorp of de boeren/pachters. Niet eerder dan het reeds genoemde “Verhalen van Scherpen-

26 Verrips-Roukens (1982), blz. 109.

27 Van Cruyningen (2005), blz. 118.

28 Thompson (1963), blz. vii.

29 Thompson (1963), blz. 212.

zeel” vormden de eigenaren van heerlijkheid en landgoed de rode draad. Door het uitgeven van deze publicatie wilden de landgoedeigenaren de geschiedenis van het landgoed en het landgoedbeheer beter leren kennen en de tot dan bekende verhalen in een context plaatsen. Deze publicatie geeft om te beginnen antwoord op de vraag hoe J.S. van Naamen aan het geld kwam om te investeren in (ondermeer) de heerlijkheid Scherpenzeel. Marietm historicus R. Paesie beschrijft de levenswandel van deze ondernemende koopman, die de basis van zijn kapitaal verdiende in dienst van de VOC.³⁰ Ook de levensloop van Herman Royaards komt aan bod, de Utrechtse notabel die trouwde met Benudina van Naamen en daarmee heer van Scherpenzeel werd, van 1855 tot aan zijn dood in 1898. Van Royaards wordt door de historici R. van Immerseel en H. Schijf vooral beschreven welke functies hij in het openbare leven vervulde en wat zijn vermogen behelsde. Uit de acte van verdeling van zijn erfenis blijkt welke hofsteden met welke omvang in hectares tot dat vermogen behoorden.³¹ In dezelfde publicatie heb ik een aanvang gemaakt met de beschrijving van de Scherpenzeelse heerlijke rechten en de landbouwgeschiedenis. Duidelijk is geworden dat in de tweede helft van de negentiende eeuw, onder leiding van het echtpaar Royaards - Van Naamen, vele veranderingen en modernisering op het landgoed zijn doorgevoerd. De hand van de eigenaar en de mode van die tijd wordt daarin herkend.³² Het door de stichting In Arcadië in 2013, in opdracht van de Stichting Landgoed Scherpenzeel uitgevoerde, historisch onderzoek met waardestelling naar het huispark en parklandschap van landgoed Scherpenzeel, levert nadere details over de buitenplaats. Uit het onderzoek blijkt dat architect S.A. van Lunteren, binnen een totaalplan voor huis en park, het huispark en parklandschap tussen 1859 en ca. 1865 heeft samengesmeed tot een eenheid.³³ De eigenaren van landgoed Scherpenzeel en hun drijfveren - ook ten aanzien van het landgoedbeheer - zijn dus sinds “Verhalen van Scherpenzeel” beter in beeld. Op het gebied van beheer en exploitatie zijn echter nog vele vragen onbeantwoord. Wanneer welke bezittingen zijn verkregen, onder welke omstandigheden dat plaats vond, welk type landerijen daarmee gemoeid was en hoe het beheer hiervan georganiseerd was, is bijvoorbeeld nog niet inzichtelijk. Meer gedetailleerde informatie over inkomsten en uitgaven van en voor het landgoed is ook nog niet bekend.

De plaatselijke historische vereniging “Oud Scherpenzeel” is een levendige vereniging die zich bezig houdt met alle aspecten van de geschiedenis van Scherpenzeel, waarbij overigens vooral genealogieën favoriet zijn.³⁴ Een aantal publicaties geeft inzicht in de ontstaansgeschiedenis van het landschap en de boerderijen, waardoor deze bruikbaar zijn voor mijn onderzoek. Het abstractieniveau verschilt van wetenschappelijke studie tot informatief artikel voor een breed publiek. De basis voor de Scherpenzeelse geschiedschrijving werd gelegd door A.G. Muller, destijds secretaris van Oud Scherpenzeel. Van zijn hand verscheen in 1971 de publicatie “Scherpenzeel”, welke verscheen in de serie “Nederlandse Historiën”. De auteur beschrijft de geschiedenis van heerlijkheid en dorp Scherpenzeel, met aandacht voor de opeenvolgende eigenaren van de heerlijkheid, de kerkgeschiedenis, de dorpsontwikkeling met wonen en werken. Het buitengebied komt hierin niet echt aan bod. Deze publicatie wordt in de jaren 1980 en 1990 echter aangevuld door enkele uitgaven die tot stand komen door het Comité voor Scherpenzeelse Cahiers. In deel twee - “Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval” (Groen en Wolleswinkel (red.), 1986) - staat ondermeer een bijdrage van historisch-geograaf J. Vervloet over de landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van Scherpenzeel. Andere delen in deze serie beschrijven

30 De bijdrage van R. Paesie aan “Verhalen van Scherpenzeel” (2013) is getiteld “Een nouveau riche in het Ancien Régime - de levenswandel van Johannes Sebastiaan van Naamen (1731-1812)”.

31 Van Immerseel en Schijf, in: “Verhalen van Scherpenzeel”, blz. 79+81.

32 Van Immerseel en Schijf, in: “Verhalen van Scherpenzeel”, blz. 63.

33 Van Immerseel en Verhoeff (2013), blz. 31-35.

34 Zie www.oudscherpenzeel.nl.

oude wegen en grenzen (Klesser, 1992) en het dorpsleven en arbeidsomstandigheden (Huijts, 1993). In 1983 verscheen de wetenschappelijk onderbouwde publicatie over de geschiedenis van het Huis Scherpenzeel van de hand van M. Prins-Schimmel. In deze studie worden de opeenvolgende eigenaren beschreven, de veranderingen aan het huis en de parkaanleg. Van de hand van H. van Woudenberg, oud-voorzitter van Oud Scherpenzeel en bewoner van de Scherpenzeelse pachtboerderij Breehoef, verscheen in 2006 een zeer uitgebreide en onderbouwde studie naar de buurtschap Voskuilen.³⁵ De boerderijen onder deze buurtschap vallen niet onder het landgoed, maar grenzen aan bezittingen van het landgoed. De beschrijvingen van (de ontginning van) het landschap en de landbouwgeschiedenis zijn daarom goed bruikbaar als referentie.

1.2.5 Samenvatting en conclusie stand van het onderzoek

Het onderzoek naar landgoederen, buitenplaatsen en het beheer ervan is lastig onder één noemer te kwalificeren. Zo afwisselend en kleurrijk als de verschillende landgoederen zijn, zo ook zijn de diverse publicaties. Het begin van de recente wetenschappelijke onderzoekstraditie naar landgoederen en buitenplaatsen wordt gemarkeerd door de studie van Van der Wijck uit 1982 (1974: promotieonderzoek). Van der Wijck meende dat de kennis van de ontwikkeling van de Nederlandse buitenplaats in de jaren ervoor is veronachtzaamd. Zonder voldoende historische kennis, zo stelt hij, kunnen buitenplaatsen en landgoederen niet voor de toekomst behouden blijven. Hij pleit daarom niet alleen voor meer, maar ook voor interdisciplinair onderzoek naar landgoederen en buitenplaatsen. Dat interdisciplinaire karakter komt in de vele publicaties die volgen na Van der Wijck niet altijd uit de verf. Zelfs het integrale karakter van landgoederen en buitenplaatsen wordt niet altijd in ogenschouw genomen. In het grote aantal buitenplaats- en landgoedmonografieën dat de afgelopen jaren is verschenen, staat veelal enkel de bewoningsgeschiedenis en het woonhuis centraal. Hoewel er een aantal uitzonderingen te benoemen is, gaan de meesten niet - of slechts *en passant* - in op het landgoedbeheer. Ook de exploitatie en rentabiliteit van het landgoed komt nauwelijks aan bod, evenals juridische thema's (de wijze waarop afspraken tussen eigenaar en gebruiker tot stand zijn gekomen, pacht- en natuurwetgeving, etc.). De rol die de rentmeester speelde bij beheer en exploitatie van het landgoed is nagenoeg geheel veronachtzaamd. Eén en andere beschouw ik als kennislacune op het gebied van landgoederenonderzoek. Juist landgoederen lenen zich bij uitstek voor een interdisciplinair onderzoek. Allerlei aspecten komen hier immers samen: grondeigendom, grondgebruik, landbouwkundige en bosbouwkundige ontwikkelingen, architectuur (zowel van gebouwen als van tuin- en parkaanleg), sociaal-economische omstandigheden, wet- en regelgeving - en dat alles door de eeuwen heen. In de meer wetenschappelijk opgezette studies (zoals die van Verrips en Wildenbeest) komen wel diverse thema's aan bod - vaak ook naar aanleiding van maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien wordt het onderzoek vanuit verschillende invalshoeken verricht. Dit zal mede veroorzaakt worden door de diversiteit aan auteurs en onderzoekers. Zo was de onderzoekspionier Van der Wijck kunsthistoricus. Verrips-Roukens en Wildenbeest, die beiden schrijven over de machtsbalans tussen grondeigenaar en grondgebruiker, zijn antropoloog en Van Cruyningen is sociaal-economisch historicus.

Voor wat betreft landgoed Scherpenzeel zijn er nog onbeantwoorde vragen over fluctuaties in de omvang van het eigendom, de wijze waarop het landgoedbeheer was georganiseerd en waaruit precies de inkomsten en uitgaven bestonden. Daarnaast is het interessant te bezien in hoeverre Scherpenzeel als voorbeeld van een typisch negentiende eeuwse landgoedontwikkeling beschouwd kan worden.

35 H. van Woudenberg, "Voskuilen, een buurtschap onder Woudenberg en Leusden", uitgeverij BDU, Barneveld, 2006.

1.3 Theoretisch kader

Onderzoek naar landgoederen biedt inzicht in de wijze waarop grootgrondbezitters al eeuwenlang zorg dragen voor het beheer van het platteland. Mijn onderzoek naar de geschiedenis van landgoed Scherpenzeel wil ik insteken vanuit dat beheer, met bijzondere aandacht voor de organisatie daarvan. Ik ben van mening dat juist die invalshoek nog onderbelicht is bij het huidige landgoederenonderzoek: de organisatie van het landgoedbeheer als achtergrond bij de landgoedexploitatie. In deze paragraaf wil ik deze invalshoek wat verder uitdiepen.

Definiëring van de begrippen

Hoewel de begrippen landgoedbeheer en landgoedexploitatie op het eerste gezicht dezelfde lading lijken te dekken, is er wel degelijk sprake van een verschil. Het woordenboek "Van Dale" geeft de volgende definities: 'exploitatie' = het exploiteren = drijven, runnen om er winst mee te maken: een zaak exploiteren. 'Beheer' = bestuur, met name administratie van een zaak en gelden: het beheer over iets voeren; 'beheren' = als verantwoordelijke zorg dragen voor.³⁶ De mate waarin bij landgoedbeheer sprake is van *exploitatie* is - naast de natuurlijke omstandigheden die exploitatie mogelijk maken - vooral afhankelijk van de eigenaar, zijn doelstellingen, de keuzes die hij op basis daarvan maakt en zijn (financiële en juridische) positie. Landgoedbeheer en -exploitatie zijn daarbij altijd gerelateerd geweest aan maatschappelijke veranderingen van sociale, economische, financiële en juridische aard. Deze veranderingen noopten de landgoedeigenaren tot aanpassing van het beheer en de exploitatie. Of een landgoed efficiënt en rendabel geëxploiteerd kan worden, hangt mede af van de omvang en de samenstelling van gronden en gebouwen en andere eigendommen die tot het landgoed behoren. Anno 2015 is eigendom 'het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben'. Dit staat zo verwoord in het Burgerlijk Wetboek, vijfde boek, artikel 1, eerste lid. Het tweede lid zegt: 'Het staat de eigenaar met uitsluiting van een ieder vrij van de zaak gebruik te maken, mits dit gebruik niet strijdt met rechten van anderen en de op wettelijke voorschriften en regels van ongeschreven recht gegronde beperkingen daarbij in acht worden genomen.' In het derde lid staat: 'De eigenaar van de zaak wordt, behoudens rechten van anderen, eigenaar van de afgescheiden vruchten'. Deze heldere omschrijvingen van eigendom en rechten van de eigenaar, is echter van redelijk recente datum. Eeuwenlang bevond het onderscheid tussen eigenaar en rechthebbende zich in een grijs gebied. De gebruiksrechten op de grond (en de verdeling daarvan) zijn lange tijd belangrijker dan het eigendom. Het begrip 'eigenaar' kan dan ook tot de Franse tijd (en eigenlijk nog wel tot in de negentiende eeuw) verwoord worden als 'wie de meeste macht/grip op de grond heeft': 'Grondbezit en grondbeheer speelden zich af op verschillende niveaus die wel in elkaar grepen, maar niet parallel behoefden te verlopen.'³⁷

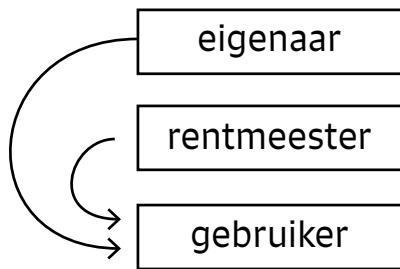
De relatie tussen eigenaar, rentmeester en gebruiker

Opeenvolgende eigenaren hebben doorgaans verschillende actieve, dan wel passieve betrokkenheid bij het beheer van de bezittingen, mede afhankelijk van hun persoonlijkheid en interesse. Doorgaans exploiteerde de grondbezitter zijn bezittingen niet zelf, zeker in het geval hij niet op het bezit zelf woonde, maar elders. Gronden en gebouwen werden in gebruik gegeven aan boeren, die deze pachtten of huurden. De organisatie hiervan was veelal aan een rentmeester uitbesteed: een financiële vertrouwenspersoon die namens de eigenaar zorgde voor het beheer van de bezittingen, maar daar vaak ook zijn eigen aanpak voor had. Deze gang van zaken gold lange tijd ook voor landgoed Scherpenzeel,

36 www.vandale.nl

37 Paquay (2002), blz. 109.

het landgoed dat in dit onderzoek als casus dient. De eigenaar was lange tijd absent en gebruikte het landgoed als zomerverblijf. De rentmeester zorgde voor het dagelijks beheer en onderhield daarover contact met de eigenaar. Ook nadat de eigenaar rond de eeuwwisseling op het huis ging wonen, bleef de rentmeester verantwoordelijk voor de dagelijkse organisatie van het landgoedbeheer. Tussen eigenaar en gebruiker was sprake van een afhankelijkheid: de eigenaar had de gebruiker nodig teneinde inkomsten uit zijn landerijen te verkrijgen. De rentmeester fungeerde, indien aanwezig, als intermediair om deze onderlinge verhoudingen te regelen. Zeker sinds het begin van de twintigste eeuw, wanneer de rol van rentmeester steeds meer veranderd van vertrouwenspersoon naar adviseur, is de visie op het beheer van zowel eigenaar als rentmeester belangrijk.

Figuur: op landgoed Scherpenzeel is sprake van een door de rentmeester gefaciliteerde afhankelijkheid tussen eigenaar en gebruiker. De wijze waarop het landgoedbeheer georganiseerd was, is een onderbelicht thema in het onderzoek naar landgoederen.

Het landgoed: economische eenheid versus vermogensbestanddeel

Een landgoed werd en wordt beheerd als een multifunctionele en economische eenheid, waarbij getracht wordt de rendabele functies (zoals landbouw en wonen) de kostendragers te laten zijn van de onrendabele (zoals natuur en cultuurhistorie).³⁸ In de huidige tijd van crisis en dichtgedraaide subsidiekransen worden ook de terreinbeherende organisaties (Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Provinciale Landschappen) geacht hun bezittingen kostenneutraal te beheren, waarbij 'het landgoed' als voorbeeld dient. Dagblad Trouw schrijft hierover in een redactionele bijdrage in februari 2014: 'Met de economische crisis en de komst van staatssecretaris Bleker die tussen 2010 en 2012 de subsidies halveerde, kwamen de organisaties [Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer] na een eerste shock terecht in een soort collectieve rouw waarin weinig beweging mogelijk was. De nieuwe staatssecretaris Dijkzema heeft meer hart voor de natuur. Maar duidelijk is ook dat de gouden tijden nooit meer terugkomen. Willen de organisaties overleven, dan moeten ze eigen inkomsten uit de natuur zien te halen.'³⁹ In 1929 had de oprichter van Het Geldersch Landschap, S. baron van Heemstra, deze instelling overigens ook al. Deze natuurbeschermer omringde zich met doortastende bestuurders en zakelijk ingestelde mensen en liet vooral grote natuurterreinen aankopen die zichzelf konden bedruipen. In zijn werkwijze leek hij op zijn vriend P. van Tienhoven, in 1905 mede-oprichter en van 1927-1954 voorzitter van de Vereniging Natuurmonumenten.⁴⁰ Van Tienhoven ijverde bovendien voor een brede basis voor de natuurbescherming: niet alleen terreinen van natuurwetenschappelijke waarde moesten behouden blijven, maar ook natuurgebieden die voor recreatie van belang zouden zijn.⁴¹

38 Dat multidisciplinaire karakter maakt het onderzoek naar landgoederen interessant, maar overigens ook lastig: je moet van vele markten thuis zijn om de gebeurtenissen in een context te kunnen plaatsen.

39 <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/3589804/2014/02/04/Natuurorganisaties-durven-weer-te-bewegen-nu-Dijkzema-nog.dhtml>.

40 Verhoeven en Wingens (2010).

41 Van der Wijck (1982), blz. 519.

De traditionele inkomstenbronnen van een landgoed (landbouw en bosbouw) leveren, zeker tegenwoordig, niet meer vanzelfsprekend voldoende op om het beheer te blijven bekostigen. Ondernemers op het platteland zijn echter creatief in het zoeken naar ‘nieuwe economische dragers’ in een poging het grondbezit en de daaraan gekoppelde bedrijfsmatige activiteiten rendabel te houden.⁴² De (oud-)directeur van de ANWB, de heer G. van Woerkom, stelt in het tijdschrift “De Landeigenaar”: ‘Landgoedeigenaren denken veel meer als ondernemer dan als ontvanger van subsidies, zoals de natuurorganisaties. (...) Om bezoekers te trekken moet je zorgen dat er verhalen zijn. Mensen moeten thuis komen met een verhaal. Elk landgoed heeft verhalen die mensen leuk vinden.’⁴³ ‘Het landgoed’ kortom als succesformule voor het beheer van het buitengebied. Kijken we echter naar de geschiedenis van het grootgrondbezit, dan is het maar de vraag of hier altijd sprake was van zo’n financiële succesformule. J. Moes heeft in zijn dissertatie “Onder Aristocraten” (2012) ondermeer de structuur van aristocratische vermogens bestudeerd. Welgestelden kochten of creëerden een buitenplaats vooral voor het plezier en de statusverhogende werking en investeerden een deel van hun geld in grond een landerijen - als vanouds een veilige en stabiele belegging: het grondbezit als vermogensbestanddeel.⁴⁴ Het landgoedbeheer was er op gericht om het geïnvesteerde vermogen zoveel mogelijk in stand te houden en indien mogelijk enige winst te maken ten behoeve van het onderhoud aan de buitenplaats en andere niet-rendabele onderdelen.

1.4 Afbakening van het onderzoek

Een landschapshistorische studie bevat een combinatie van drie elementen: een gebied, een thema en een periode. De afbakening van het onderzoek wordt hieronder per onderzoekselement kort toegelicht.

Gebied: landgoed Scherpenzeel

Landgoed Scherpenzeel is een familiebezit van ruim 1.000 ha in de Gelderse Vallei en bestaat anno 2015 voor ongeveer 1/3 deel uit bos en natuurterrein en voor 2/3 deel uit landbouwgrond (zie voor de globale ligging ook de afbeelding welke is opgenomen voor de inleiding en § 3.1 voor meer algemene informatie over het landgoed). Geen eigendom meer, maar wel onlosmakelijk met het landgoed verbonden, is het Huis Scherpenzeel. Het accent in mijn onderzoek ligt op het landgoed: op het gehele eigendom van landerijen en opstallen en het beheer daarvan.

Thema: landgoedbeheer en -exploitatie

In het onderzoek staan de begrippen ‘landgoedbeheer’ en ‘landgoedexploitatie’ centraal. Opeenvolgende eigenaren hebben doorgaans verschillende actieve, dan wel passieve betrokkenheid bij het beheer van de bezittingen, mede afhankelijk van hun persoonlijkheid en interesse. Het in stand houden van het in grond geïnvesteerde vermogen is voor een landgoedeigenaar echter een richtinggevend principe. Indien mogelijk moet per saldo bovendien geld overblijven voor beheer, onderhoud en investeringen ten behoeve van de instandhouding van het landgoed en/of de buitenplaats. De wijze waarop het landgoedbeheer gevoerd werd, is daarbij altijd gerelateerd geweest aan maatschappelijke ontwikkelingen. Factoren van sociale, economische, financiële, maatschappelijke en juridische

42 In de publicatie “Waardevol Groen” (uitgegeven door het InnovatieNetwerk, 2012), staan voorbeelden van nieuwe verdienmodellen en alternatieve financieringsvormen voor de groene ruimte, geïnitieerd door overheden, natuurbeheerders, burgers en bedrijven. Mét een bijdrage over landgoed Scherpenzeel.

43 Interview met G. van Woerkom door P. van Houwelingen, in: De Landeigenaar, vol. 58, nr 3, juni 2012, blz 3-4.

44 Moes (2102), zie bijvoorbeeld blz. 147.

aard spelen een rol bij de exploitatie.

De grondbezitter exploiteerde zijn bezittingen veelal niet zelf - zeker in het geval de eigenaar niet op het bezit zelf woonde, maar elders. Hij gaf de grond middels diverse contractvormen (waaronder pacht) en gebruiksovereenkomsten uit ten behoeve van gebruik door derden en liet de organisatie hiervan over aan een rentmeester.

Wat van het beheer en de exploitatie van landgoed Scherpenzeel reeds bekend is, is dat de voorvader van de huidige eigenaren in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel kocht, dat de bezittingen fors werden uitgebreid, dat boerderijen werden opgeknapt en dat het landschap werd verfraaid.⁴⁵ Maar: wat werd wanneer en waarom aangekocht? Hoe werden deze bezittingen beheerd en welke consequenties had dat voor de inkomsten en uitgaven? Wat zijn factoren die de veranderingen in het landgoedbeheer stuurden?

Periode: 1854 - 1956

Het onderzoek omvat de periode 1854-1956. De start van de onderzoeksperiode wordt gemarkeerd door het jaar waarin de Utrechtse notabel Herman Royaards trouwt met Benudina van Naamen. Benudina is de achterkleindochter van J.S. van Naamen, de Amsterdamse koopman die in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel kocht. Als eindpunt is 1956 genomen: in dat jaar overlijdt jkv. Margaretha Maria Backer - echtgenote van de in 1932 overleden Anton Royaards van Scherpenzeel, de laatste heer van Scherpenzeel. Hun dochters Theodora en Benudina zijn na hun huwelijken niet meer op Huis Scherpenzeel blijven wonen. Het begin- en eindjaar zijn niet alleen twee biografische jaartallen, maar ook twee jaartallen die een cesuur markeren.

Na 1850 veranderde de landbouw snel en ingrijpend en dat had gevolgen voor landgoed Scherpenzeel, dat een sterk agrarisch karakter had (en heeft). Grote afzetgebieden voor landbouwproducten werden vrij toegankelijk als gevolg van de liberale vrijhandelsspolitiek. Transportmogelijkheden per trein en stoomschip werden verbeterd. Het gevolg was dat grote hoeveelheden graan ons land binnenkwamen. De graanprijzen daalden en omdat de prijzen van zuivel en vlees zich beter hielden dan die van graan vond een verschuiving plaats van akkerbouw naar veeteelt: in Oost-Nederland kwam de landbouw in dienst van de veeteelt te staan. Dat dit gevolgen had voor de exploitatie van landgoed Scherpenzeel mag duidelijk zijn.⁴⁶

Het eindjaar 1956 valt midden in de wederopbouwperiode na W.O.II, waarin voor de privé-buitenplaatsen een transitietijd aanbreekt. Stijgende kosten en dalende inkomsten deden zich steeds meer gelden. Na de bevrijding bleek vaak veel beschadigd te zijn aan huis en tuin, onder andere doordat veel buitens gevorderd waren door de bezetter. Restauratie was duur en ingrijpend; veel buitenplaatsen werden in de jaren die volgden verhuurd of verkocht aan instituten of bedrijven. Ook het leven op veel buitenhuizen verandert na de oorlog: door geldgebrek en stijgende loonkosten moest het personeelsbestand drastisch slinken en dat betekende een heel andere levenswijze dan voorheen. Ook de land- en tuinbouw had in de oorlogsjaren schade opgelopen. Direct na de bevrijding werd het herstel voortvarend ter hand genomen. Een groeiende landbouw, waarin vele nieuwe technieken en middelen met succes ingang vonden, paste uitstekend in de toenmalige expanderende economie en de vraag naar voedselzekerheid.

⁴⁵ Zie publicatie "Verhalen van Scherpenzeel" (R. van Immerseel (eindred.), 2013).

⁴⁶ Denk aan landschappelijke transformaties, maar ook aan de landgoedeconomie: investeren in de agrarische sector was in die tijd lonend en dat was precies wat Herman Royaards deed (getuige de jaartallen op de "eerste stenen" van veel Scherpenzeelse boerderijen). En wat te denken van het betalen van pacht in natura? De boeren hadden vanaf die tijd geen granen meer om aan de landgoedeigenaar af te staan: datgene wat in het verleden als pacht werd geleverd, werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikt om de toegenomen veestapel te voeden (zie ook Verrips-Roukens (1982) blz. 58-59).

1.5 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De kennis uit onderzoek naar de geschiedenis van landgoederen kan de huidige generatie eigenaren en hun omgeving inspireren tot het verbinden van de rijke landgoedhistorie met de actuele opgave om ruimte te vinden voor modern landgoedbeheer met nieuwe inkomstenbronnen. Bovendien draagt kennis over de geschiedenis van een landgoed bij aan de lokale identiteit en belevingswaarde. Middels deze masterscriptie wil ik een bijdrage leveren aan deze kennis door de beheer- en exploitatiegeschiedenis van landgoed Scherpenzeel inzichtelijk te maken en te verbinden met diverse verklarende factoren. Een dergelijk onderzoek doet mijns inziens zowel recht aan het interdisciplinaire karakter van de opleiding als het interdisciplinaire karakter van landgoederen.

De *probleemstelling* van het onderzoek luidt als volgt:

Hoe zagen beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel er uit in de periode 1854-1956 en wat waren de interne en externe factoren die veranderingen hierin teweeg brachten?

Het *doel* van het uitvoeren van dit onderzoek is:

- het maken van een bezitsreconstructie van de (on)roerende eigendommen van de familie Van Naamen - Royaards in en rond Scherpenzeel: wat werd beheerd en geëxploiteerd en door wie?
- het maken van een reconstructie van de wijze waarop en onder invloed waarvan deze bezittingen werden beheerd en geëxploiteerd
- het bieden van een inzicht in kosten en opbrengsten van een landgoed in de negentiende en twintigste eeuw

14

Afb. 1.2: schaapskooien sieren het Scherpenzeelse landschap. Deze kooi staat bij boerderij Bruinhorst welke in 1815 door P.J. van Naamen (heer van Scherpenzeel van 1812-1854) werd gekocht (foto N. Welle, 2014).

De probleemstelling valt uiteen in vier *hoofdvragen*, welke vervolgens zijn uitgesplitst in *deelvragen*:

1. Wat was de eigendomssituatie in de periode 1854-1956?
  - a) Hoe ontwikkelde de oppervlakte en samenstelling van het landgoed zich (omvang, aan- en verkopen van bouwland/weiland/bos/woeste grond/boerderijen/huizen)?
  - b) Welke gebruiks- en andere rechten rustten er op de bezittingen en wie kwamen deze toe?
2. Hoe was het beheer van deze eigendommen geregeld?
  - a) Wie waren de eigenaren van Scherpenzeel en op welke wijze was men betrokken bij het landgoedbeheer?
  - b) Wie waren de rentmeesters van het landgoed en welke betrokkenheid hadden zij?
  - c) Op welke wijze was de ingebruikgave van gronden en gebouwen geregeld?
3. Hoe werd het landgoed geëxploiteerd, wat waren de inkomstenbronnen en belangrijkste kostenposten?
4. Welke veranderingen in beheer en exploitatie vonden plaats in de periode 1854-1956 en welke factoren brachten deze veranderingen teweeg?
  - a) Welke interne factoren waren van invloed op veranderingen in beheer en exploitatie en op welke wijze?
  - b) Welke externe factoren waren van invloed op veranderingen in beheer en exploitatie en op welke wijze?

2 ONDERZOEKSMETHODEN EN BRONNEN

Binnen de Groningse opleiding Landschapsgeschiedenis wordt ingezet op een sterk interdisciplinaire benadering bij het doen van onderzoek. De student wordt aangespoord om bronnen en onderzoeksmethoden uit verschillende vakgebieden met elkaar te verbinden en daarbij zoveel mogelijk gebruik te maken van primaire bronnen. Ik heb dan ook gebruik gemaakt van een combinatie van bronnen en onderzoeksmethoden om een antwoord te kunnen geven op de probleemstelling en de verschillende deelvragen, zoals beschreven in §1.5. In dit hoofdstuk licht ik beide toe. De gehanteerde onderzoeksmethoden komen eerst aan bod, waarna ik in de tweede paragraaf meer uitgebreid in ga op de gebruikte bronnen. Gebruik makend van deze bronnen en methoden, aangevuld met veldbezoeken aan het huidige landgoed Scherpenzeel, is getracht binnen de beschikbare tijd een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van het beheer en de exploitatie van landgoed Scherpenzeel in de periode 1854-1956.

2.1 Methoden

Ik ben mijn onderzoek gestart met literatuuronderzoek. Dit onderzoek heeft bijgedragen aan de achtergrondinformatie en de kaders die van belang zijn bij het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Sommige publicaties zijn gebaseerd op primaire bronnen (al dan niet met bronvermelding), andere op secundaire bronnen. Het literatuuronderzoek heeft vooral geleid tot een algemeen inzicht in gebruiks- en andere rechten op grond en in de diverse factoren die van invloed waren op veranderingen in beheer en exploitatie van landerijen in het algemeen. Onder die factoren vallen ondermeer wetgeving, economie en maatschappelijke trends. Naast literatuur is gewerkt met een aantal uitgegeven bronnen waaronder: de 'lijsten van hoogstaangeslagenen in de directe Rijksbelastingen' - zoals opgenomen in het boek van J. Moes: "Onder aristocraten" (2012) - en de kadastrale atlassen van Scherpenzeel, Renswoude en Barneveld uit 1832.

Betreft het onderzoek, zoals ook in mijn geval, een specifieke casus, dan is onderzoek in het huis- en/of familiearchief van het betreffende landgoed onontbeerlijk. Archiefonderzoek is dan ook de belangrijkste gehanteerde onderzoeksmethode. De informatie die verkregen werd uit literatuuronderzoek kon hierbij ook gebruikt worden om de archiefstukken op bruikbaarheid voor het onderzoek te schatten. Het archiefonderzoek richtte zich in hoofdzaak op het huisarchief van Scherpenzeel. Dit bevindt zich in het Gelders Archief te Arnhem, toegang 0430. Helaas is dit archief verre van compleet en dateren de archiefstukken tot 1926 - waarbij nog aangemerkt moet worden dat uit de twintigste eeuw zeer weinig stukken in dit huisarchief aanwezig zijn. Naast het huisarchief is gebruik gemaakt van het familie-archief Royaards, ondergebracht in het Utrechts Archief te Utrecht (toegang 495). Ook is gebruikt gemaakt van een drietal niet openbare archieven: het archief van de huidige rentmeester (werkzaam bij 't Schoutenhuis BV) en de archieven van J.H.O graaf van den Bosch en jkvr. E.A.J. van Citters (beide in particulier bezit). De archieven worden nader toegelicht in de volgende paragraaf.

Daarnaast is de vergelijkende kaartstudie een bijzonder goed bruikbare methode voor de ruimtelijke analyse van het onderzoeksgebied: corresponderen de gevonden gegevens in het archief en de literatuur met de landschappelijke ontwikkelingen? Om een ruimtelijk beeld te krijgen van landschappelijke veranderingen en veranderingen in het grondgebruik, zijn kadastrale kaarten, diverse topografische kaarten (bv TMK, Bonnebladen) en

themakaarten (waaronder bodem, hoogte, veldnamen) met elkaar vergeleken. Toponimen en historisch geografische patronen op de kaarten geven aanwijzingen voor de natuurlijke omstandigheden en het landgebruik.

Ter aanvulling en ondersteuning zijn *oral history* (met als belangrijkste bron mevrouw M.M. Daniëls, mede-eigenaar van het huidige landgoed Scherpenzeel) en de naamkunde als onderzoeksmethode gebruikt. Door het verklaren van namen van Scherpenzeelse boerderijen wordt inzicht verkregen in zaken als de geschiedenis van een gebied/boerderij, bodemgesteldheid, geografie, reliëf, etc.

De totstandkoming van de onderzoeksresultaten in hoofdstuk 4 ('Eigendommen') licht ik hier nog nader toe. Er is voor gekozen de bezitsreconstructie van de onroerende eigendommen (de landerijen en boerderijen) uit te voeren door gebruik te maken van verschillende bronnen en deze met elkaar te combineren. Op deze manier was het leereffect - van het leren werken met verschillende bronnen - het meest optimaal. Consequentie van deze aanpak is dat de reconstructie niet tot in detail is uitgevoerd, dus niet ieder perceel dat is aan- en verkocht is (middels kadastraal onderzoek) in beeld gebracht. Wel is het jaar van aankoop van boerderijen en de oppervlakte van landerijen die bij de boerderijen behoren, uitgezocht. Opgemerkt moet worden dat ondanks de invoering van het metrieke stelsel in 1820 in veel documenten van na die tijd nog de oude benamingen *bunder/roede/el* worden vermeld (ook bijvoorbeeld in de OAT's van het Kadaster). In de scriptie heb ik echter overal de oppervlaktematen hectare/are/centiare gebruikt. Ondanks zorgvuldig controleren en verifiëren kan er een afwijking zitten in de feitelijke oppervlakte van de eigendommen, maar die is niet zodanig dat de conclusie anders zou worden.

2.2 Toelichting op de gebruikte bronnen

17

Ik baseer mijn onderzoek op een aantal bronnen, die elk hun tekortkomingen kennen ten aanzien van inhoud of onderzoeksperiode. Door meerdere bronnen te gebruiken, kunnen ze elkaar aanvullen, of de resultaten bevestigen. In deze paragraaf is per gebruikte bron aangegeven door wie, met welk doel en hoe de bron is vervaardigd, wat eventuele zwakke plekken en lacunes in de bron zijn en op welke wijze de bron bruikbaar is voor het onderzoek.

2.2.1 Primaire bronnen

De benodigde informatie om de onderzoeksvragen te beantwoorden komt voor een belangrijk deel uit een grote diversiteit aan bronnen in huis- en familie-archieven. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van een viertal archieven die allen helaas niet compleet zijn en waarvan er twee openbaar zijn. Voor het onderzoek naar beheer en exploitatie van het landgoed waren dit de belangrijkste bronnen. Voor de bezitsreconstructie dienden de hierin aangetroffen documenten mede ter ondersteuning of bevestiging van de kadastrale of in de fiscaal-juridische bronnen gevonden informatie.

Het (openbare) huisarchief van Scherpenzeel wordt bewaard op het Gelders Archief te Arnhem onder toegang 0430 en bevat documenten uit de periode 1434-1926, hoewel stukken uit de twintigste zeer beperkt in aantal zijn. De inventaris kent enkel de volgende inleidende tekst: 'Beschrijving van een collectie stukken, welke zich bevonden in een ijzeren trommel en in de muurkast in de achterkamer op het Kasteel Scherpenzeel.'⁴⁷ Waar die vindplaats precies naar verwijst, is niet helemaal duidelijk. Volgens mevrouw M.M. Daniëls, huidige mede-eigenaar van landgoed Scherpenzeel, is het huisarchief in de jaren 1930 door de toenmalige bewoner van Huis Scherpenzeel, haar moeder mevr. Th.Ph.

47 www.geldersarchief.nl, inleiding bij huisarchief Scherpenzeel (toegang 0430).

Royaards van Scherpenzeel, in bewaring gegeven bij het Gelders Archief 'in verband met oorlogsdreiging'. Helaas heeft zij enkel de dossiers weg gebracht die zij van waarde achtte; de rest is in de jaren 1950 verloren gegaan. Alle documenten die bewaard zijn gebleven en met de heerlijkheid, gronden en boerderijen te maken hebben, zijn in het huisarchief opgenomen. Het archief bestaat uit een aantal onderdelen, waarvan het laatste - het supplement - anders dan de omschrijving doet vermoeden de meeste voor dit onderzoek waardevolle informatie bevat. Hieronder vallen leenbrieven, erfpachtboeken, boek van het akkermaalshout, voorwaarden voor houtverkopen en rekeningen en verantwoordingen van de rentmeester. Ook bevat het archief afschriften ('kopieën') van kadastrale en notariële documenten.

Afb. 2.1: detail uit de aankoopakte van P.J. van Naamen van Scherpenzeel waarin is beschreven dat hij in 1815 voor f 4.000 de 'Boere hofstede' Bruinhorst koopt (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 50).

Voor archiefstukken van persoonlijke aard is het familiearchief 'Royaards' beschikbaar in het Utrechts Archief te Utrecht onder toegang 495. Dit (openbare) archief bevat documenten uit de periode 1646-1949 en heeft vooral betrekking op Herman Royaards van Scherpenzeel (heer van Scherpenzeel 1855 tot 1898) en zijn zoon (derde kind) Willem Herman Johan Royaards. Naast stukken van persoonlijke aard bevat het archief vooral documenten die verband houden met de diverse functies die de heren hebben bekleed en hun beider nalatenschappen. Ook bevat het archief afschriften ('kopieën') van notariële documenten. Het archief werd omstreeks 1939 in bewaring gegeven (een aanvulling volgde omstreeks 1975) en is voorzien van een beknopte inleiding. Uit het archief zijn geen stukken vernietigd.⁴⁸

Het archief van de rentmeester tot 1926 maakt onderdeel uit van het huisarchief. Sinds 1973 wordt het beheer gevoerd door rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis, die het kreeg overgedragen van rentmeester J.M. Houterman. Uit de periode na 1926 zijn amper archiefstukken van de rentmeester bewaard gebleven. Enkele documenten over pachtersinvesteringen op boerderijen die nu nog altijd verpacht worden zijn bewaard gebleven en bevinden zich in het rentmeestersarchief op 't Schoutenhuis (niet openbaar). Interessant hierin is een aantal bewaard gebleven werk-kaarten met kadastrale ondergrond uit het begin van de twintigste eeuw.

De huidige eigenaren van landgoed Scherpenzeel hebben mij inzage gegeven in een tweetal bewaard gebleven particuliere archieven, namelijk die van mevr. M.M. Daniëls (met daarin ook archiefstukken van haar aangetrouwde oom, J.H.O. graaf van den Bosch) en van jkvr. E.A.J. van Citters (zie de familiestamboom in bijlage 1). Deze laatste archieven bevatten vooral correspondentie met de rentmeester over de bezittingen van genoemde personen, uit de periode 1940-1961. Deze stukken bieden inzicht in de wijze waarop de rentmeester het beheer organiseerde en hierover communiceerde met zijn opdrachtgever.

48 www.hetutrechtsarchief.nl, inleiding bij archief van de familie Royaards (toegang 495).

2.2.2 Fiscaal-historische bronnen

Fiscale gegevens behoren tot de best bewaarde collecties uit het verleden: 'Zodra een staat de ambitie gaat koesteren zijn onderhorigen op efficiënte wijze onder controle te brengen, is hij genoodzaakt er een gestroomlijnde sociale boekhouding op na te houden en daarbij te zorgen voor continuïteit, om ingeroepen rechten, voorrechten en anteceden-ten te kunnen toetsen.'⁴⁹ Het heffen en innen van belasting over bezittingen geschiedt al eeuwen, maar verandert onder invloed van de maatschappij en onderlinge verhoudingen. Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van drie fiscaal-historische bronnen: het Kadaster uit 1832, de memories van successie en de lijsten met hoogstaangeslagenen in de directe rijksbelastingen. Deze laatste twee bronnen zijn vooral gebruikt om reconstructie van de bezittingen via het Kadaster te ondersteunen en aan te vullen. Bovendien is een kritische benadering van deze bronnen belangrijk. Voor de memories van successie geldt dat een zekere mate van belastingontduiking en -ontwijking middels een onjuiste of onvolledige opgave niet kan worden uitgesloten (zie ook de toelichting op de bronnen hieronder). Dit geldt in mindere mate voor de opgave van onroerend goed, omdat dit door de kadastrale registratie weinig fraudegevoelig zal zijn geweest. Bovendien was de ontvanger van de belastingen niet uitsluitend afhankelijk van de aangifte door nabestaanden: ambtenaren van de burgerlijke stand verstrekten hem maandelijks opgaven van de overledenen. Een beperking van de lijsten van hoogstaangeslagenen als bron zit in mogelijk onvolledige opgave en registratie van eigendommen. Bij het opstellen van de lijsten werd namelijk een beroep gedaan op de vrijwillige aangifte door de belastingplichtige: men diende volgens de Kieswet uit eigen beweging aanslagen te melden in andere gemeente of provincies dan de woonplaats en -provincie.

Kadaster 1832⁵⁰

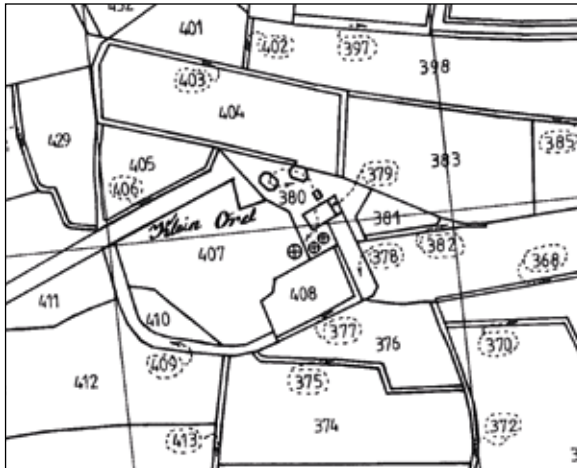
Het Kadaster uit 1832 wordt gezien als heel nuttige, want nauwkeurige en objectieve, bron voor historisch onderzoek. Ik heb dit Kadaster gebruikt als start- en ijkpunt voor de reconstructie van de eigendommen behorende bij landgoed Scherpenzeel. De geschiedenis van deze bron gaat terug toch 1810: één van de gevolgen van de inlijving bij het Franse keizerrijk in dat jaar was dat de Franse belastingwetgeving hier werd ingevoerd. Dit leidde ondermeer tot de invoering van een uniforme grondbelasting. Het heffen van grondbelasting was niet nieuw, maar eeuwenlang een zaak van gewesten en stedelijke overheden. Om een rechtvaardige heffing van de grondbelasting mogelijk te maken, werd het Kadaster opgezet: deze moest de grondslag voor de heffing leveren. Ten behoeve van de totstandkoming van het Kadaster werd iedere gemeente ingedeeld in secties en binnen deze secties werden de percelen ingemeten. De eigenaren moesten zelf de grenzen van hun percelen aanwijzen. De percelen werden vervolgens op kaart gezet en van een kadastraal nummer voorzien. Stukken grond met een verschillend gebruik werden tot verschillende percelen gevormd. Deze eerste kadastrale kaarten heten 'minuutplans' en worden beschouwd als de oudste cartografisch betrouwbare bezitsregistratie per perceel. Na opmeting werden de percelen naar kwaliteit en soort geschat. Daartoe werden alle bouwlanden, weilanden, tuinen, bossen, heidegebieden en andere soorten van ongebouwde eigendom in verschillende klassen verdeeld, maximaal vijf kwaliteitsklassen per soort eigendom. Per kwaliteitsklasse werden standaardpercelen uitgezocht, waarvan men de bruto-opbrengst gaat bepalen. Deze werden verminderd met te maken kosten

49 Citaat uit: Boone (2011), blz. 41. Ook juridische gegevens, notarisakten en -registers zijn doorgaans goed bewaard gebleven. Het vrijwaren van bezit en rechten is ook voor individuele burgers van belang en vormt de basis voor de behoorlijk hoge bewaargraad. Dit wordt nog in de hand gewerkt door het feit dat het archief van een notaris aan het eind van zijn ambtstermijn verplicht naar de opvolgende notaris werd overgeheveld, of uiteindelijk naar het archief van de overheid (Boone (2011), blz. 42).

50 Informatie uit Keverling Buisman en E. Muller (1979), blz. 9-21, de tekst bij de Kadastrale Atlas Gelderland 1832 / Scherpenzeel en <http://www.kadaster.nl/web/over-kadaster/Wie-zijn-we/Geschiedenis.htm>.

voor het bewerken en dat is het belastbare inkomen uit het perceel. Landbouwschuren en schaapskooien werden niet in de rubriek 'gebouwd' aangeslagen, maar als 'ongebouwd'. Alle deze gegevens worden vastgelegd in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, O.A.T. genoemd. Uit de O.A.T. wordt de Kadastrale Legger samengesteld: de lijst met grondeigenaren met omschrijving van hun eigendommen (gebouwd en ongebouwd) en met vermelding van de bezitters van zakelijke rechten van vruchtgebruik, erfpacht en opstal.

Afb. 2.2:
Minuutplan
kadaster 1832:
op het perceel
in sectie A met
nummer 380
staat boerderij
Klein Orel, in
1832 eigendom
van P.J. van Na-
men van Scher-
penzeel (bron:
Kadastrale Atlas
Gelderland 1832
- Scherpenzeel).

In 1832 wordt het Kadaster in Nederland (in Limburg in 1842) ingevoerd. Zes jaar later, in 1838, treedt het Burgerlijk Wetboek in werking. Dit wetboek bevat onder meer een regeling van de zakelijke rechten, zoals eigendom en hypotheek. Als gevolg daarvan wordt het kadastrale perceel ook de basis voor het overdragen en met hypotheek belasten van onroerend goed en het wordt verplicht om kadastrale kenmerken in notariële akten te vermelden. Sindsdien bestaat rechtszekerheid over onroerende goederen en is een administratie van het onroerend goed met daarop rustende rechten verzekerd. In 1839 worden het Kadaster en de hypotheekbewaring samengevoegd.

Vanwege de nauwkeurigheid en gedetailleerdheid zijn de perceelskaarten met bijbehorende gegevens een prachtige bron voor divers historisch geografisch onderzoek. Om het gebruik van deze bron te stimuleren en te vereenvoudigen, zijn door diverse werkgroepen uitgaven gemaakt van gemeentelijke kadastrale gegevens. Zo ook voor de kadastrale gemeenten Scherpenzeel, Renswoude en Barneveld - Voor de kadastrale gemeenten Woudenberg en Leersum - waarin ook eigendommen van het landgoed liggen - zijn deze publicaties niet voorhanden. Via de database "Digilegger" kan op de provinciale archieven in de kadastrale leggers onderzoek worden gedaan naar eigenaren en via de site www.watwaswaar.nl kunnen de OAT's en minuutplannen bekeken worden. Voor de Utrechtse bezittingen kan ook gebruik worden gemaakt van HisGIS, een website met de gedigitaliseerde OAT's en minuutplannen; Gelderland is hierin nog niet opgenomen.

Memories van successie

De memories van successie zijn overzichten van de nalatenschap van een overledene ten behoeve van de successiebelasting en worden bewaard in het provinciaal archief van de plaats waar de overledene zijn of haar laatste woonplaats had.⁵¹ Ze geven een overzicht van bezittingen en schulden van een overledene en de verschuldigde belasting. De succes-

51 Moes (2012), blz. 385-399 en <http://www.hetutrechtsarchief.nl> (inleiding bij toegang 336: memories van successie).

siememories zijn opgemaakt in de periode 1806-1902. In 1806 werd in de toenmalige Bataafse Republiek een landelijk uniforme regeling ingevoerd voor het heffen van belasting op het verkrijgen door vererving: het recht van successie (rijksbelasting).

Voor de vaststelling van het verschuldigde recht werd uitgegaan van het saldo van de nalatenschap. Dat was de actuele waarde op het moment van overlijden, onder aftrek van de dan bestaande huisschulden en de begrafenis-kosten. In de jaren 1812 en 1813 gold de belasting alleen voor onroerend goed. De hoogte van het te betalen successierecht was afhankelijk van de graad van verwantschap met de overledene. Tot 1878 waren alle vermogens vererfd in de rechte lijn (oma-dochter-kleindochter), of tussen echtgenoten met kinderen, vrijgesteld van successierecht. Liet iemand (klein)kinderen na, dan is er alleen iets te vinden als die persoon onroerende goederen naliet. Met een wetwijziging werden vanaf juni 1878 ook verervingen in de rechte lijn onderworpen aan het recht van successie (mits het bedrag dat iedere erfgenaam toekwam groter was dan f 1.000,-); er zijn sindsdien dan ook meer successiememories opgesteld en nu beschikbaar voor onderzoek. De aangifteplichtigen (erfgenamen) diende een memorie van aangifte in te dienen bij de ontvanger van de belasting in wiens ressort de overledenen zijn/haar laatste woonplaats had. Veelal schakelden de erfgenamen hiervoor een notaris in. In de memorie moest de aard en de waarde van de nalatenschap worden opgenomen (eventueel getaxeerd), met voor de onroerende goederen een omschrijving van de soort en een opgave van de kadastrale gegevens.

Afb 2.3: een afschrift van de memorie van aangifte wegens de successiebelasting bij het overlijden van mevr. B.M. van Naamen, vrouwe van Scherpenzeel van 1855-1892, is opgenomen in het familie-archief Royaards in Het Utrechts Archief (HUA, archief familie Royaards, inv.nr. 39).

21

Lijsten van hoogstaangeslagenen in de directe rijksbelastingen

De lijsten van hoogstaangeslagenen werden tussen 1848-1917 jaarlijks opgesteld en gepubliceerd door Gedeputeerde Staten van elke provincie en kunnen gebruikt worden als indicator voor grondbezit, het tonen van welstand en het voeren van een bedrijf.⁵² De lijsten zijn een uitvloeisel van het censuskiesrecht: hierin is het stemrecht voorbehouden aan personen die vermogend genoeg zijn om minimaal een bepaald bedrag aan belastingen te betalen, gebaseerd op het principe 'wie betaalt, bepaald'. Met de Grondwetsherziening van 1848 werden in Nederland directe verkiezingen ingevoerd, op basis van dit censuskies-

⁵² Moes (2012), blz 365-381, Rupp en Schijf (2010), blz 61-63 + 82 en www.parlement.com. Directe belastingen zijn op aanslag te betalen (door de belastingplichtige zelf af te dragen) heffingen op inkomsten (inkomen, winst) en vermogen (roerende en onroerende bezittingen) (Pietersma e.a. (2006), blz. 22).

recht.⁵³ Voortaan werden de leden van de Tweede Kamer (en ook van Provinciale Staten en de gemeenteraden) rechtstreeks door de burgers gekozen. Echter, alleen mannen ouder dan 23 jaar die voor een bepaald bedrag in de directe belastingen werden aangeslagen, kregen het stemrecht. De leden van de Eerste Kamer werden voortaan in elke provincie gekozen uit de hoogstaangeslagenen in de directe rijksbelastingen, die minimaal 30 jaar oud waren. Deze hoogstaangeslagenen waren ook degenen die gerechtigd waren op kandidaten voor alle politiek-bestuurlijke posities te stemmen. Tot en met 1893 (en vanaf 1850) worden naast de namen van de hoogstaangeslagenen ook hun gespecificeerde belastingaanslagen op de lijst vermeld.

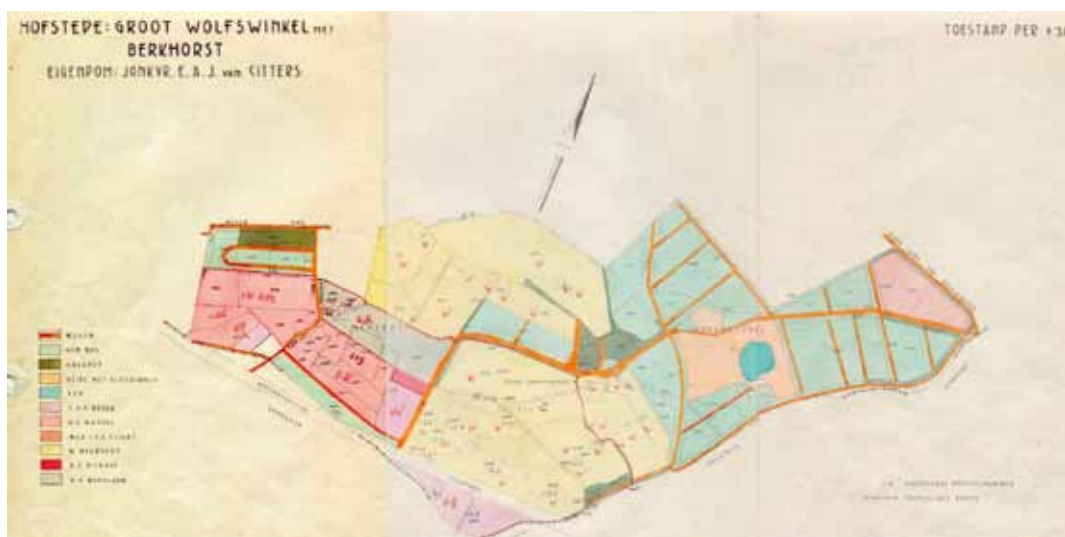
De aanslag bestond uit de som van drie onderdelen: grondbelasting, personele belasting en de patentbelasting en het vermogen van de vrouw werd bij dat van de man opgeteld. De grondbelasting was voor de verkiesbaarheid voor de Eerste Kamer van het grootste gewicht. Grondbezit kon onbeperkt worden uitgebreid, terwijl de personele en patentbelasting aan een zeker maximum waren gebonden. Na 1893 ontbreken de belastingaanslagen op de lijsten en zijn zij nog slechts alfabetisch geordende namenlijsten. In 1917 werden, na weer een Grondwetsherziening, de voorwaarden voor het lidmaatschap van de Eerste Kamer gelijk gesteld aan die van de Tweede Kamer, zodat het daarmee voor alle volwassen mannelijke Nederlanders werd opengesteld. Het opstellen van de lijsten van verkiesbaren was daarmee overbodig geworden.

2.2.3 Kaarten

Als bron voor een ruimtelijke analyse van landschappelijke veranderingen en veranderingen in grondgebruik is een aantal kaarten gebruikt. Hierboven zijn de kadasterkaarten uit 1832 al genoemd, die op perceelsniveau een prachtig gedetailleerde momentopname van het landschap en het grondgebruik geven. Doordat de types grondgebruik zijn ingedeeld in klassen ten behoeve van de waardering, geeft het bovendien inzicht in de bruikbaarheid voor de verschillende grondgebruiksvormen: de hoogste klasse heide zal qua bruikbaarheid voor de landbouw wellicht niet veel verschillen van de laagst gewaarde weilanden. Deze kadastrale kaarten vormen tevens de basis voor een serie kaarten in het archief van de rentmeester die de situatie weergeven voor een aantal Scherpenzeelse bezittingen uit de periode 1940-1950. Verder is gebruik gemaakt van een aantal themakaarten - waaronder de bodemkaart en hoogtekaart - en meer 'officieuze' kaarten als de veldnamenkaart van Oud-Scherpenzeel, de gemeente-atlas van Kuyper uit de jaren 1860 (welke overigens is gebaseerd op de TMK) en de wandelkaart van de VVV Scherpenzeel uit 1929. Door daarnaast vooral opeenvolgend verschenen topografische kaarten met elkaar te vergelijken, is een beeld ontstaan van de landschappelijke ontwikkelingen op landgoed Scherpenzeel. De eerste uniforme topografische overzichtskaart van Nederland was de 'chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden', ook wel Krayenhoff-kaart genoemd naar de persoon onder wiens leiding de kaart tot stand kwam. C.R.T. Krayenhoff kreeg de opdracht een kaart te maken voor het grondgebied van de Bataafse Republiek, door het compileren en actualiseren van bestaande kaarten (gewest- en provinciekaarten, waterschaps- en polderkaarten). Als snel bleken deze kaarten zich niet te laten samenvoegen en werd besloten om landsdekkend de juiste ligging van markante referentiepunten door een driehoeksmeting te bepalen. De geodetische grondslag bleek de grootste verdienste van deze kaart te zijn. Het eerste kaartblad werd in 1809 gegraveerd en in 1823 waren alle negen kaartbladen voltooid. De kaart had - als gevolg van het gebruik van de Rijnlandse roede - een schaal van 1: 115.200 en diende tot 1864 als officiële kaart van het

53 Bij de Grondwet van 1815 werd in ons land een tweekamerstelsel ingevoerd en sindsdien bestaan de Staten-Generaal uit de Eerste Kamer en de Tweede Kamer. De Eerste Kamer was in die tijd een door de koning samengesteld orgaan van notabelen die door hem voor het leven waren benoemd. Zij werden 'gekozen uit hen die door diensten aan de Staat bewezen, door hunne geboorte of gegoedheid onder de aanzienlijksten van den landen behoorden'. Met de Grondwetsherziening van 1848 veranderde dit dus.

Koninkrijk der Nederlanden. Een tweede topografisch-cartografische bron voor bestudering van het voor-industriële Nederlandse landschap is de Topografische en Militaire Kaart (TMK). De TMK verscheen in 62 bladen in de periode 1850-1864 en daarmee was voor het eerst voor heel Nederland een uniforme, gedetailleerde kaart op de schaal 1: 50.000 beschikbaar gekomen.⁵⁴ Deze kaart was echter op de eerste plaats een militaire kaart: vervaardigd door militairen en voor militaire doeleinden. Het belangrijkste motief voor het opzetten en uitvoeren van de cartering was een oefening in het uitvoeren van opnames van terreinen en het verkrijgen van terreinkennis. De kaart was een product van deze oefening. Voor de meetkundige grondslag werd gebruik gemaakt van de driehoeksmeting die Krayenhoff had uitgevoerd en voor de invulling van de topografische gegevens werd uitgegaan van de perceelsgrenzen zoals weergegeven op de kadastrale plans. De combinatie van deze twee uitgangspunten leverde echter een probleem op: het net van driehoeken had geen verband met de kadastrale metingen. De kadastrale metingen waren wel gebaseerd op driehoeksmetingen, maar hadden geen gemeenschappelijke meetkundige grondslag - het verschilde per gemeente. Bij het samenvoegen van de kadastrale plans, pasten deze daarom niet altijd aan elkaar. Er kon sprake zijn van gaten en overlappingsen tussen twee gemeenten; deze werden tijdens het veldwerk weggewerkt door de percelen langs de bewuste gemeentegrens te vertekenen. Naast deze vertekeningen werden ook gegevens verwijderd die niet pasten binnen het militair-topografische karakter van de kaart, zoals kadastrale begrenzingen die niet in het landschap te zien waren (bijvoorbeeld in het geval van aaneengesloten percelen bouwland). In 1876 werd het besluit genomen heel Nederland in kaart te brengen op een schaal van 1 : 25.000. Ook deze kaart was enkel bedoeld voor militair gebruik. De vervaardiging van deze kaart betekende een nieuwe fase in de cartering van Nederland. Was de TMK nog in zwart-wit gedrukt, de nieuwe kaart - verdeeld in 776 bladen van 25x40 cm - verscheen in kleurendruk en werd daarom chromo-topografische kaart genoemd ('chromo' is Grieks voor 'kleur'). Deze kaartserie is beter bekend als de 'Bonnebladjes', verwijzend naar de Bonneprojectie waarin de kaarten zijn gekarteerd. Vanaf 1887 kwam er een civiele versie van de chromotopografische kaart beschikbaar. In eerste instantie werden op deze kaart militaire terreinen en andere militaire werken als witte vlekken ingetekend; later werden deze zo onzichtbaar mogelijk in het landschap opgenomen.

Afb. 2.4: in het rentmeesters-archief van Scherpenzeel zit een aantal werkaarten uit de jaren 1940-1950, gebaseerd op de kadastrale kaarten (kaart uit het archief van rentmeesterskantoor 't Schouwenhuis BV).

⁵⁴ Informatie over de TMK is gebaseerd op het artikel "De (on)betrouwbaarheid van de Topographische en Militaire Kaart" van F.W.J. Scholten in het tijdschrift "Caert Thresoor" (nr. 2013-3, blz. 75-84).

Veel kaarten zijn overigens digitaal beschikbaar via sites als watwaswaar.nl, bodemdata.nl en HisGIS.nl. Daarnaast is gebruik gemaakt van de uitgave van de Grote Historische Atlas van Gelderland en Utrecht (heruitgave van de Bonneblaadjes).

2.2.4 Eigenaren en andere lokale gebiedskenners

Ik heb gebruik gemaakt van de kennis van een aantal personen uit de kring van eigenaren en andere lokale gebiedskenners. Dat zijn mevrouw drs. M.M. Daniëls (mede-eigenaar van het landgoed en voorzitter van de Stichting Landgoed Scherpenzeel), de heer dr. E.J. Wolleswinkel (secretaris van de Hoge Raad van Adel en betrokken bij de plaatselijke historie van Scherpenzeel en omgeving, Renswoude, e.o.), de heer H. van Woudenberg (oud-voorzitter van Oud-Scherpenzeel en als amateur-historicus actief in het onderzoek naar de plaatselijke geschiedenis) en de heer ing. G.G. van Sijpveld (de huidige rentmeester van landgoed Scherpenzeel, werkzaam bij 't Schoutenhuis BV).

Daarnaast hebben (bestuurs-)leden van de verenigingen Oud Scherpenzeel en Oud Woudenberg mij tijdens bezoeken aan hun documentatiecentra voorzien van allerhande informatie over het landgoed Scherpenzeel en haar eigenaren, bewoners en beheerders. De historische kring Leusden speelt ook een rol, omdat een aantal boerderijen die nu onder Barneveld of Woudenberg vallen, voor de invoering van het kadaster bij Leusden hoorden. De historische verenigingen en hun uitgaven zijn een grote bron van lokale kennis, maar helaas zijn lang niet altijd de bronnen vermeld. Aannames dienen dus wel geverifieerd te worden.

2.2.5 Genealogische bronnen

Bij het landgoedbeheer speelt de eigenaar, diens visie op het beheer en zijn of haar betrokkenheid daarbij een belangrijke rol. Dit is ondermeer afhankelijk van de persoonlijkheid van de eigenaar, maar ook van praktische omstandigheden als woonplaats en beroep. Om meer te weten te komen over de levensloop van de landgoedeigenaren is er - naast de huidige generatie eigenaren - een aantal bronnen beschikbaar. De mate waarin informatie over iemand te vinden is, hangt ondermeer af van de maatschappelijke of financiële positie die hij of zij heeft gehad - over een invloedrijk persoon is meer geschreven. Ook de mate waarin de persoon zelf documenten heeft nagelaten (die nadien ook bewaard zijn gebleven!) en de omvang en organisatiegraad van zijn/haar administratie spelen een rol. Voor algemene genealogische gegevens van het patriciaat - waartoe de familie Royaards behoorde - kan sinds 1910 worden gezocht in de achtereenvolgende delen van "Nederland's Patriciaat", het zogeheten 'blauwe boekje' (de tegenhanger van "Nederland's Adelsboek", het 'rode boekje'). Wel of geen vermelding van een familie in het blauwe boekje zegt overigens niet altijd iets over het behoren tot het patriciaat: er zijn families in opgenomen die geen lange bestuurstraditie kennen, terwijl er ook families zijn die wel een lange bestuurstraditie kennen, maar geen prijs stellen op opname in het boekje. Bovendien heeft een (onbekend) aantal families heeft zelf de stamboom aan de redactie aangeleverd, waarna deze, na betaling, zonder controle is opgenomen.⁵⁵ De serie wordt uitgegeven door het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) en levert informatie over plaats en datum van geboorte en overlijden, beroep, huwelijk en kinderen.⁵⁶ Het CBG biedt nog een andere genealogische bron: de digitale studiezaal (via www.cbg.nl) waarin gezocht kan worden in familieadvertenties (geboorte, huwelijk, overlijden).

Een andere interessante en meer uitgebreide bron voor genealogie (en heraldiek), is het tijdschrift "De Nederlandsche Leeuw" van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde. Aanvankelijk kenmerkte dit tijdschrift zich door korte publica-

⁵⁵ Moes (2012), blz. 46 (noot 127).

⁵⁶ Ik heb de volgende uitgaven van "Nederland's Patriciaat" ingezien: 80e jaargang, 1997, blz. 369-374; 5e jaargang (1914), blz. 298-300; 19e jaargang (1930), blz. 162-164 en 50e jaargang (1964), blz. 386-389.

ties, waarbij de auteurs zich baseerden op archiefmateriaal en handschriftgenealogieën uit particulier bezit. De meeste aandacht ging uit naar nog bestaande geslachten en naar families die in de zestiende en zeventiende eeuw de Republiek als natie hielpen vestigen. Na de Tweede Wereldoorlog begon het terrein van onderzoek zich geleidelijk aan te verbreden. Door weergave van biografisch relevante bronnen konden individuele personen duidelijker in maatschappelijk perspectief worden geplaatst.⁵⁷

Verder zijn nog de diverse biografische woordenboeken, landelijk en provinciaal verschenen, gebruikt als bron. Tot slot is gebruik gemaakt van de site www.parlement.com als genealogische bron, daar een groot aantal familieleden politiek actief is geweest.

2.2.6 Historische kranten en tijdschriften

Het tijdschrift "Het Grondbezit" verscheen van januari 1938 tot en met december 1954, waarna het verder ging onder de naam "De Landeigenaar".⁵⁸ Het tijdschrift was het orgaan van de vereniging "Het Grondbezit" (opgericht in 1911) en bedoeld 'ter behartiging van de belangen van den landelijken grondeigendom'. Alle zaken die de particuliere grondeigenaar bezighielden in die tijd (zoals Pachtwet, Natuurschoonwet, houtprijzen, ruimtelijke ontwikkelingen, onteigeningen) worden besproken en becommentarieerd vanuit de doelgroep. Ook voorstellen hoe om te gaan met de ontwikkelingen komen aan bod. Mede door de advertenties in het blad, geeft "Het Grondbezit" een beeld van de ontwikkelingen in het buitengebied in de jaren 1940 en 1950. Alle uitgaven zijn gebonden in één kافت en in te zien op het kantoor van de rechtsopvolger van Het Grondbezit, de Federatie Particulier Grondbezit.

Afb. 2.5: op 9 januari 1931 verschijnt in "De Holevoet" een advertentie, waarin de 'jaarlijkse houtverkoop' voor A. Royaards van Scherpenzeel wordt aangekondigd (uit nieuwsblad "De Holevoet", geraadpleegd via ede.courant.nu).

25

Historische kranten - plaatselijk of regionaal verschijnend - zijn een haast eindeloze bron van informatie, vaak ter ondersteuning van formele documenten. De redactionele bijdragen c.q. de journalistieke verslaggeving moeten beschouwd worden als secundaire bronnen. Heel veel kranten zijn de afgelopen jaren gedigitaliseerd, en dat maakt het gebruik van deze bron eenvoudig. Ik heb voor mijn onderzoek meerdere historische kranten gebruikt. Voor de eigendomsreconstructie is bijvoorbeeld de advertentie van belang die

57 <http://www.knggw.nl/vereniging/geschiedenis>. In 2011 zijn de jaargangen 1883-2008 van "De Nederlandsche Leeuw" doorzoekbaar op dvd verschenen.

58 In de periode mei 1943 t/m juli 1945 verscheen "Het Grondbezit" niet als gevolg van een opgelegd verschijningsverbod.

Borchart Frederik Willem van Westerholt op 13 april 1792 in de “Utrechtse Courant” liet plaatsen en waarin de heerlijkheid Scherpenzeel te koop wordt aangeboden.⁵⁹ De betreffende krant is nog niet door de Koninklijke Bibliotheek (KB) gedigitaliseerd (via de site Delpher.nl), maar is op microfiche te raadplegen in het Utrechts Archief en de KB. In het plaatselijk verschenen “De (nieuwe) Holevoet” (nieuwsblad voor Scherpenzeel e.o. 1918-1966) staan talloze berichten over de familie Royaards van Scherpenzeel, of activiteiten waarbij de familie betrokken was. Ook rentmeester Houterman (rentmeester van 1948-1978) wordt meermaals genoemd. Deze krant is online te doorzoeken via de site <http://ede.courant.nu>. Voor de Barneveldse eigendommen is de Amersfoortsche Courant interessant, welke via de site <http://archiefeemland.courant.nu> te doorzoeken is.

Een prachtige bron voor de beschrijving van het agrarische bedrijf op de zandgronden van de Gelderse Vallei, is een artikel dat in 1866 verscheen in het “Tijdschrift ter bevordering van nijverheid”. Dit artikel is, samen met enkele andere ‘landhuishoudkundige beschrijvingen’, in 1981 gebundeld uitgegeven door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. De auteur is H.M. Hartog, landbouwer te Barneveld, auteur van talloze gedegen artikelen in de landbouwpers en directeur van de Landhuishoudkundige School in Groningen. Hij beschrijft zeer gedetailleerd het landschap van de Vallei, de omvang en samenstel van de boerenbedrijven, de landbouwsystemen, de gewassen die werden geteeld en voor welk doel (consumptie, veevoer, markt), de bemesting en een ‘staatshuishoudkundig gedeelte’ met daarin aandacht voor pachtverhoudingen en de tienden.

---

59 Ik kan mij voorstellen dat deze advertentie ook in andere bladen heeft gestaan, maar daar heb ik geen verder onderzoek naar gedaan.

3. LANDGOED SCHERPENZEEL, EEN INTRODUCTIE

In de hierna volgende hoofdstukken stappen we in het midden van de negentiende eeuw om te bezien hoe het landgoed Scherpenzeel vanaf dan tot midden twintigste eeuw werd beheerd en geëxploiteerd en welke veranderingen daarin - en waarom - optraden. Om *überhaupt* te weten wat er verandert, moet je weten wat er was. Bovendien staan de ontwikkelingen niet op zich; er gaat een geschiedenis aan vooraf en ze vinden plaats in een bepaalde context. Om deze geschiedenis en context in beeld te brengen, is dit inleidende hoofdstuk bedoeld. We leren landgoed Scherpenzeel, haar eigenaren en haar omgeving beter kennen en ook de geografische ligging en natuurlijke omstandigheden.

3.1 Landgoed Scherpenzeel in een notendop

Landgoed Scherpenzeel is gelegen rond het dorp Scherpenzeel in het zuiden van de Gelderse Vallei (zie de afbeelding welke is opgenomen vóór hoofdstuk 1). Het landgoed ligt deels in de provincie Gelderland, deels in Utrecht en de bezittingen vallen onder de (oude) gemeenten Scherpenzeel, Woudenberg, Renswoude, Barneveld en Leersum (Leersum valt sinds 2005 onder de gemeente Utrechtse Heuvelrug). De huidige eigenaren zijn nazaten van de Amsterdamse koopman J.S. van Naamen die in 1793 de basis voor het huidige landgoed legde door aankoop van de Heerlijkheid Scherpenzeel. In de volgende ruim honderd jaar hebben Van Naamen en zijn nazaten het landgoed uitgebreid met veel grond en boerderijen. Het landgoed is anno 2015 een familiebezit van ruim 1000 hectare en bestaat voor circa $\frac{1}{3}$ uit bos en natuurterrein en voor circa $\frac{2}{3}$ uit landbouwgrond. Verspreid over het grondgebied liggen 23 boerderijen, een aantal dienst- en beheerderswoningen (allen te herkennen aan de blauwwitte luiken), zeven schaapskooien en een oude (openlucht) schietbaan. Het Huis Scherpenzeel is sinds 1975 geen eigendom meer: in dat jaar is de buitenplaats overgedragen aan de gemeente Scherpenzeel. In 2005 heeft de gemeente vervolgens de buitenplaats in erfpacht gegeven aan de Stichting Geldersche Kasteelen. Het huis is samen met de historische tuin- en parkaanleg aangewezen als complex historische buitenplaats in het kader van de Monumentenwet 1988.

27

3.2 Ontstaan van het Scherpenzeelse landschap⁶⁰

Dekzandruggen en veengebieden

De grote lijnen in het landschap van de West-Veluwe werden getrokken in de beide ijstijden. Gedurende de voorlaatste ijstijd schoof een gigantische ijslob door de tegenwoordige Gelderse Vallei naar het zuiden en stuwde het land aan weerszijden op. Aan de oostkant ontstond het Veluwemassief, aan de westkant een verhoging waaruit later de Utrechtse Heuvelrug zou ontstaan. In de laatste ijstijd bereikte de sneeuw- en ijskap ons land niet. Nederland maakte een koude en droge periode door, waarbij de wind grote delen - zo ook de Gelderse Vallei - bedekte met fijn stuifzand in de vorm van kleine plateaus en zandruggen. Deze terreinverhogingen in het landschap van 0,5 tot 1,5 meter liepen als gevolg van de overheersende windrichting min of meer parallel van west naar oost. Op deze hogere

⁶⁰ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de publicaties van Otten (1989), Groen en Wolleswinkel (1986, blz. 8-33), Stades-Vischer en Veenland-Heineman (1999, blz. 17-20), Blijdenstijn (2005) en Welle (2013).

gedeelten konden in een veel latere fase eerder nederzettingen ontstaan dan in de brede en lage gebieden daartussen. Toen na de laatste ijstijd de temperatuur sterk steeg en de zeespiegel geleidelijk aan het tegenwoordige niveau bereikte, ontstonden er in de lage delen van de West-Veluwe grote moerasbossen, waaruit in de loop der eeuwen grote en drassige veengebieden ontstonden.

In het oosten van de Vallei ontsprong een aantal laaglandbeken die in westelijke richting stroomden. De Utrechtse Heuvelrug blokkeerde een verdere afwatering naar het westen, waardoor alle beken naar hetzelfde lage punt werden gedwongen en ondermeer via de Lunterse beek onder Scherpenzeel in de Eem uitkwamen.

De eerste ontginningen: ontstaan van het kampenlandschap

Tot aan de elfde eeuw bleven grote delen van de Gelderse Vallei ongeschikt voor bewoning door een te grote vochtigheid en te dichte begroeiing. Sindsdien werden de hogere dekzandruggen rondom de waterlopen van het bekenstelsel langzaam in cultuur gebracht. Er ontstonden geen echte dorpen, maar een patroon van verspreid liggende boerderijen met omringend bouwland, de huiskampen. Rond een groep percelen van één eigenaar werd vaak een greppel of een houtwal aangelegd, veelal een natuurlijke scheidslijn volgend (bijvoorbeeld een beek of een laagte). De boerderijen werden gebouwd in de overgangszone van de akkers en de lagere gronden. Het merendeel van de Scherpenzeelse boerderijen dankt zijn naam, of een gedeelte daarvan, aan de ligging op een terreinverhoging ten tijde van de stichting. Zo verwijzen de boerderijen Dashorst en Ebbenhorst naar een 'ruig begroeide terreinverheffing', of 'beboste opduiking in moerassig terrein' en de boerderijen Klein en Groot Orel (oude spelling: Oorl, Oirlo) naar 'bosje op hoge zandgrond'.⁶¹ Over deze dekzandruggen ontstonden ook de verbindingswegen. Scherpenzeel is ontstaan aan de verbindingsweg van Utrecht naar Arnhem: het eerste stuk kon men met droge voeten via de Utrechtse Heuvelrug, om dan via Woudenberg verder over de dekzandruggen door de moerassige Vallei naar Ede te komen.

Toen in later eeuwen de bevolking sterk ging toenemen, steeg de behoefte aan een groter areaal landbouwgrond. Hierin werd voorzien door de lager gelegen, natte delen van de Vallei voor de landbouw geschikt te maken. Voor de ontwatering werd doorgaans evenwijdig aan elkaar een groot aantal sloten gegraven. Deze systematische broekontginning kenmerkt zich door een regelmatige strokenverkaveling. Scherpenzeel vormt hierop (evenals Renswoude) een uitzondering. Hier kenmerkt de verkaveling zich door onregelmatige blokken. Mogelijk kan dit onderscheid worden verklaard uit verschillen in veenbedekking: waar geen dekzandruggen zichtbaar waren omdat ze door veen waren overgroeid, ontstond een strookvormige verkaveling. Op plaatsen waar nog wel dekzandruggen boven de zompige omgeving uitstaken, werd met het reliëf van deze drogere gebieden rekening gehouden en kwam een blokvormige verkaveling tot stand. Woudenberg vormt het overgangsgebied: hier liggen zowel onregelmatige complexen - in het gebied ten zuiden van de Lunterse beek en Scherpenzeel - als evenwijdig lopende strookvormige terreinen. De oudste kampontginningen bij Woudenberg waren onder andere de erven Lambalgen en Bruinhorst (later landgoedboerderijen). De kampontginningen van Woudenberg onderscheiden zich van de meeste andere in de Gelderse Vallei door de combinatie van een kampcomplex (een verkaveling van een bedrijfseenheid of eigendomscomplex, bestaande uit een conglomeraat van kleinere percelen behorende bij een kamphoeve) met een strokenverkaveling, de zogenaamde kamphoeve-opstrek. De kampcomplexen hadden oorspronkelijk een omvang van 25-35 ha, maar na uitbreiding met grote kavelstroken kon de totale omvang flink oplopen. In de Gelderse Vallei was sprake van betrekkelijk grote akkerbouwbedrijven met een gemiddelde bedrijfsomvang in de zeventiende en achttiende eeuw tussen de 30 en de 60 ha.⁶²

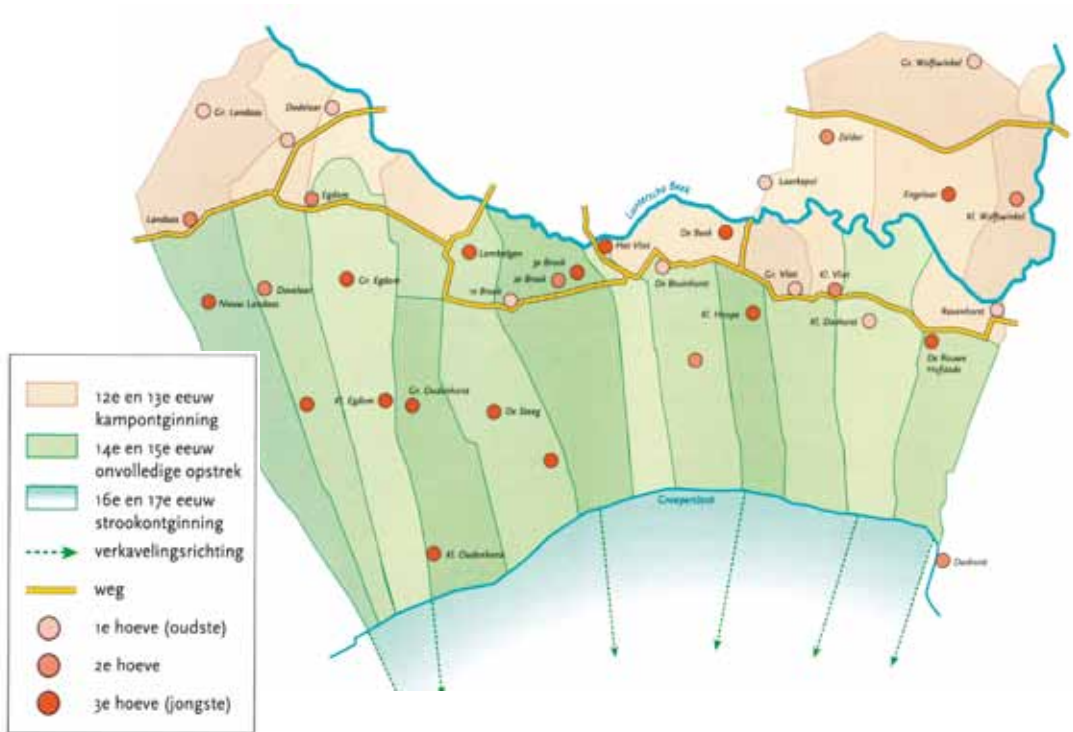
61 Vervloet (1986) en Schönfeld (1980).

62 Stades-Vischer en Veenland-Heineman (1999), blz. 17-20

Op afbeeldingen 3.1, 3.2 en 3.3 is respectievelijk de ligging van boerderijen ten opzichte van dekzandruggen afgebeeld en de hierboven genoemde verkavelingsstructuur rond Woudenberg en Scherpenzeel.

Afb 3.1: ligging van de boerderijen in de gemeente Scherpenzeel ten opzichte van de dekzandruggen. De meeste boerderijen werden gebouwd aan de rand van de dekzandrug, in de overgangszone van de akkers en de lagere gronden, of op kleinere opduikingen in moerassig terrein. (Bron: "Monumentengids Scherpenzeel", J. Vredeberg (2004), blz. 16.)

Afb. 3.2: kenmerkend voor de ontginningen rond Woudenberg zijn de combinatie van onregelmatige kamptontginningen in de beekdalen met een strokenverkaveling: de kamphoeve-opstrek. Hier langs de Lunterse Beek tussen Woudenberg en Renswoude (bron: "Tastbare Tijd", R. Blijdenstijn (2005), blz. 280).

30

Afb. 3.3: op de 'chromo-topografische kaart' van 1905 ('Bonneblad') is de overgang tussen de verkavelingsvormen goed zichtbaar: in het oosten rond Woudenberg en ten zuiden van Scherpenzeel de strookvormige percelen, rond Scherpenzeel de blokvormige verkaveling (kaarten 447 en 448 uit de Grote historische atlas Gelderland (2005)).

Verdergaande menselijke invloed

Tot 1850 is het landschap van de Vallei geleidelijk ontstaan door de wisselwerking tussen mens en natuur. Rond die tijd was er sprake van een zeer afwisselend, kleinschalig landschap. Extensief beheerde agrarische enclaves werden afgewisseld door vochtige heidevelden, moerassen en meanderende beken. In de "Gids voor Scherpenzeel" - in 1935 uitgegeven op initiatief van de plaatselijke V.V.V. - wordt dit vroegere landschap beschreven: 'Men moet zich buiten de hofsteden uitgestrekte heide- en gagevelden, broekgronden, bosschen, struikgewas en hooghout voorstellen, en daartusschen ongebreidelde beken en waterlopen en kromme karresporen. Ook het dorp Scherpenzeel zal een heel ander aanzien hebben gehad. Maar al is er veel veranderd, nochtans zijn er banden met het verleden.'

Door technische innovaties en de introductie van kunstmest werd het mogelijk om woeste gronden te ontginnen en in agrarische productie te nemen. Zodoende werden na 1850 in de Gelderse Vallei veel heide en broekgebieden ontgonnen en ontstond het natte heide- en broekontginningenlandschap. Na 1950 zijn grote delen van het gebied door een aantal ontwikkelingen aanzienlijk veranderd, waaronder uitbreiding van het stedelijk gebied en industrieterreinen, aanleg van infrastructuur, intensivering van de veehouderij en normalisatie van beken. Toch is in het landgoederenlandschap rond Scherpenzeel relatief veel van het oude cultuurlandschap bewaard gebleven, getuige de aanwezigheid van historische bebouwing - boerderijen en schaapskooien -, monumentale lanen en kerkenpaden. Het betreft een halfopen landschap met drogere elementen op de dekzandruggen en nattere gebieden in de beekdalen. Kleine bosclementen, houtwallen, singels, kampen, graslanden en enkele bewaard gebleven heideterreinen wisselen elkaar af. Op de hogere en armere zandgronden staan grotere boscomplexen, in de beekdalen rijen knotwilgen. Dit agrarische cultuurlandschap is in de loop der eeuwen ontstaan.

3.3 Het agrarische cultuurlandschap⁶³

De grondsoort was eeuwenlang de beperkende factor in de landbouw. Schrale zandgronden hadden een intensieve bemesting nodig; zonder voldoende mest bleven de opbrengsten achter. De landbouwbedrijven op de zandgronden - ook rond Scherpenzeel - waren daarom gemengde bedrijven.

De kern van het bedrijf werd gevormd door het bouwland wat gebruikt werd voor het verbouwen van granen (vooral winterrogge, maar ook haver) en boekweit. Winterrogge en boekweit werden qua oppervlakte globaal in dezelfde verhouding geteelt. Rogge groeit het beste op losse, niet te zware grondsoorten. Omdat het snel afrijpt, heeft rogge weinig vocht nodig en zal dus niet zo snel verdrogen op het slecht waterbergende zand.⁶⁴ Boekweit behoort niet tot de familie van de grasachtigen waartoe alle granen behoren, maar tot de duizendknoopfamilie. Het gewas neemt - evenals rogge - met minder rijke gronden genoegen, mits de bodem diep doorwerkt is (25-27 duim, beschrijft Hartog). Bovendien

63 Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de publicaties van Hartog (1866, heruitg. 1981), Bieleman (2008), blz. 53-54 en 148-149, 436 en 604), Van Cruyningen (2005), blz. 65-69) en Welle (2013, blz. 93-97).

64 In de archiefstukken van Scherpenzeel is met regelmaat sprake van 'Petkuser' rogge. Dit roggeras is vernoemd naar het plaatsje Petkus, ten zuiden van Berlijn, waar Ferdinand von Lochow in 1881 begon met het kruisen van verschillende roggerassen om te proberen de opbrengst en het weerstandsvermogen van de verschillende roggerassen te verbeteren. Zijn werk leidde tot een nieuw roggeras, Petkuser, dat rond 1895 in de handel kwam. Dit ras gaf - ook op de schrale zandgronden - niet alleen een hogere hectoliteropbrengst en steviger stro, maar was ook beter bestand tegen ziekten en plagen. Petkuser rogge is een halve eeuw verreweg het belangrijkste ras in Europa geweest. Ook in Nederland bleef dit ras niet onopgemerkt: het oude inlandse ras werd steeds vaker vervangen door Petkuser en in 1938 bestond 94% van het Nederlandse roggeareaal uit Petkuser winterrogge.

draagt een goed doorwerkte bodem bij aan onkruidbestrijding. Ook de grote bladeren van de boekweitplant belemmeren de groei van onkruid. Begin negentiende eeuw vond een sterke uitbreiding plaats van de teelt van boekweit en aardappelen als gevolg van de invoering van een accijns op het malen van granen. Boekweit en aardappelen waren producten die onbelast bleven. Even voor het midden van de negentiende eeuw werd in Scherpenzeel de helft of meer van het landbouwareaal met boekweit beteeld. Ook elders op de Utrechtse zandgronden en in het Gooi domineerde boekweit op de akker. Vanuit deze regio's had een belangrijke afzet van boekweit naar de Hollandse steden plaats. Vanaf het eind van de negentiende eeuw verliest de boekweitteelt aan betekenis.⁶⁵

Door de slechte bereikbaarheid van vooral het centrale deel van de Gelderse Vallei, moesten de boeren zelf voor de mestvoorziening van de bouwlanden zorgen. Hartog: 'Het is dan ook geen wonder, dat in eene streek, waar de mest zulk eene levenskwestie is geworden, men zich op alle mogelijke wijzen heeft toegelegd op de mestbereiding.' Als mestleveranciers werden rond Scherpenzeel veel schapen gehouden. Deze hadden als bijkomend voordeel dat ze ook wol produceerden; de verwerking van wol (wolkammen, spinnen en weven) bood aan veel Scherpenzeelers werk. Uit de al eerder genoemd V.V.V.-gids uit 1935: 'De vanouds bekende Scherpenzeelsche schapenmarkt dateert dan ook nog uit dien tijd. Deze schapenmarkten leven nog in de volksmond voort. Zij vingen aan op den eersten Woensdag na St. Japik (25 Juli) en duurden 7 Woensdagen.'⁶⁶ Ook de weinige koeien dienden in de eerste plaats als mestleverancier en hadden als bijkomend voordeel dat de melk in boter kon worden omgezet. Doordat er onvoldoende goed grasland voorhanden was, moest de rundveestapel klein worden gehouden. Naast koeien en schapen werden ook enkele varkens en wat pluimvee gehouden voor eigen gebruik - en ook deze mest kon goed gebruikt worden. Het vee produceerde echter in veel gevallen niet voldoende mest en dat leidde ertoe dat vanalles werd aangesleept om als meststof te dienen: heideplaggen, bladeren, bagger. Hartog beschrijft in 1866 dat in de Gelderse Vallei duivenmest de enige hulpmeststof is die van elders werd aangevoerd. Dat gebeurde specifiek voor de boekweitteelt. Deze hoogwaardige en dure mestsoort werd vanuit het noorden van het land (waar de meeste duiventillen stonden) aangevoerd. 'Roet en guano worden slechts bij enkelen aangewend. Het gebruik der laatste meststof begint zeer toe te nemen'.

De schapen graasden op de uitgestrekte heidevelden, de 'woeste' gronden. Deze maakten echter onmiskenbaar onderdeel uit van het landbouwbedrijf: ze dienden niet alleen als weidegrond, maar ook als leverancier van brandstof en van strooisel voor de stal. Ook werden er plaggen gestoken die vervolgens in de schaapskooi werden gelegd om daarna, vermengd met mest, over de akkers te worden uitgestrooid. Hartog beschrijft heel gedetailleerd de intensieve bereiding van schapenmest: 'De schapenmest eigenlijk is geheel iets anders dan men wel uit de betekenis van het woord zelve zou opmaken. Immers de uitwerpselen der schapen maken het geringste der bestanddeelen uit, hoofdzakelijk bestaat die mest uit aarde of plaggen, koemest en stroo. Men brengt in het schapenhok eene laag stroomest van het vee, daarover eene laag aarde of plaggen en laat de schapen 1 of meer nachten daarop, om dan weder op nieuw lagen aarde en mest er in te brengen.

65 Nauw verbonden met de uitgebreide boekweitteelt kwam in de Vallei en het Gooi de bijenhouderij tot ontwikkeling. De bijenhouderij was een algemeen verbreide bijverdienste, omdat er slechts een kleine investering nodig was om tot winst te kunnen komen. Enerzijds was boekweit een belangrijke drachtplant voor de honingbij, anderzijds waren de opbrengsten in de boekweitteelt sterk afhankelijk van de mate waarin dezelfde bijen voor kruisbestuiving hadden kunnen zorgen. Woudenberg, Renswoude en de dorpen in het Gooi behoorden tot de belangrijkste bijencentra. In De Klomp, niet ver van Scherpenzeel, werd in het midden van de negentiende eeuw de enige bijenmarkt van Nederland gehouden.

66 A.J. van der Aa maakt al gewag van de Scherpenzeelse schapenmarkt in zijn "Woordenboek der Nederlanden" (1847, heruitgegeven in 1979, deel 10, blz. 154-157): (...) den 29 Julij, 5, 12, 19 en 26 Augustus en den 2, 9 en 16 September schapenmarkt [hij maakt dus melding van 8 markten], alsmede den 23 en 30 september, den 7, 14, 21 en 28 October en den 4 November varkensmarkt'.

De vaste en vloeibare uitwerpselen der schapen dringen dan in die mest en ziedaar schapenmest.' De beste heideplaggen zijn degenen die zeer dun zijn afgeplagd en van een vaste zode van struikheide zijn voorzien. Als de schapenmest ten behoeve van de teelt van rogge of boekweit werd gemaakt, moest men per schapenhok van 60-90 schapen 2 karren stroomest en 6-8 karren aarde óf 4-5 karren plaggen toevoegen en dit dan zeven maal per twee weken herhalen. Werd de mest voor grasland gemaakt, dan moest 1 kar stroomest in het schapenhok worden vermengd met 4-5 karren aarde.

Het bouwland werd omringd door brede houtwallen, bestaande uit hakhout dat één keer in de acht jaar werd afgezet. Dit hakhout werd het akkermaalshout genoemd: een akkermaal is een heg die tot afscheiding diende.⁶⁷ In de Gelderse Vallei kwam hakhout van eik, els en berk het meeste voor, op de lage gronden ook van es en wilg. Hazelnoot, vuilboom en lijsterbes groeide als opslag tussen het hakhout. De stammetjes van eik hadden een specifieke bestemming: deze werden ontdaan van hun schors, waaruit looizuur werd gewonnen voor de leerlooierijen. Het witte hout dat overbleef werd in bossen gebonden en doorgaans naar de stad gezonden voor de verkoop. Ook werd het hout gebruikt als 'boerengeriefhout'.

Al met al was de productiviteit van de landbouw op de zandgronden gering als gevolg van de natuurlijke omstandigheden. De landbouw bevond zich in een vicieuze cirkel: de geringe plantaardige productie - doordat er onvoldoende weidegronden waren en de kwaliteit ervan slecht bleef - hield een beperking van de veestapel in wat weer als gevolg had dat er weinig mest beschikbaar was. Bovendien was de infrastructuur niet goed ontwikkeld, wat weer consequenties had voor de bereikbaarheid van de markt.

De aanleg van doorgaande verharde (spoor)wegen bracht later in de negentiende eeuw grote veranderingen teweeg. Ook voor de landbouw betekende dit een stap voorwaarts: aan- en afvoer van landbouwproducten over grote afstanden werd nu binnen afzienbare tijd en in grote hoeveelheden mogelijk. Voor Scherpenzeel was de aanleg van de straatweg van Amersfoort naar Amsterdam van belang (gereed in 1830) en de spoorverbinding Amersfoort-Kesteren, met een station tussen de dorpen Scherpenzeel en Woudenberg (gereed 1886).

De omwentelingen die zich in de Frans-Bataafse tijd (1795-1813) voltrokken op sociaal-politiek terrein hebben voor het agrarisch bedrijf niet tot wezenlijke veranderingen geleid. De 'Staatsregeling' van 1798 beval echter 'bevordering en bloei van de landbouw, in het bijzonder ten aanzien van de nog ledige en woeste gronden'. Vanwege de stagnerende overzeese handel schoten de landbouwprijzen in het begin van de negentiende eeuw omhoog en was het voor de boeren zaak om een zo groot mogelijk areaal land te bebouwen. De prijzen voor agrarische producten liepen in deze periode op tot ongekende hoogte. Dat veranderde vanaf 1818, toen de markt werd overspoeld met graan uit Rusland en de Oekraïne. Op de onbeschermde Nederlandse markt ontstond een scherpe daling van de graanprijzen, welke tot het midden van de jaren 1830 laag zouden blijven. De prijzen van aardappelen en vooral van de veehouderijproducten daalden in deze jaren veel minder sterk. De roggeprijs daalde in de jaren 1821-1830 tot 57% van het peil in de periode 1806-1815, terwijl de prijs van boter tijdens het dieptepunt van die crisisperiode nog 3% hoger lag dan tevoren.

---

67 Een verklaring van het begrip 'akkermaalshout' wordt gegeven in het boek van P.H. Schröder: "Van Aalmoes tot Zwijntjesjager" (1980): 'Het is wel duidelijk dat deze samenstelling uit drie delen bestaat: akker, maal en hout. Het eerste en het derde deel leveren geen moeilijkheden op: een akker is een stuk bouwland en hout betekent hier struikgewas. Het woord maal is bekend uit andere samenstellingen als etmaal, maaltijd en allemaal. De grondbetekenis van dit woord maal is: tijd, tijdstip (teken dat de tijd aanduidt) en vandaar: teken, vlek. Het Engelse mole betekent moeder-vlek. In het algemeen wordt maal dus gebruikt voor merkteken en meer in het bijzonder bezigt men het voor: grensteken. In de Saksische delen van ons land gaf kreupelhout de grens aan tussen de akkers der dorpsbewoners. Dit was dus 'akker-grensteken-hout' of akkermaalshout.'

Het meest ingrijpend waren de veranderingen die zich begonnen af te tekenen in de landbouw op de zandgronden van Oost- (en Zuid-)Nederland. Door de plotselinge daling van de graanprijzen en de veel minder sterke afname van de prijzen van boter en vee werd het in toenemende mate interessant om meer nadruk te gaan leggen op de veehouderij. Na 1850 zet deze trend zich door en verandert het karakter van de landbouw zowel op sectoraal als op bedrijfsniveau snel en ingrijpend. Meer hierover is te lezen in hoofdstuk 6 ('Veranderingen in beheer en exploitatie in de periode 1854-1956').

Afb. 3.4: schapen werden eeuwenlang gehouden als mestleveranciers; 's nachts werd de kudde verzameld in de stal of schaapskooi om de uitwerpselen op te vangen, zoals in deze schapenschuur van de Scherpenzeelse boerderij Oud Willaar, 1882 (foto uit archief Oud Scherpenzeel).

34

Als casus voor de ontwikkelingen in het agrarische cultuurlandschap, is de (landschappelijke) ontwikkeling van één van de landgoedboerderijen, Groot Schaik, nader uitgewerkt. Zie hiervoor bijlage 2.

3.4 Geschiedenis van heerlijkheid en landgoed Scherpenzeel tot 1793⁶⁸

De eerste berichtgeving in de archieven over het bestaan van een (versterkt) huis in Scherpenzeel dateert uit 1370. Op 13 juni van dat jaar geeft de hertog van Gelre aan Jan (ook wel Johan) van Scherpenzeel het huis met twee morgen land in leen. Opmerkelijk is de geringe omvang van het leen: in feite alleen het huis, maar dit was wel gelegen op een strategisch punt langs de weg van Utrecht naar Arnhem in de moerassige Gelderse Vallei.⁶⁹ Eerder, in 1342, was ene Tyman van Scherpenzeel beleend met het goed Groot Scherpenzeel en ene Elys van Scherpenzeel met Renes. In 1424 wordt de zoon van Johan van Scherpenzeel, Otto, met het huis en de bijbehorende twee morgen land beleend. In 1417 had de hertog van Gelre het richterampt van Scherpenzeel reeds aan hem verpand. Otto kreeg nu als heer van Scherpenzeel het recht om de dagelijkse of lage jurisdictie uit te oefenen

⁶⁸ Tenzij anders vermeld, komt de informatie uit het boek "Huize Scherpenzeel - de geschiedenis van versterkt huis tot gemeentehuis" van M.A. Prins-Schimmel (1983). Omdat de informatie in deze paragraaf is gebaseerd op bestaande literatuur, is deze geschiedenis voornamelijk van genealogische aard. Hierin is immers niet veel aandacht voor het landgoedbeheer, zie daarover § 1.2.2 (stand van het onderzoek naar het beheer van landgoederen).

⁶⁹ Het was overigens in de Middeleeuwen zeer gebruikelijk dat de heer niet in zijn versterkte huis woonde, maar in een nabijgelegen hofstede. In tijden van nood en oorlog diende het versterkte huis als toevluchtsoord voor de heer en zijn familie, maar ook voor zijn onderdanen en omwonenden.

bij civiele zaken en kleine misdaden.⁷⁰ Hij bezat nu het heerlijk recht om in zijn territorium het dagelijks gerecht te houden over goederen en hoeven die hij in pacht, leen of als tijnsgoed had uitgegeven. Men kan dus spreken over een heerlijkheid, waarover hij, naast de rechtspraak, nog veel andere rechten bezat, waaronder het jacht- en visrecht. Gedurende de periode dat Otto heer van Scherpenzeel was, wordt bovendien voor het eerst gewag gemaakt van de aanwezigheid van een molen, waarvan hij het maalrecht bezat. Gewoonlijk liet de heer de uitoefening van het gerecht over aan een schout of richter, die met schepenen in zijn naam recht sprak. Ook Otto stelde in Scherpenzeel hiervoor mensen aan.

Het geslacht Van Scherpenzeel heeft zijn machtspositie door koop van grond, hofsteden en rechten (en wellicht ook door huwelijken) uitgebouwd. Vervolgens werden de nieuwe eigendommen in pacht, of als leen- of tijnsgoed weer uitgegeven. Helaas zijn de gekochte zaken niet nader in de archieven gespecificeerd. Alle bezittingen die oorspronkelijk als leengoederen waren verkregen zijn als erfgoederen in familiehanden gebleven en worden in de loop der tijd ook als eigendom beschouwd - en worden nog later ook juridisch eigendom. De Van Scherpenzeels blijven heer van Scherpenzeel totdat de heerlijkheid in 1636 via vererving overgaat op de familie Van Westerholt. Aleyd van Scherpenzeel is getrouwd met Hendrik baron van Westerholt, heer van Hackfort en Peursum en ontvangt in dat jaar de erfgoederen in leen. Het echtpaar heeft in 1652 het Huis Scherpenzeel aanzienlijk vergroot. In 1662 wordt hun zoon Borchart Willem van Westerholt met huis en toebehoren beleend. Borchart Willem en zijn vrouw, Anna Helena van Renesse tot Elderen, hebben Huis Scherpenzeel als woonhuis gebruikt, maar hebben hun verblijf regelmatig onderbroken om ook op kasteel Hackfort bij Vorden te vertoeven. In 1675 vermeerdert Borchart van Westerholt zijn leen met de ambachtsheerlijkheid en de 'jurisdictie, gerichte en alle prominentien, recognitien, rechten en gerechtigheden van dien' van de noordelijke helft van het dorp, met inbegrip van de kerk. Ook de tienden van de Sint Paulusabdij te Utrecht kwamen voortaan toe aan de heer van Scherpenzeel. Omdat het dorp en de kerk een Stichts leen was, maar het Huis van oudsher Gelders, werd het geheel nu een Gelders leen.⁷¹

Via vererving wordt in 1753 Carel Willem Alexander van Westerholt met de goederen te Scherpenzeel beleend. Carel is de oudste zoon van Johan Frederik van Westerholt en Sophia Charlotta von Wartensleben. Carel belandt wegens diverse misdaden en onbehoorlijk gedrag in de gevangenis, waar hij waarschijnlijk tot zijn dood verblijft. Sophia Charlotta en haar schoonzoon Jacob Adolf van Heeckeren van Enghuizen (getrouwd met een zus van Carel) werden aangesteld als curator voor het beheer van de goederen. Na het overlijden van Carel eist de oudste zoon van Jacob van Heeckeren de leengoederen op en laat zich ermee belenen.⁷² De erfgoederen zouden op de jongere broer van Carel zijn overgegaan, maar die was reeds eerder overleden. Zijn oudste zoon, Borchart Frederik Willem van Westerholt, kwam daarom als erfgenaam in aanmerking voor belening.

Een onderlinge twist ontstond tussen de Westerholts en de Van Heeckerens die deels tot een einde kwam in 1785, toen Borchart alsnog met het huis en toebehoren werd beleend. Na de officiële belening sleepte de ruzie zich echter nog enige jaren voort.

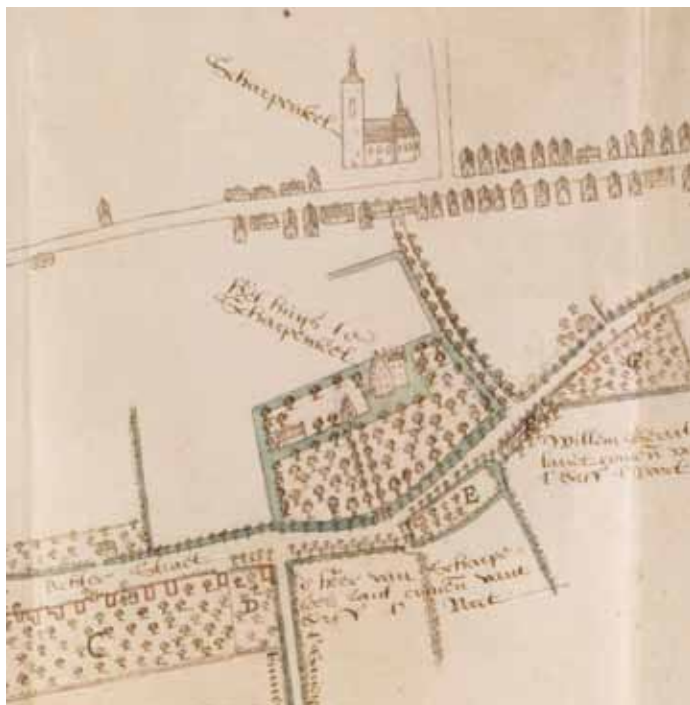
Een maand na het overlijden van Sophia Charlotte von Wartensleben in 1771 is een inventaris van de boedel opgemaakt. Deze inventaris bevat een opsomming van haar bezit-

70 Er bestonden verschillende soorten heerlijkheden. Het verschil werd gevormd door de rechten die eraan verbonden zijn. Scherpenzeel was een lage of ambachtsheerlijkheid, wat zeggen wil dat de heer niet in het bezit was van het zogenaamde halsrecht. Dit recht hield in dat de rechtbank van de heerlijkheid (de schepenbank) ook de doodstraf kon opleggen. Het gerecht van de ambachtsheerlijkheid sprak echter wel recht in minder belangrijke strafzaken, evenals civiele zaken.

71 Muller (1971), blz. 22-23 en HGA, huisarchief Scherpenzeel (HS, toegang 0430), inv.nr. 107.

72 Zie ook het huisarchief Hackfort in HGA, toegang 0520, inv.nr. 451.

Afb. 3.5: detail uit een kaart van J. van Diepenem (landmeter te Utrecht) uit 1641, met in het midden het Huis Scherpenzeel. De afbeelding geeft de situatie weer van de eerste helft van de zestiende eeuw. Een brede gracht omgeeft de versterkte woontoren met het voorhuis. Ten westen van het huis ligt een omgrachte voorburch met poorthuis en bijgebouw. Vanaf het poorthuis loopt de oprijlaan (tevens de enige entree) door de eveneens omgrachte boomgaard naar de Achterstraat, de doorgaande weg ('achter')langs Scherpenzeel. Ten oosten van het huis loopt eveneens een laan die de Achterstraat verbindt met een tweede poorthuis, ook wel het 'Regthuis' genoemd, tegenover de kerk aan de Dorpsstraat (kaart te vinden op www.oudscherpenzeel.nl).

tingen en goederen en is onderverdeeld in twaalf hoofdstukken. In het tiende hoofdstuk komen de Scherpenzeelse goederen ter sprake: 'Tiendens, Windkoornmolen, der Boeren Erven, Losse Landerijen onder 't Willer, dito onder Renes, de Boschkampen, Losse Landerijen onder Scherpenzeel, dito onder Utrecht, 't Huis en Jagt, Erf-Hofpagten op Petri en St. Michiel verschijnende in Gelderland en Utrecht, Thinsen, Akkermaels Hout, Lheenjura der verheffingen.' Uit de archivalia is bekend dat Huize Scherpenzeel na de dood van Sophia is verhuurd - Borchart van Westerholt en zijn vrouw zullen kasteel Hackfort als woonhuis hebben gehad. In de negentiger jaren besluit het echtpaar Huis Scherpenzeel te verkopen. In 1790 vond een taxatie plaats van de heerlijkheid Scherpenzeel met aanhorige gronden. Het geheel werd geschat op 137.200 gulden, met uitzondering van het perceel waarop het huis met bijgebouwen staat, dat niet gesplitst diende te worden. In april 1792 wordt een advertentie geplaatst in de Utrechtse Courant waarin Huize Scherpenzeel te koop wordt aangeboden. J.S. van Naamen, koopman te Amsterdam, koopt in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel van de familie Van Westerholt. Hij werd op 17 juni 1793 met de goederen beleend en liet zich daarna Heer van Scherpenzeel noemen.

3.5 De families Van Naamen en Royaards⁷³

In de volgende ruim honderd jaar hebben Van Naamen en zijn nazaten het landgoed uitgebreid met veel grond en boerderijen en een deel van het dorp Scherpenzeel. De laatste mannelijke Van Naamen van Scherpenzeel, mr. Petrus Johannes, overleed in 1854. In datzelfde jaar trouwt zijn kleindochter Benudina met de Utrechtse notabel Herman Royaards. Haar vader J.S. van Naamen (kleinzoon van de eerder genoemd J.S. van Naamen) overleed al twee jaar eerder, in 1852. Benudina Maria Royaards - Van Naamen werd in 1855 vrouwe van Scherpenzeel en haar man daarmee heer van Scherpenzeel. Dit echtpaar vertegenwoordigt een 44 jaar durende periode van grote bloei in de geschiedenis van

73 Gebaseerd op de inleiding van "Verhalen van Scherpenzeel" (auteurs M.M. Daniëls en N.M. Welle).

het landgoed. Zo lieten zij ingrijpende veranderingen aanbrengen aan en rond het huis Scherpenzeel: ze maakten er een modieuze buitenplaats van - in de winter woonde het echtpaar in de stad Utrecht. De verbouwing van het huis begon in 1857, twee jaar later volgde de bijbehorende parkaanleg. Het echtpaar vervangt alle houten boerderijen voor stenen exemplaren en breidt het grondbezit nog verder uit met gronden en boerderijen. Hun jongste zoon Anton erft in 1899 de buitenplaats en de landerijen daar omheen. Anton wordt heer van Scherpenzeel en gaat als eerste familielid permanent op het huis wonen. Zijn broer Johannes Sebastiaan en zuster Wilhelmina Sophia erven elk een deel van deel van de verder van het dorp gelegen landerijen. Sinds 1899 is het landgoed in bezit van de afstammelingen van deze drie Royaardsen.

Afb. 3.6: het familiewapen Van Naamen van Scherpenzeel. Het blauw en de lelies zijn afgeleid van het wapen van Johan van Scherpenseel, zestiende eeuw (Centraal Bureau voor Genealogie).

Figuur: overzicht met de heren van Scherpenzeel vanaf de aankoop van de heerlijkheid door J.S. van Naamen in 1793.

37

In bovenstaande figuur is een overzicht opgenomen van de respectievelijke heren van Scherpenzeel sinds de aankoop van de heerlijkheid door J.S. van Naamen in 1793. Tussen het overlijden van P.J. van Naamen in 1854 en het aantreden van het echtpaar Royaards - Van Naamen zit, zoals uit de figuur is af te lezen, een jaar. In dat jaar is Margaretha van Naamen, een ongetrouwde dochter van P.J. van Naamen en tante van Benudina Maria, de vrouw van Scherpenzeel geweest. Zij heeft echter in deze functie geen rol van betekenis kunnen spelen doordat zij in 1855, vlak naar haar vader, overleed.⁷⁴ Zij wordt in deze scriptie dan ook buiten beschouwing gelaten. Tussen het overlijden van Herman Royaards en de opvolging door zijn zoon Anton Royaards zit ook een jaar, waarin de erfenis verdeeld moet worden. Tot die tijd zitten de bezittingen in de onverdeelde boedel van 'wijlen mr. H. Royaards van Scherpenzeel'.

74 Zie ook HUA, archief familie Royaards (toegang 495), inv.nr. 33: in een brief memoreren de inwoners van Scherpenzeel 'het verlies van hunne voormalige jeugdige Ambachtswrouw, die zij, als zoodanige, niet eens in hun midden mochten zien.'

4. EIGENDOMMEN

De eerste vraag die mede moet leiden tot het beantwoorden van de hoofdvraag van mijn onderzoek, betreft de eigendomssituatie. Of een landgoed efficiënt en rendabel geëxploiteerd kan worden, hangt immers mede af van de omvang en de samenstelling van gronden en gebouwen en andere eigendommen die tot het landgoed behoren. Het bezit van grond - of beter gezegd: het gebruiksrecht op de grond - is door de eeuwen heen dé verklaring en indicator geweest voor sociale en economische ontwikkelingen. Zo wordt in het algemeen aangenomen dat daar waar landgoederen ontbreken, het landschap vorm is gegeven door vrije grondbezittende boeren die zich richten op het creëren van een omgeving waarin zij optimaal kunnen produceren. In landgoederengebieden waren de boeren echter niet vrij om hun landerijen zo efficiënt mogelijk in te richten, omdat ze zich moesten houden aan de voorschriften van de grootgrondbezitter. Voor die laatste telden ook het jachtgenot en landschapsschoon in de vorm van bossen en lanenstelsels. Dat zijn landerijen daardoor minder opbrachten nam hij voor lief.⁷⁵ In § 5.2 ('Grondbezit als vermogensbestanddeel') wordt hier nader op ingegaan.

De eigendomsgeschiedenis van Scherpenzeel is op voorhand bijzonder te noemen: de heerlijkheid Scherpenzeel wordt - sinds haar eerste vermelding in de veertiende eeuw - eeuwenlang niet vervreemd, maar gaat via vererving over van de familie Van Scherpenzeel op de familie Van Westerholt. Het is in 1793 dat de heerlijkheid voor het eerst verkocht wordt - aan J.S. van Naamen, de voorvader van de huidige eigenaren. Het onderzoek wil inzicht geven in de samenstelling en de ontwikkeling van het eigendom gedurende de onderzoeksperiode. In dit hoofdstuk zijn - na een korte inleiding - de eigendommen behorende bij landgoed Scherpenzeel gereconstrueerd voor de periode vanaf 1854, waarbij onderscheid is gemaakt tussen onroerende en roerende eigendommen. Met achtergrondinformatie die te vinden is in bijlage 3 ('Eigendom in een breder perspectief') kunnen de eigendomsbestanddelen van heerlijkheid en landgoed nog beter begrepen worden.

4.1 Eigendommen behorende bij landgoed Scherpenzeel

Op 27 januari 1854 overleed mr. Petrus Johannes van Naamen, heer van Scherpenzeel. Dit gegeven markeert de start van mijn onderzoeksperiode. In het kader van mijn onderzoek heb ik getracht te achterhalen hoe de samenstelling van het landgoed zich vanaf 1854 heeft ontwikkeld, zowel wat betreft onroerende eigendommen (boerderijen en landerijen) als ook wat betreft de gebruiks- en andere rechten op deze bezittingen (roerende eigendommen). Om deze bezitsreconstructie te kunnen maken, heb ik een aantal bronnen met elkaar vergeleken. In deze paragraaf zijn de resultaten van dit onderzoek weergegeven.

4.1.1 Bezitsconstructie onroerende eigendommen

De Scherpenzeelse nalatenschap van P.J. van Naamen van Scherpenzeel wordt opgesomd in het 'Proces Verbaal van waardering van onroerende goederen', opgemaakt op 17 juni 1854. Deze waardering van de onroerende goederen in Scherpenzeel werd opgesteld om op grond daarvan tot de boedelscheiding te kunnen overgaan.⁷⁶ Uit dit document blijkt dat P.J. van Naamen van Scherpenzeel (naast diverse huizen en een logement in het dorp) circa 615 hectare land, Huis Scherpenzeel met 'plaats' én negen boerderijen nalaat, te weten 't

⁷⁵ Van Cruyningen (2005), blz. 9.

⁷⁶ HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 8.

Vliet, Bruinhorst, Klein Oorl, Oud Willaar, Breehoef, Droffelaar, Groot Schaik, Ebbenhorst en Groot Wolfswinkel (zie voor de ligging van deze boerderijen afb. 4.1).

Deze informatie is vergeleken met de gegevens in het Kadaster uit 1832. Enerzijds vanwege de betrouwbaarheid van de informatie in deze bron en de nauwkeurigheid waarmee de gegevens zijn samengesteld (zie § 2.2.2 voor een nadere toelichting op deze bron). Naast een mogelijkheid tot controleren van de eigendomsgegevens, geeft het Kadaster bovendien inzicht in de waarde van de landerijen en de verhouding tussen de oppervlaktes weiland, bouwland, bos en heide die de eigenaar in bezit had. In het Kadaster wordt overigens geen onderscheid gemaakt tussen gras- en hooiland; dit valt onder de noemer 'weiland'.

In 1832, het jaar waarin het Kadaster in werking treedt, is Petrus Johannes van Naamen van Scherpenzeel de eigenaar van Scherpenzeel. Hij heeft dan - volgens opgave van het Kadaster - eigendommen in de kadastrale gemeenten Scherpenzeel (waar hij de belangrijkste grondeigenaar is), Woudenberg en Renswoude. Overigens kon bij het opzetten van het Kadaster de aanpak per gemeente kennelijk wat verschillen. In Woudenberg wordt P.J. van Naamen vermeld als 'Van Naamen van Scherpenzeel', met als beroep 'rentenier'. In de gemeenten Scherpenzeel en Renswoude is het Van Namen (met één 'a') en heeft hij als beroep respectievelijk 'lid van de Rechtbank en Raad der stad Amsterdam' en 'heer van Scherpenzeel' (hetgeen overigens allemaal juist is). Andere verschillen die opvallen zijn de indeling naar 'soort eigendom': zo wordt in Scherpenzeel onderscheid gemaakt tussen 'bosch' en 'hakhout', terwijl in Woudenberg enkel 'bosch' wordt genoemd. In beide gemeenten wordt 'dennenbosch' wel apart benoemd.⁷⁷ Op de volgende bladzijde is in tabelvorm een overzicht gegeven van de eigendommen in 1832 per kadastrale gemeente. Alle typen houtopstanden (bos, hakhout, opgaande bomenrij, uitweg als laan c.q. hakhout) - uitgezonderd dennenbos - zijn hier samengevoegd onder 'bos'. Het aandeel bos bestaat op de bezittingen overigens nagenoeg enkel uit de omzoming van de bouw- en weilanden in de vorm van een houtwal c.q. -singel, opgaand bos is nauwelijks aanwezig.

39

Zoals uit tabel 1 (blz. 40) blijkt, heeft P.J. van Naamen in 1832 zeven boerderijen in eigendom en in totaal ruim 497 hectare grond, naast het bezit van Huis Scherpenzeel, een korenmolen met molenaarshuis, drie huizen en het logement "De Prins" in het dorp Scherpenzeel, de Koepel (jachthuis) aan de Lunterse beek en twee huizen in het dorp Woudenberg. Uit de vergelijking van de gegevens in het 'Proces Verbaal' en de gegevens uit het Kadaster, kan worden opgemaakt dat P.J. van Naamen van Scherpenzeel tussen de inwerkingtreding van het Kadaster in 1832 en zijn overlijden in 1854 nog twee boerderijen en ruim 100 hectare grond heeft aangekocht. Dat klopt met informatie die gevonden is in het huisarchief. Hierin bevinden zich diverse acten van aankoop van huizen en losse percelen land. Na 1832 koopt P.J. van Naamen nog de boerderijen 't Vliet (1840) en Groot Wolfswinkel (1852). Van de eerste aankoop zit een eigendomsbewijs in het huisarchief.⁷⁸ De aankoop van Groot Wolfswinkel blijkt uit zijn testament d.d. 26 mei 1853 in het notarieel archief.⁷⁹

77 Het kan overigens ook zijn dat dit onderscheid door de bewerkers van de gegevens is veroorzaakt: de gegevens van Scherpenzeel zijn ontleend aan de uitgave "Scherpenzeel" van de Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland; de gegevens van Woudenberg zijn ontleend aan de website HisGIS.nl, die voor Utrecht gevuld is door de Stichting Kadastrale Atlas Utrecht.

78 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 81.

79 De informatie uit het notarieel archief is aan mij ter beschikking gesteld door H. van Woudenberg te Scherpenzeel.

Eigendommen van P.J. van Naamen van Scherpenzeel volgens opgave van het Kadaster van 1832:

kad. gemeente:	Scherpenzeel	Woudenberg	Renswoude	totaal per type grondgebruik (%)
opstallen:				
hoeves	Groot Schaik, Klein Orel, Ebbenhorst en Oud Willaar	Roffelaar, Breehoef en Bruinhorst	--	
overige opstallen	Huis Scherpenzeel, de korenmolen, het molenaarshuis, drie huizen in het dorp en het logement "De Prins" (in het dorp)	De Koepel (jachthuis) aan de Lunterse beek, twee huizen in het dorp Woudenberg	--	
grondgebruik (in ha):			--	
bouwland	157.15.70	70.26.30	4.67.50	232.09.50 (46,62)
weiland	54.70.80	33.37.70	1.55.20	89.63.70 (18,01)
heide	74.50.00	32.94.10	--	107.44.10 (21,58)
bos	33.85.33	14.95.70	0.22.40	49.03.43 (9,85)
dennenbos	7.42.80	2.59.50		10.02.30 (2,01)
erf met opstallen	1.82.26	1.08.58	--	2.90.84 (0,58)
tuin	3.36.70	0.59.50	--	3.96.20 (0,80)
boomgaard	0.41.10	0.42.20	--	0.83.30 (0,17)
lustplaats	1.76.70	--	--	1.76.70 (0,35)
water	--	0.03.60	--	0.03.60 (0,01)
moeras	0.09.46	--	--	0.09.46 (0,02)
totaal per gemeente	335.10.85 ha	156.27.18 ha	6.45.10 ha	
			totaal eigendom (ha)	497.83.13 (100)

40

Tabel 1: overzicht van eigendommen van P.J. van Naamen van Scherpenzeel in 1832, volgens het Kadaster. De gegevens van Scherpenzeel zijn ontleend aan de uitgave "Scherpenzeel" van de Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland; de gegevens van Woudenberg en Renswoude zijn ontleend aan de website HisGIS.nl, die voor Utrecht gevuld is door de Stichting Kadastrale Atlas Utrecht.

Uit genoemd testament valt verder op te maken dat uit de Scherpenzeelse nalatenschap van P.J. van Naamen een drietal boerderijen - Breehoef, Droffelaar en Groot Wolfswinkel - wordt nagelaten aan zijn kleindochter Elisabeth Agatha Johanna van Naamen. Uit notariële akten blijkt dat E.A.J. van Naamen later nog de boerderijen Dashorst en Zevenmorgen met bijbehorende landerijen koopt.⁸⁰ Zij trouwde met haar neef Albertus van Naamen van Eemnes (zie ook de familiestamboom in bijlage 1). Eén van hun dochters trouwt later met

de weduwnaar van een dochter van Benudina en Herman Royaards (lees hieronder), Wilhelmina Sophia, waardoor de twee familietakken (Van Scherpenzeel en Van Eemnes) en de bijbehorende bezittingen weer bij elkaar komen.

Het grootste deel van de nalatenschap van P.J. van Naamen van Scherpenzeel gaat echter over op zijn kleindochter Benudina Maria van Naamen. Zij en haar echtgenoot, Herman Royaards, investeren fors in de aankoop van onroerende goederen. In het huisarchief bevinden zich vooral aankoopbewijzen van huizen in het dorp en enkele percelen los land. Ook stukken betreffende de koop van de boerderijen Renes (1863), Groot Orel (1875) en Groot Rooiwinkel (Ruwinkel, 1890) bevinden zich hier.⁸¹ Van de grootste aankoop van het echtpaar, het ten zuiden van Scherpenzeel gelegen landgoed Lambalgen met ondermeer tien boerderijen in 1882, zijn in het huisarchief geen aankoopaktes of andere formele documenten terug te vinden. De aankoop kan wel worden opgemaakt uit diverse rekeningen en overzichten van de rentmeester uit het huisarchief. Om een compleet beeld van de uitbreiding van het landgoed onder het echtpaar Royaards-Van Naamen te krijgen, zijn dus andere bronnen dan het huisarchief nodig. De zoektocht brengt mij in het Utrechts Archief. Hier zijn de successiememories van Benudina Royaards-Van Naamen (overleden 1892) en Herman Royaards (overleden 1898) beschikbaar.⁸² In het familiearchief Royaards (ook in het Utrechts Archief te vinden) zijn de aktes van scheiding opgenomen, welke de kinderen van het echtpaar Royaards-Van Naamen na het overlijden van Herman Royaards na onderling overleg hebben laten opmaken.⁸³ Bovendien is er in het familiearchief een afschrift beschikbaar van de ‘memorie van aangifte voor het recht van successie wegens de nalatenschap van B.M. van Naamen’ (overleden 1892). Deze documenten bieden met elkaar een gedetailleerd overzicht van de bezittingen in 1898.

Blijkens de memorie van successie en vermeerderd met de bezittingen van mevr. E.A.J. van Naamen omvat de omvang van landgoed Scherpenzeel in 1898 circa 1.450 hectare met 36 boerderijen en kleinere boerenerven. De boerderijen en landerijen van mevr. E.A.J. van Naamen worden hier meegerekend, omdat deze boerderijen nog altijd onderdeel uitmaken van het grotere landgoed Scherpenzeel. Deze bezittingen werden ook altijd door dezelfde rentmeester beheerd (zie het volgende hoofdstuk).

Ik maak nog een vergelijking met een andere fiscale bron, de zogenoemde ‘lijsten van hoogstaangeslagenen’. Onderzoeker J. Moes heeft namelijk recent (2012) deze lijsten uit een vijftal steekjaren integraal en ook bewerkt opgenomen in zijn boek “Onder aristocraten” en daarmee is deze interessante bron eenvoudig raadpleegbaar geworden. Het betreft de jaren 1850, 1860, 1870, 1880 en 1890. In 1850 is P.J. van Naamen eigenaar en heer van de heerlijkheid Scherpenzeel. Hij is woonachtig in Amsterdam en behoort dat jaar tot de hoogstaangeslagenen van de provincie Noord-Holland. In de andere steekjaren is H. Royaards (‘Roijaards’) van Scherpenzeel eigenaar. Zijn woonplaats is Utrecht en hij staat daarom bij die provincie op de lijst. In de bestudeerde jaren worden de gespecificeerde belastingaanslagen op de lijst vermeld. Daaruit is op te maken dat zowel Van Naamen als Royaards enkel grondbelasting en personele belasting betalen. Opmerkelijk is dat de be-

81 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nrs. 76, 74 en 77.

82 HUA, toegang 337-7 (Memories van successie, kantoor Utrecht), inv.nr. 483. Voor onderzoek naar de successiememories van P.J. van Naamen en zijn vader J.S. van Naamen kan het volgende worden meegegeven: over de periode 1812-1813 zijn in Noord-Holland geen successiememories bewaard gebleven en daarmee is er niets te vinden van de memorie van successie bij het overlijden van J.S. van Naamen, in 1812 te Amsterdam. Overigens waren in de periode tot 1878 alle vermogens die vererfd werden in de rechte lijn, of tussen echtgenoten met kinderen, vrijgesteld van successierecht. Liet iemand (klein)kinderen na, dan is er alleen iets te vinden als die persoon onroerende goederen naliet. Dat geldt voor P.J. van Naamen; hij overleed ook te Amsterdam, in 1854. Van hem is de successiememorie wel bewaard gebleven in het Noord-Hollands Archief (niet geraadpleegd).

83 Herman Royaards heeft de onderlinge verdeling van zijn nalatenschap overgelaten aan zijn zeven kinderen.

zittingen in Scherpenzeel bij beide heren niet naar voren komen op de lijst. Van Naamen betaalt volgens de lijst alleen belasting over bezittingen in Amsterdam; Royaards betaalt belasting over diverse bezittingen in de provincie Utrecht. Hier komt de beperking van de bron tevoorschijn: bij het opstellen van de lijsten werd een beroep gedaan op de vrijwillige aangifte door de belastingplichtige van aanslagen in andere gemeente of provincies dan de woonplaats en -provincie. Deze aangifte is in deze gevallen niet gedaan.⁸⁴ Ik heb dus slechts een vergelijking kunnen maken met de Utrechtse bezittingen die bij landgoed Scherpenzeel behoren: gronden en opstallen in Woudenberg, Renswoude en Leersum (zie tabel 2 voor de resultaten). De aankopen die Herman en Benudina door de jaren heen doen zijn terug te lezen in de aanslagen van de grondbelasting. In het steekjaar 1890 verschijnt de gemeente Leersum op de lijst: dat is te verklaren door de aankoop in 1882 van het goed Lambalgen, dat voor een deel in de gemeente Leersum was gelegen. Deze aankoop verklaart ook voor een belangrijk deel de grote toename in te betalen belasting in de gemeente Woudenberg.

jaar	belastingplichtige	grond in gemeenten	grondbelasting
1860	H. Royaards	<ul style="list-style-type: none"> • Renswoude • Woudenberg 	f 60,37 f 225,30
1870	H. Royaards	<ul style="list-style-type: none"> • Renswoude • Woudenberg 	f 56,86 f 243,14
1880	H. Royaards	<ul style="list-style-type: none"> • Renswoude • Woudenberg 	f 60,57 f 325,26
1890	H. Royaards	<ul style="list-style-type: none"> • Renswoude • Woudenberg • Leersum 	f 65,19 f 859,69 f 56,38

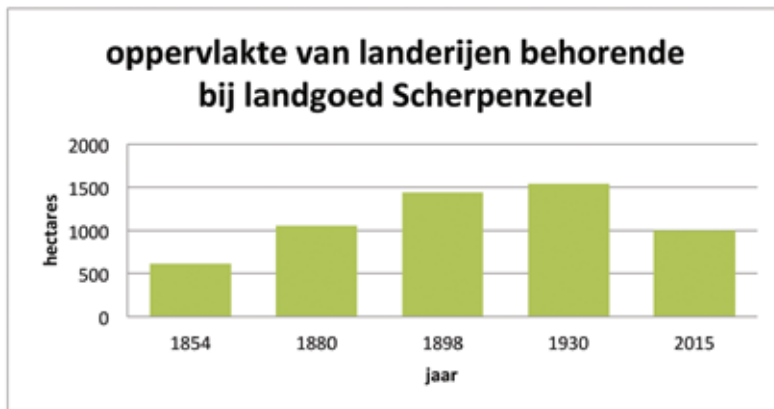
Tabel 2: overzicht van door H. Royaards te betalen grondbelasting in de jaren 1860, 1870, 1880 en 1890 zoals vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Hieruit is bovendien op te maken in welke Utrechtse gemeenten Royaards (of zijn vrouw - haar vermogen werd bij dat van de man opgeteld) gronden in eigendom had en of dit in omvang toenam. In de tabel zijn enkel de gegevens opgenomen van gemeenten waar gronden liggen behorend tot landgoed Scherpenzeel. Royaards gaf de Gelderse bezittingen niet op ten behoeve van vermelding op de lijst (bron: "Onder aristocraten", J. Moes (2012), bijlagen II en III).

Moes heeft in zijn studie ook een top-100 opgenomen met de landelijk hoogstaangeslagenen in de periode 1850-1890. Daarin staat Herman Royaards op nummer 68 (met het hoogst te betalen bedrag aan belasting in 1890). In de top-100 van hoogst aangeslagenen voor de grondbelasting staat hij op plaats 72, in die van de personele belasting op plaats 40.

Door het combineren van de informatie uit het huisarchief, het Kadaster, het familie-archief, de memories van successie en de lijsten van hoogstaangeslagenen kon een redelijk complete bezitsreconstructie van landgoed Scherpenzeel worden gemaakt. Soms echter ontbrak nog de oppervlakte van een boerderij, of werd niet precies duidelijk wat het jaar van aankoop is geweest. In die gevallen boden aanvullende bronnen een uitkomst: websites en uitgaven van de plaatselijke historische verenigingen en (verkoop)advertenties van onroerend goed in historische kranten.

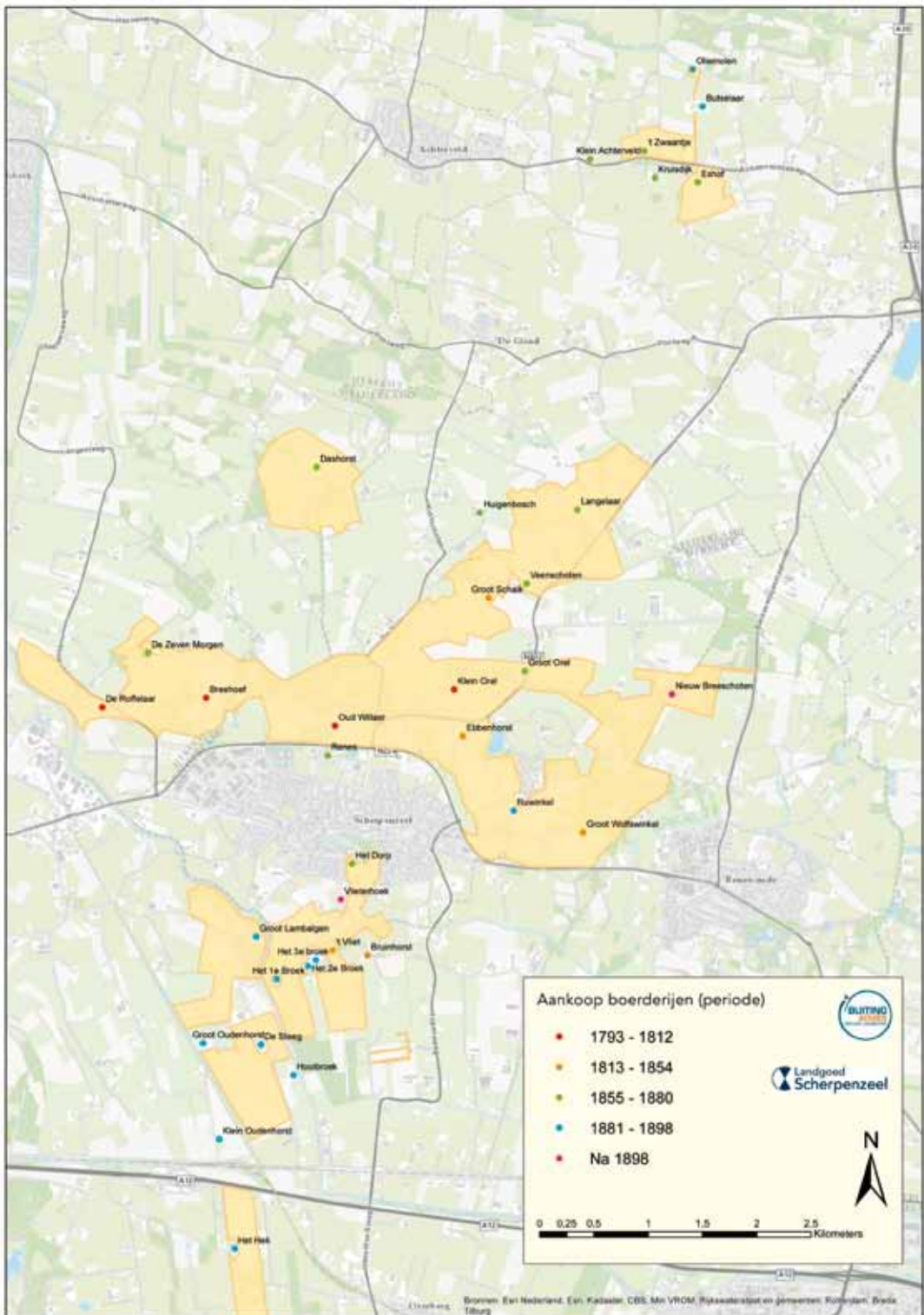
⁸⁴ Moes acht het denkbaar dat iemand die de fiscale drempel van de woonprovincie al was gepasseerd, de aangifte van bezit van vaste goederen in een andere provincie achterwege liet (Moes (2012), blz. 372). Overigens opmerkelijk dat er bij de ontvangers van de belastingen geen belletje is gaan rinkelen: de heren staan immers met hun achternaam "Van Scherpenzeel" in de lijsten...

De resultaten van het onderzoek naar de onroerende eigendommen vinden zijn weerslag in onderstaande de figuur, afbeelding 4.1 en tabel 3 (op de volgende bladzijden). Uit de figuur is af te lezen in welke perioden landerijen zijn aangekocht. Afbeelding 4.1 is een kaart met de ligging van de boerderijen - zowel degenen die nu nog in eigendom zijn, als de inmiddels verkochte boerderijen - en de aanduiding van de periode waarin ze zijn aangekocht. Tabel 3 geeft een overzicht van de aankopen: naam van de boerderij, jaar van aankoop en oppervlakte.

Figuur: overzicht van het verloop van de mutaties in oppervlakte van de landerijen die behoren bij landgoed Scherpenzeel in de periode tussen 1854 en 2015.

De tijdslijn van aankopen, zoals in bovenstaande figuur afgebeeld, is verdeeld in een aantal periodes met ijk-jaren. Deze vallen grotendeels samen met jaren van overlijden van de eigenaar en de onderzoeksbronnen die daarmee samenhangend beschikbaar zijn. In 1854 overleed P.J. van Naamen. Tussen dit jaar en het jaar 1898, het jaar van overlijden van H. Royaards, is een extra ijkpunt ingevoegd: 1880. In de periode 1878-1895 was sprake van een landbouwcrisis en het is interessant om te kijken of dit invloed had op de aankoop van boerderijen. Na het overlijden van de volgende generatie rond de jaren 1930-1940 werden successievelijk en om diverse redenen boerderijen, huizen en losse percelen land verkocht. In de figuur is dan ook een afname zichtbaar vanaf 1930 naar de circa 1000 ha dat het landgoed anno 2015 nog groot is. Op de redenen voor de mutaties in eigendommen wordt in de volgende hoofdstukken nader ingegaan. Uit de resultaten van het onderzoek lijkt geen sprake te zijn van een specifieke aankoopstrategie door de familie, anders dan een algemene strategie gericht op uitbreiding - waarbij het streven naar aaneengesloten oppervlaktes voor de hand ligt.

Afb. 4.1: kaart met ligging van de Scherpenzeelse boerderijen en periode van aankoop - zie ook tabel 3 op de volgende bladzijde. De gele gebieden zijn de huidige eigendommen van landgoed Scherpenzeel (N. Welle i.s.m. Buiting Advies (GIS)).

Overzicht van Scherpenzeelse boerderijen:

boerderij/erf	Uit de nalatenschap van P.J. van Naamen van Scherpenzeel (1854), totale oppervlakte ca. 615 ha.		
Oud Willaar			
Klein Orel			
Breehoef			
D(e)roffelaar			
Bruinhorst			
Groot Schaik			
Ebbenhorst			
het Vliet			
Groot Wolfswinkel			
boerderij/erf	gekocht	koper	opp. (ha)
Renes	1863	B.M. Royaards	02.79.40
Het Dorp	1868	H. Royaards	nvt
Veenschoten	1875	B.M. van Naamen	56.12.08
Huigenbosch	1875	H. Royaards	17.61.40
Dashorst	1875	E.A.J. van Naamen	66.49.61
Zevenmorgen*	1877	E.A.J. van Naamen	11.45.50
Groot Orel	1875	H. Royaards	52.45.35
Langelaar	1874	H. Royaards	73.06.59
't Zwaantje	1877	H. Royaards	06.75.30
De Eshof	1877	H. Royaards	68.13.19
Kruisdijk	1877	H. Royaards	33.79.30
Klein Achterveld	1877	H. Royaards	52.48.79
het Veldhuis	1878	H. Royaards	(bij Langelaar)
De Oliemolen	1882	H. Royaards	01.06.32
Butselaar	1882	H. Royaards	38.18.72
landgoed Lambalgen	1882	H. Royaards	52.36.47
Groot Lambalgen	1882	H. Royaards	31.70.19
De Steeg*	1882	H. Royaards	19.42.50
Het Eerste Broek	1882	H. Royaards	40.34.96
Het Tweede Broek	1882	H. Royaards	23.52.96
Het Derde Broek	1882	H. Royaards	19.24.20
Het Hooibroek	1882	H. Royaards	10.87.80
Klein Oudenhorst	1882	H. Royaards	21.78.25
Groot Oudenhorst	1882	H. Royaards	40.19.08
Klein Egdome	1882	H. Royaards	29.63.20
Het Hek*	1882	H. Royaards	63.91.54
Het Broekhuisje	1882	H. Royaards	27.74.00
Groot R(ooi)(u)winkel	1890	H. Royaards	38.62.80
Oost-Indië	1890	H. Royaards	02.55.20
Vlieterhoek	1907	A. Royaards	nvt
huis of boerderij op Doornboomsche kamp	1909	A. Royaards	nvt
Nieuw Breeschoten	1917	J.S. Royaards	ca. 100

Tabel 3: overzicht van aankopen van boerderijen door de families Van Naamen-Royaards sinds 1793. Per boerderij wordt aangegeven in welk jaar en door wie de boerderij is gekocht en de oppervlakte van de bijbehorende landerijen. De grijze balken markeren de overgang naar een nieuwe generatie, de boerderijen in **rood** behoren anno 2015 nog tot het landgoed. * Deze boerderijen zijn verkocht, maar niet het bijbehorende land.

4.1.2 Roerende eigendommen

Naast landerijen en boerderijen zijn op landgoed Scherpenzeel andere eigendomsbestanddelen van toepassing. Het betreft roerende eigendommen in de vorm van rechten: het tiendrecht, erfpachtrecht en jachtrecht. Tot 1848 was er bovendien nog sprake van heerlijke rechten; zie bijlage 3 voor de aan Scherpenzeel verbonden heerlijke rechten. Bij Grondwet van 1848 werd echter aan de heerlijkheden het overheidsgezag definitief ontnomen: alle nog bestaande rechten die gegrondvest waren in het leenstelsel werden afgeschaft. Hieronder worden de onroerende eigendommen toegelicht die ook in mijn onderzoeksperiode nog als eigendom golden en voor inkomsten zorgden: de tienden, de erfpachten en het jachtrecht.

Tienden

Het tiendrecht, een oud zakelijk recht dat veelal als heerlijk recht wordt beschouwd, was het recht op een evenredig deel van de gewassen op de door een ander gebruikte grond - ook van de jonge dieren op die grond geboren. Volgens H.M. Hartog, die in 1866 een 'landhuishoudkundige beschrijving' van de Gelderse Vallei schreef, is dit de enige streek in Nederland die 'met den vloek der tienden zoo ruim is bedeed'. De inning van de tiende gebeurde aanvankelijk in natura, waarbij de tiendheffer een tiende deel van de korenschoven op de velden ging ophalen. In andere gevallen haalde men eenmaal per jaar een vaste hoeveelheid graan op, de zogeheten slobtiende. In deze afspraak zat een wederzijds risico: bij een slechte oogst had de boer pech, bij een goede oogst de tiendheer. Later werd de tiende wel voldaan in geld. In 1798 werd ook dit recht afgeschaft wegens strijdigheid met de burgerlijke gelijkheid en vrijheid. Bovendien waren de Fransen van mening dat de tienden de landbouw niet bevorderden, terwijl 'bevordering en bloei van de landbouw' één van de doelstellingen van de Staatsregeling was. Enkele jaren later werd bepaald dat de tiendheffing toch niet afgeschaft zou worden, maar afkoopbaar zou worden gemaakt. Het tiendrecht zou daarbij ongehinderd blijven totdat de nodige bepalingen voor afkoop zouden zijn gemaakt. Deze bepalingen kwamen echter niet tot stand, waardoor de tiendrechten in feite bleven bestaan. Pas in 1872 werd een wet van kracht waarin het afkoopbaar worden van het tiendrecht werd geregeld. Eén van de discussiepunten rond het tiendrecht, waar de wet ook geen eenduidig antwoord op gaf, was de vraag of alleen de tiendplichtige het recht tot afkoop had, of ook de tiendheffer. Met het inwerkingtreden op 1 januari 1909 van de Tiendwet 1907 verviel in Nederland uiteindelijk de tiendplichtigheid. De archiefstukken van Scherpenzeel spreken van hoofdzakelijk van korentienden, maar ook lammertienden en novale tienden worden genoemd. Een tiende was een gewild recht en er was dan ook een levendige handel in. Een tiendheffer hoeft immers geen kosten te maken aan zaaigoed en geen arbeid in te zetten, terwijl hij toch meedeelt in de opbrengst. Voor inwoners uit het dorp zonder eigen land was het bezitten van een tiendrecht een mogelijkheid om te voorzien in meel en vlees. De tiende kon afzonderlijk van de grond worden gekocht: van menig boerderij in het bezit van Van Naamen en later Royaards hief dan ook iemand anders het tiendrecht. Uit stukken in het huisarchief kan ook worden opgemaakt aan wie de familie Van Naamen-Royaards van oorsprong tiendplichtig is en welke tienden behoren aan de heerlijkheid Scherpenzeel. Dit overzicht is opgenomen in bijlage 4 ('De tienden van Scherpenzeel'). In welke mate de tienden deel uitmaakten van de landgoedexploitatie, is in hoofdstuk 6 verder uitgewerkt.

Erfpachtrechten

Het erfpachtrecht is ontstaan als een middel om de ontginning van woeste gronden te bevorderen. Grootgrondbezitters konden voor het productief maken van de grond niet zelf zorg dragen; zij moesten hiertoe anderen inschakelen. Dit kon geschieden door deze grond uit te geven, hetzij als heerlijk goed, hetzij als allodiaal goed en in dat laatste geval kwamen rechtsfiguren als pacht of erfpacht (niet-heerlijk tiensrecht) het meest in aanmer-

king (zie verder §5.5: “De ingebruikgave van grond en gebouwen”).⁸⁵ Omdat de erfpachten hun oorsprong hebben in een wederzijds vrijwillige overeenkomst, werd erfpacht niet, zoals de heerlijke rechten, afgeschafte na de Franse revolutie. Het bedrag dat de erfpachter jaarlijks aan de eigenaar verschuldigd was, diende primair als een erkenning van zijn eigendom. Met dergelijke recognities zijn meestal lage bedragen gemoeid - en er zijn ook nooit enige maatstaven opgesteld voor de hoogte van de canon.

Jachtrecht

De heerlijke jachtrechten zijn vaak ontstaan als uitvloeisel van de feitelijke machtspositie die de heer in zijn heerlijkheid innam. Deze heerlijke rechten hebben tot het begin van de twintigste eeuw bestaan, met een onderbreking van 1795 tot 1814. Volgens de Staatsregeling van 1798 viel het jachtrecht toe aan de eigenaars of gebruikers van het land. Naar aanleiding van een door de voormalige bezitters van de heerlijke rechten ingediend verzoek om rechtsherstel, werden in 1814 de heerlijke jachtrechten hersteld door Willem I. Deze rechten bleven bestaan tot 1923; onder toekenning van een schadeloosstelling werden zij opgeheven ingevolge de Jachtwet van 2 juli 1923.⁸⁶ Tegenwoordig komt het jachtrecht toe aan de grondeigenaar (of pachter, tenzij de grondeigenaar zich in de pachtovereenkomst het jachtrecht heeft voorbehouden - zoals veelal gebruikelijk is). Het jachtrecht was een niet te onderschatten recht. In diverse overdrachts- en transportaktes staat vermeld dat J.S. van Naamen de heerlijkheid Scherpenzeel heeft gekocht met alle toebehoren, ‘in het bijsonder mede de vrije en privative jacht door de geheele heerlijkheid’. De jacht maakte een belangrijk onderdeel uit van de aristocratische levensstijl op de buitenplaats. Er zijn geen jachtverhalen of jachtboekjes van de familie overgeleverd, maar vast staat dat ook de families Van Naamen en Royaards graag jaagden. Uit briefwisselingen blijkt dat regelmatig hazen, patrijzen en snippen vanuit Scherpenzeel naar Utrecht en naar familieleden elders worden verstuurd.⁸⁷ Op een plaats aan de noordelijke oever van de Lunterse beek, waar in de tijd van P.J. van Naamen al een gebouwtje ‘De Koepel’ ten behoeve van de jacht had bestaan, werd in 1865 een nieuwe dienstwoning gebouwd voor de jachtopziener. Bij de Koepel (ook wel ‘Beekvliet’ genoemd) had de jachtopziener hondenkennels en ook werden hier fazanten gefokt voor de jacht. Het jagershuis deed tevens dienst als theekepel voor de bewoners van Huis Scherpenzeel die daar via een mooi aangelegde wandeling konden komen. Aan de kant van de Lunterse Beek is een veranda aangelegd waar men thee dronk met uitzicht op de beek. Het witgepleisterde gebouw lijkt wat bouwstijl betreft op het koetshuis en is dan vermoedelijk ook door S.A. van Lunteren ontworpen ten behoeve van de herinrichting van de buitenplaats in opdracht van Herman en Benudina Royaards-Van Naamen. Een gedenksteen geeft de initialen (F.A.R) van Nancy Royaards weer, het tweede kind van het echtpaar, die de eerste steen mocht leggen.

47

4.2 Samenvatting en conclusie eigendomssituatie

Dit hoofdstuk geeft antwoord op de eerste van de vier hoofdvragen, welke tezamen antwoord moeten geven op de onderzoeksvraag uit de probleemstelling. Deze eerste hoofdvraag heeft betrekking op de eigendomssituatie en is uitgesplitst in twee deelvragen: hoe ontwikkelde de oppervlakte en samenstelling van het landgoed zich, en welke gebruiks- en andere rechten rustten er op de bezittingen en wie kwamen deze toe? De redenen voor de mutaties in eigendommen laat ik in dit hoofdstuk nog buiten beschouwing - deze komen in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan bod.

Uit de resultaten van het onderzoek kan samengevat het volgende geconcludeerd worden:

⁸⁵ De Monté ver Loren (2000), blz. 106.

⁸⁶ Idem, blz. 162.

⁸⁷ Montijn (2013), blz. 57.

Sinds de aankoop van de heerlijkheid Scherpenzeel in 1793 hebben de nazaten van J.S. van Naamen flink geïnvesteerd in de aankoop van landerijen.⁸⁸ Tot en met de jaren '10 van de vorige eeuw werden successievelijk boerderijen en landerijen aangekocht en gebouwd. De grootste uitbreiding vond plaats onder het echtpaar Royaards-Van Naamen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Op het hoogtepunt, in de periode tussen het overlijden van Herman Royaards in 1898 en ca. 1930, bestond het totale landgoed Scherpenzeel - verdeeld over verschillende erfgenamen - uit ruim 1.500 hectare met ruim 40 boerderijen en boerenplaatsen. De landbouwbedrijven bestonden uit verschillende onderdelen: bouwland, gras- en hooiland, heide en hakhout. Het aandeel weiland, bouwland en heide wordt bij de verschillende boerderijen globaal in dezelfde verhoudingen aangetroffen. Het aandeel bos bestaat op de bezittingen nagenoeg enkel uit de omzoming van de bouw- en weilanden in de vorm van een houtwal c.q. -singel, opgaand bos is nauwelijks aanwezig. Uit de resultaten van het onderzoek lijkt geen sprake te zijn van een specifieke aankoopstrategie door de familie, anders dan een algemene strategie gericht op uitbreiding - waarbij het streven naar aaneengesloten oppervlaktes voor de hand ligt.

Naast landerijen en boerderijen behoort in de onderzoeksperiode ook een aantal roerende zaken tot de eigendommen van landgoed Scherpenzeel: de tiendrechten, de erfpachten en het jachtrecht.

De tiendrechten speelden landelijk een rol tot 1909. In dat jaar verviel wettelijk de tiendplichtigheid. Of de Scherpenzeelse tienden ook tot aan 1907 een eigendomsbestanddeel zijn geweest, is niet duidelijk. Hoewel in 1872, vooruitlopend op de afschaffing van de tiendrechten, een wet van kracht werd waarin het afkoopbaar worden van het tiendrecht werd geregeld, werden in Scherpenzeel voor die tijd ook al tienden afgekocht. De landgoedeigenaren kochten in hun hoedanigheid als tiendplichtigen tienden af, maar zij stonden ook als tiendgerechtigden in met afkoop. De administratie die met de Scherpenzeelse tienden gemoeid was is opvallend goed gewaard gebleven in het huisarchief. Dit komt waarschijnlijk doordat de tiende een gewild recht was: een tiendheffer hoefde immers geen kosten te maken aan zaaigoed en geen arbeid in te zetten, terwijl hij toch meedeelde in de opbrengst.

Erfpacht speelt tot op de dag van vandaag een rol. Anno 2015 geldt erfpacht als een verzakelijke vorm van pacht, het is echter ontstaan als een middel om de ontginning van woeste gronden te bevorderen. Grootgrondbezitters verschaften tegen betaling een langdurig gebruiksrecht op hun woeste grond aan iemand die het in cultuur ging brengen. Op Scherpenzeel was sprake van een groot aantal erfpachten. Uit de bronnen wordt niet duidelijk hoe het verloop precies is, maar eind negentiende eeuw zijn er nog altijd 114 erfpachters, die allen jaarlijks een kleine canon (gemiddeld f 5,80) betaalden.

Waren de tiendrechten en de erfpachtsrechten van economisch belang, het jachtrecht was in beginsel van belang vanwege de rol die de jacht had binnen de aristocratische levensstijl op de buitenplaats. Het jachtrecht was dan ook een niet te onderschatten recht.

In diverse overdrachts- en transportaktes staat vermeld dat J.S. van Naamen de heerlijkheid Scherpenzeel heeft gekocht met alle toebehoren, 'in het bijzonder mede de vrije en private jagt door de geheele heerlijkheid'. De heerlijke jachtrechten bleven bestaan tot 1923 toen ze, onder toekenning van een schadeloosstelling, werden opgeheven. Tegenwoordig komt het jachtrecht toe aan de grondeigenaar (of pachter, tenzij de grondeigenaar zich in de pachtovereenkomst het jachtrecht heeft voorbehouden - zoals veelal gebruikelijk is).

88 De oudste bezittingen, nog aangekocht door J.S. van Naamen aan het eind van de achttiende eeuw, liggen aan de noordkant van het dorp: Oud Willaar, Klein Orel, Droffelaar en Breehoef. Zijn zoon P.J. van Naamen kocht in de periode 1812-1854 twee boerderijen aan de zuidkant ('t Vliet en Bruinhorst), aansluitend op de landschappelijke aanleg bij het huis. Zijn andere aankopen betreffen drie boerderijen aan de noordzijde. Eén daarvan, Groot Wolfswinkel, sluit op dat moment niet aan bij de bestaande bezittingen.

Afb. 4.2: Huis Scherpenzeel vormde de kern van het bezit (foto R. Van Tour, 2013).

5. LANDGOEDBEHEER EN LANDGOEDEXPLOITATIE

Nu inzichtelijk is welke eigendommen behoorden bij landgoed Scherpenzeel, wordt in dit vijfde hoofdstuk het thema van deze scriptie - 'landgoedbeheer en landgoedexploitatie' - nader geïntroduceerd. Allereerst wordt ingegaan op de rol die grondbezit speelde voor de welgestelden. Vervolgens wordt toegelicht dat het grondbezit doorgaans onderdeel uitmaakte van een uit meerdere bestanddelen opgebouwd vermogen. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop met het beheer ervan wordt omgegaan. In de derde en vierde paragraaf komt de functie en rol van de rentmeester en de relatie tussen eigenaar en rentmeester aan bod. In de vijfde paragraaf is uiteengezet hoe de ingebruikgave van gronden en gebouwen was geregeld. Het hoofdstuk sluit af met een tweetal paragrafen over respectievelijk de inkomstenbronnen en kostenposten van het landgoed Scherpenzeel.

5.1 Grondbezit en het patriciaat

Gedurende de onderzoeksperiode is de familie Royaards eigenaar van landgoed Scherpenzeel. Deze familie behoorde tot het zogeheten 'patriciaat'. Patriciaat betekent in het hedendaags Nederlands: wel deftig, maar geen adel.⁸⁹ Vanaf de zeventiende en achttiende eeuw vindt een gestage vermenging plaats tussen adel en patriciaat. Heerlijkheden behoorden aanvankelijk slechts toe aan edellieden, maar ze komen vanaf die tijd steeds vaker in handen van patriciërs en gefortuneerde kooplieden. Volgens R. van der Laarse en Y. Kuiper (2005) nam het grondbezit en landelijk leven in de levensstijl van notabelen een minstens zo gewaardeerde plaats in als stedelijke cultuur en sociabiliteit. Heerlijkheden waren in trek bij een aristocratiserende regentenstand vanwege de pseudo-adellijke status en het heerlijke 'van' dat de eigenaar in zijn achternaam mocht voeren.⁹⁰ De aankoop van heerlijkheid Scherpenzeel door de Amsterdamse koopman J.S. van Naamen staat dus niet op zich. Van Naamen en later Royaards voegen bovendien naar oud gebruik 'van Scherpenzeel' toe aan hun achternaam.⁹¹

Meer recent beschrijft ook J. Moes (2012) voor de aristocraten het hebben van grondbezit als een versterking van macht en van status, welke laatste immers niet gebaseerd is op geld alleen. Grondbezit had volgens hem zowel een sociaal-culturele als een symbolische waarde: 'aan het bezit van landerijen was een sociale identiteit van grondbezitter en werkgever op het platteland verbonden, terwijl het familiegoed de historische betekenis en de worteling van de familie in de lokale of regionale samenleving symboliseerde.' Grondbezit was er mede om te worden doorgegeven aan de volgende generatie. Moes beziet het grootgrondbezit echter ook vanuit de financieel-economische kant: grond was solide en onvervreemdbaar kapitaal en daarmee een redelijk veilige en stabiele belegging. Het

89 Omschrijving van I. Montijn in "Hoog geboren, 250 jaar adellijk leven in Nederland" (2012, blz. 21-22).

90 Van der Laarse en Kuiper (2005), blz. 13. Eén van de bijdragen in dit boek betreft de familie Hooft van buitenplaats en landgoed Geerestein te Woudenberg, de 'buren' van de Royaardsen op Scherpenzeel (blz. 49-70).

91 Dit uit de zeventiende en achttiende eeuw stammende gebruik zette zich ook na de grondwetsherziening van 1848 door. De Minister van Justitie trad in 1859 op tegen het gebruik om de naam van de heerlijkheid achter de geslachtsnaam in officiële akten als deel van de geslachtsnaam opgenomen te krijgen. De overheid hield zich echter zelf niet aan deze regel. Gedurende enige tientallen jaren is, vooral in kleinere gemeenten - mogelijk als gevolg van een gebrekkige administratie - niet de hand gehouden aan dit verbod. Daardoor zijn ten onrechte namen van een heerlijkheid aan geslachtsnamen toegevoegd en in de meeste gevallen is hierin nadien geen correctie aangebracht (Ten Houte de Lange (2008), blz. 25).

genereerde bovendien redelijk gegarandeerde en voorspelbare inkomsten in de vorm van huur en pacht. Grondbezit was dus om diverse redenen belangrijk.⁹² Wat niet expliciet genoemd wordt, maar wel een rol speelde, is het plezier in het hebben van een landgoed c.q. buitenplaats. Zo was het heerlijke jachtrecht een niet te onderschatten reden voor zowel aankoop als beheer. Thompson (1963) beschrijft één en ander heel treffend in zijn studie naar de Engelse landadel. Hoewel dit een omschrijving is van de Engelse situatie, gaat deze ook op voor de Nederlandse: *'Life in the country houses rested on the great structure of domestic servants, but for the owners and their families it revolves round five main activities: the pleasure and interest to be derived from the gardens and park, the pleasure and excitement of country sports, the pleasure and duty of dispensing and receiving hospitality, the duty often but lightly observed of supervising the steward and agents who managed estate and household affairs, and the duty of attending to the local and county affairs of magistracy, yeomanry, churches, charities and schools'*.⁹³

5.2 Grondbezit als vermogensbestanddeel

De bezittingen van een landgoedeigenaar bestonden veelal uit verschillende vermogensbestanddelen, waarvan grond en boerderijen er één was. Hoewel onroerend goed een degelijk bestanddeel was - een veilige en stabiele belegging met een redelijk voorspelbaar rendement - waren het de aandelen en leningen (hypothecaire en persoonlijke) die veel meer winstgevender waren.⁹⁴ Ook voor Herman Royaards, heer van Scherpenzeel van 1855-1898, was het onroerend goed een deel van zijn vermogen. In 2010 schreven J. Rupp en H. Schijf een artikel in "Virtus", het jaarboek van de werkgroep Adelsgeschiedenis, over een netwerk van Utrechtse families aan de hand van de lijsten van hoogstaangeslagenen. Het blijkt dat vier families samen het gezicht van de Utrechtse lijsten van hoogstaangeslagenen bepalen en dat voor de gehele periode van het censuskiesrecht: de patricische familie Royaards en de adellijke families De Beaufort, Van Boetzelaer en Huydecoper. De grondslag voor de vermogenspositie van de familie Royaards is gelegd door W.J. Both Hendriksen, de grootvader van moeders kant van Herman Royaards. De opbouw van het vermogen van H. Royaards blijkt uit Acte van Verdeling en de memorie van Successie, opgemaakt bij zijn overlijden in 1898 (zie de figuur op de volgende bladzijde).

Zoals uit de gegevens blijkt, maakte de waarde van het onroerend goed 25% van het vermogen uit. Dat onroerend goed bestond naast de bezittingen te Scherpenzeel ook nog uit boerderijen en landerijen in het westen van Utrecht. De waarde van het aandelenpakket is ruim twee keer zo groot als dat van het onroerend goed. Dit aandelenbezit was bovendien sterk gespreid, dus van geen enkel bedrijf of instelling waren veel aandelen gekocht.⁹⁵

Het in stand houden van het in grond geïnvesteerde vermogen was voor een landgoedeigenaar van oudsher een richtinggevend principe. Er diende enig rendement behaald te worden, zodat per saldo geld overbleef voor beheer, onderhoud en investeringen ten behoeve van de instandhouding van het landgoed. Er werd echter niet alleen geïnvesteerd in onderhoud, maar bijvoorbeeld ook in landschapsschoon in de vorm van lanen, of boschages en andere landschapselementen ten behoeve van de jacht. Tegenover deze investeringen stonden andere vormen van inkomsten voor de eigenaar, namelijk op sociaal en esthetisch gebied. De grondbezitter kon zakelijke en privé-gasten uitnodigen (goed voor zijn netwerk!), het landschappelijk schoon werd vergroot en jachtmogelijkheden geopti-

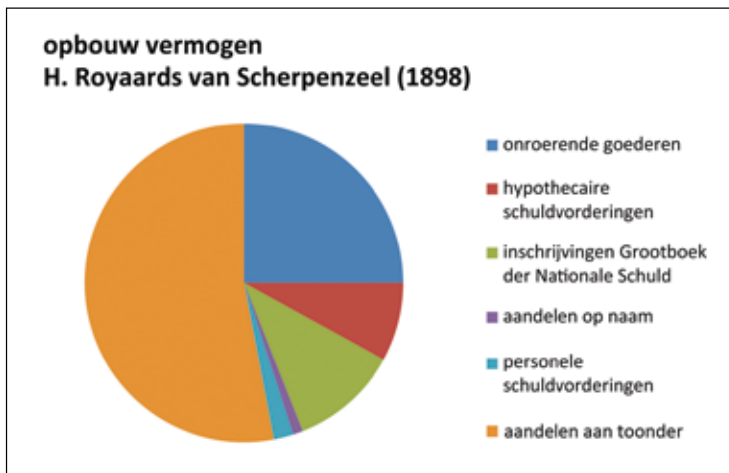
92 Moes (2012), blz. 147.

93 Thompson (1963), blz. 95.

94 Zie ook Moes (2012), blz. 161. Hij constateert dat het effectenbezit van de Nederlandse aristocraten door de bank genomen meer waard was dan hun grondbezit.

95 Van Immerseel en Schijf (2013), blz. 80.

Figuur: de opbouw van het vermogen van Herman Royaards van Scherpenzeel ten tijde van zijn overlijden in 1898. De geschatte waarde van de vermogensbestanddelen is procentueel in de figuur verwerkt (naar: Het Utrechts Archief, familiearchief Royaards, inv. nr. 40).

maliseerd. Het financiële rendement verschilde van landgoed tot landgoed en was ondermeer afhankelijk van de grootte, de samenstelling van de landerijen (landbouwgronden, bossen, natuurterreinen), het aantal en soort opstallen, etc.

Het gegeven dat grond 'enkel' een bestanddeel van het vermogen was, had gevolgen voor de exploitatie. Van Cruyningen stelt in zijn studie naar landgoederen in de Graafschap dat de exploitatie van een groter landgoed duidelijk een economisch doel diende: er wordt naar rendement gestreefd met als doel de instandhouding van het landgoed als geheel. 'Aan dit doel is het winststreven echter ondergeschikt: de landgoedbezitter wil niet alleen het in de grond geïnvesteerde vermogen, maar ook het landschappelijk schoon behouden. Het hoofddoel van landgoedeigenaren is dus niet winstmaximalisatie, maar continuïteit: het behoud van het goederencomplex in economische en in landschappelijk zin. Er is slechts sprake van een gematigd winststreven.' Een dergelijke conclusie trekt ook Verrips in haar studie naar landgoed Vilsteren. De winsten die op het landgoed gemaakt werden konden niet in de schaduw staan van het eigen inkomen van de eigenaar. Terwijl na 1900 de pachtprizen overal in Nederland tot grote hoogten werden opgedreven, bleven de Vilsterse pachten tot in de jaren 1920 ongewijzigd. 'Dit wijst erop dat de eigenaren Vilsteren niet zagen als een bezit dat rendabel gemaakt kon worden door de pachten aan te passen aan de toenemende vraag naar pachtbedrijven - dus als een kapitalistische onderneming - maar als een prettige woonplaats of zomerverblijf waar alles zoveel mogelijk bij het oude gelaten moest worden.'⁹⁶ Het is echter belangrijk te beseffen dat een gematigd winststreven mogelijk was, omdat de landgoedeigenaar naast de inkomsten uit het onroerend goed inkomsten had uit de andere vermogensbestanddelen.

In het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op beheer en exploitatie van het landgoed Scherpenzeel. Kort kan hier alvast worden gesteld dat ook op Scherpenzeel het doel van het landgoedbeheer de instandhouding van het in grond geïnvesteerde vermogen was én instandhouding ten behoeve van het nageslacht. Het maken van enig rendement ten behoeve van deze instandhouding was daarbij noodzakelijk. Voor de eigenaar van Scherpenzeel was, naast belegging, ook plezier - vaak de jacht - een belangrijke drijfveer voor de investeringen in grond. Pas later, vanaf het begin van de twintigste eeuw, komt de exploitatie nadrukkelijker in beeld. Het landgoed wordt dan onder invloed van een nieuwe rentmeester, maar ook van ontwikkelingen in die tijd, meer bedrijfsmatig beheerd en geëxploiteerd.

⁹⁶ Verrips (1982), blz. 37+98.

5.3 De rentmeester

Op Scherpenzeel is de grondeigenaar tot 1900 'absent' en had de rentmeester een belangrijke rol in het dagelijks beheer. Het echtpaar Royaards-Van Naamen woonde in Utrecht en gebruikte Scherpenzeel als zomerverblijf. Dit 'absenteïsme' wordt in de sociaal-economische literatuur omschreven als het verschijnsel waarbij de eigenaar van één of meer productiefactoren (in dit geval: grond) geografisch gezien op grote afstand woont van het bedrijf waar deze middelen worden aangewend in een productieproces (in dit geval: landbouw). Het absenteïsme zou leiden tot een zakelijke verhouding tussen verpachter en pachter, waardoor de eerste minder goed op de hoogte is van de noden en behoeften van zijn pachters en eerder geneigd is een regelmatige huuropbrengst te stellen boven een zorgvuldig beheer van zijn landerijen. Veel hangt dan af van de persoon en het optreden van de rentmeester.⁹⁷ Rentmeesters ondersteunden de grondbezitters bij de organisatie van het ingebruikgeven van gronden en gebouwen aan boeren, die de boerderijen en landerijen pachtten, huurden of in erfpacht hadden. De rol van de rentmeester was in eerste instantie vooral administratief van aard: zij inden voor de grondeigenaar de renten, huren en pachten. Verkoop van bijvoorbeeld hout en tienden gebeurde meestal door de notaris die daarvoor een 'openbare verkoop' organiseerde. Later werd dit overgenomen door de rentmeester en kwamen er ook andere taken bij: er moesten contracten worden opgesteld naar geldend recht, overleg worden gepleegd met overheden, subsidies worden aangevraagd, etc. Zo werd de rentmeester van financieel vertrouwenspersoon steeds meer een algemeen vertrouwenspersoon voor het landgoedbeheer. Het betekende ook dat de rentmeester steeds meer een *professional* moest zijn. In 1904 werd om die reden de 'Vereeniging van Beheerders van Landgoederen en Landelijke Bezittingen' (vanaf 1928 de Vereeniging van Rentmeesters geheten en vanaf 1937 de Nederlandsche Vereeniging van Rentmeesters - NVR) opgericht te Utrecht. De vereniging had aanvankelijk tot doelstelling: het beroep van rentmeester op een wetenschappelijk niveau brengen en de productiviteit van landgoederen en bezittingen verhogen. Om dat doel te bereiken werd in 1917 het Examen voor Rentmeester ingesteld. De 'Landhuishoudkunde' is één van de hoofdvakken, 'zoo niet het hoofdvak van dit bij uitstek praktische examen.'⁹⁸ Verder diende de examenkandidaat ondermeer kennis te hebben van bosbouw, landmeten en waterpassen, van het inrichten en voeren van een boekhouding voor landbouw- en bosbouwbedrijven, van wettelijke bepalingen en verordeningen aangaande het grondbezit en van jacht en visserij. Daarnaast diende de rentmeester in spé 'officieële correspondentie' te kunnen voeren in het Nederlands en Duits en minimaal 24 jaar oud te zijn.⁹⁹ Dat het examen een serieuze zaak was, blijkt uit het jaarverslag van de vereniging Het Grondbezit over 1937. Hierin wordt melding gemaakt van het jaarlijkse rentmeesterexamen: 'Er hadden zich drie kandidaten aangemeld. Het diploma kon [slechts] worden uitgereikt aan [één kandidaat]'.¹⁰⁰ Om de beroepsgroep nog verder te professionaliseren (het beroep van rentmeester was en is niet beschermd), werd in 1926 de Rentmeesterskamer opgericht. Rentmeesters konden zich, na het afleggen van het examen, laten beëdigen door de Rentmeesterskamer middels het afleggen van een eed of belofte. Bovendien kon de Rentmeesterskamer geschillen beslechten tussen opdrachtgever en rentmeester en optreden als tuchtrechter van de bij de NVR aangesloten rentmeesters.

97 De Vries (1975), blz. 110. Het absenteïsme van grondeigenaren was eind negentiende, begin twintigste eeuw voor de agrarische standsorganisaties één van de argumenten om bij de overheid aan te dringen op een meer sociaal verantwoorde regeling van het pachtwezen (zie ook §5.5: 'De ingebruikgave van grond en gebouwen').

98 Maandblad "Het Grondbezit, jaargang 1, nr. 2 [z. blz.].

99 HGA, archief NVR, inv.nr. 10.

100 Maandblad "Het Grondbezit, jaargang 1, nr. 3 [z. blz.].

Afbeeldingen 5.1 en 5.2: een rentmeester moe(s)t van alle markten thuis zijn. De in de advertentie genoemde percelen had de eigenaar in eigen exploitatie; aan de rentmeester was de taak de oogst te verkopen (nieuwsblad "de Eembode", resp. 2-7-1920 en 15-07-1921, geraadpleegd via www.archiefeland.courant.nu).

ROGGE.
 VERKOOPING op DONDERDAG 28 JULI a.s. des namiddags om zes uur in het ZWAANTJE bij Achterveld voor den Heer Mr. J. S. ROYAARDS te Arnhem van
circa 3 H.A.
 aan den hok staande Petkiser ROGGE op „Den Eng” bij landbouwer J. VAN BEEK bij Achterveld, Barneveld in omstreeks 20 perceelen
 Aanwijzer J. Davelaar „Oliemolen”.
 De Rentmeester,
 L. J. VAN LEUSEN.

De Rentmeester
L. J. van Leusen
 te Scherpenzeel is voornemens op **Maandag 12 Juli a.s.**, des n.m. om 6 uur, in het Zwaantje bij de fam. van Daatselaar, bij Achterveld **publiek te verkopen** voor zijn principaal:
 Circa 1½ H.A.
groene kortstam Erwten
 in 17 perceelen en circa 1½ H.A.
Zegehaver
 in 10 perceelen, alles staande op Briellard achter Kruisdijk onder Barneveld.
 Aanwijzer J. Davelaar, Oliemolen, Barneveld.
 Betaaldag 1 October 1920.

5.4 Landgoed Scherpenzeel: opdrachtgever en principaal

‘Een aparte positie, meer van vertrouwensman dan van personeelslid, was die van de rentmeester’, schrijft I. Montijn in haar bijdrage aan “Verhalen van Scherpenzeel”. Het is echter de vraag in hoeverre een rentmeester destijds (het citaat verwijst naar 1870) überhaupt als personeelslid kan worden beschouwd: in vroeger tijden had de rentmeester meerdere functies in het dorp, die hij niet in de hoedanigheid van personeelslid zal hebben uitgevoerd (meer hierover in de volgende hoofdstukken). Evenwel was een goede vertrouwensrelatie tussen de eigenaar (de ‘principaal’ van de rentmeester) en de rentmeester belangrijk. Zeker ten tijde van Benudina en Herman Royaards, die Scherpenzeel als zomerverblijf gebruikten en enkel vanaf eind mei tot de laatste dagen van november op Scherpenzeel verbleven.¹⁰¹ Ten tijde van absentie was de rentmeester degene die de honneurs van het landgoedbeheer moest waarnemen. In bijlage 5 is een uitgebreider overzicht opgenomen van de rentmeesters van landgoed Scherpenzeel sinds 1793, maar hieronder alvast een overzicht van de rentmeesters tijdens de onderzoeksperiode:

rentmeester	in functie
W.G. Renes	1848-1870
J. Renes	1870-1914
L.J. van Leusen	1914-1947
J. Houterman	1947-1973

Wat ten aanzien van het landgoedbeheer belangrijk is, is dat de verdeelde Scherpenzeelse eigendommen altijd door dezelfde rentmeester zijn beheerd. Of dat reeds in 1855 begon, toen een deel van de Scherpenzeelse bezittingen vererfde naar de ‘tak Eemnes’ middels het huwelijk van E.A.J. van Naamen met A. van Naamen van Eemnes, is niet duidelijk. Wel weten we uit briefwisselingen dat Jan Renes - vanaf 1870 rentmeester voor Scherpenzeel

¹⁰¹ Montijn (2013), blz. 48.

bij Herman Royaards - na diens overlijden in 1898 ook de rentmeester van zijn erfgenamen bleef en tevens rentmeester was bij A. van Naamen van Eemnes. Ook na de boedelscheiding werd het beheer dus uitgevoerd door één en dezelfde rentmeester. Van Leusen en Houterman - en nu ook 't Schoutenhuis - werkten ook voor alle erfgenamen. Dit vraagt van de eigenaren de wil om het landgoed als een eenheid bij elkaar te houden, ondanks het verdeelde eigendom. De rol van de rentmeester is in zo'n situatie heel belangrijk. Hij behartigt de belangen van al zijn opdrachtgevers, die soms dezelfde - maar soms ook verschillende - ideeën hebben over de wijze waarop het landgoedbeheer gevoerd moet worden en hoe praktische problemen opgelost moeten worden. Briefwisselingen in de particuliere archieven getuigen hier ook van, de rentmeester moet meerdere malen bemiddelend optreden en doet dat zeer zorgvuldig.

De rol die de rentmeester heeft en de taken die hij uitvoert, veranderen met de loop der jaren. In eerste instantie was deze vooral administratief van aard: de rentmeester inde de renten, huren en pachten voor de grondeigenaar. Tot in de twintigste eeuw oefent de Scherpenzeelse rentmeester nevenfuncties uit van heel andere aard. Vader en zoon Renes zijn respectievelijk ondernemer in wollen stoffen en verzekeringsagent. In de tijd van W.G. Renes (tot 1870) loopt een aantal zaken betreffende het landgoedbeheer nog via de notaris. In het huisarchief zitten overzichten van 'bij de roede verhuurd land' welke tot en met 1869 worden opgemaakt door notaris Van Hilten te Scherpenzeel. De verkoop van hout loopt nog tot begin twintigste eeuw via de notaris. Met de komst van Van Leusen in 1914 breekt een andere tijd aan wat betreft het rentmeesterschap op Scherpenzeel. Van Leusen was werkzaam als hoofd-opzichter bij de Nederlandsche Heide-Maatschappij, een in 1888 opgerichte organisatie met als doel het ontginnen van heidevelden, duinen en andere woeste gronden, zulks ter bevordering van de landbouw. Rond deze tijd veranderde de functie van rentmeester steeds meer van administrateur in adviseur. In de tijd van Royaards lijken de keuzes voor het landgoedbeheer (bijvoorbeeld de aankoop van boerderijen en grond) door de eigenaar zelf te worden gemaakt. Bewaard gebleven documenten van de rentmeester zijn enkel van administratieve aard. Met de komst van Van Leusen, zo blijkt uit de correspondentie in de particuliere archieven, wordt de besluitvorming meer een samenspel van eigenaar met rentmeester. Besluitvorming vindt ook plaats onder meer complexe omstandigheden. Niet alleen is het eigendom versnipperd geraakt, de eigenaren krijgen meer te maken met wet- en regelgeving, wat besluitvorming voor een leek steeds lastiger maakt.

In het huisarchief is een aantal overzichten bewaard gebleven die op gezette tijden opgesteld zijn. Veel van die overzichten lijken te zijn samengesteld bij de overgang naar een nieuwe generatie eigenaren, of naar een nieuwe rentmeester: 'lijst van de verhuurde Boerenplaatsen van P.J. van Naamen' rond 1854 (overlijden P.J. van Naamen), 'benaming van het land bij de roede verhuurd voor mr. A. Royaards van Scherpenzeel, door J. Renes, december 1902' (in 1899 werd A. Royaards eigenaar), 'lijst van pachters van roedelanden, toestand van december 1914' (in 1914 werd Van Leusen rentmeester). Het is ook begrijpelijk dat een nieuwe eigenaar, of een nieuwe rentmeester, inzicht wilde hebben in zijn eigendommen of in het beheer.

Het is opvallend dat de rentmeesters zo lang aan hun opdrachtgevers verbonden blijven: W.G. Renes 22 jaar, J. Renes 44 jaar, L.J. van Leusen 33 jaar en J. Houterman 26 jaar. Hoewel niet alle zakelijke afspraken met de rentmeesters in de archieven zijn terug te vinden, wordt wel duidelijk dat de wijze waarop de rentmeester werd betaald voor zijn werkzaamheden door de jaren heen verschilde. Jan Renes rekent 5% voor iedere inning die hij doet. Zo betaalden de landpachters op een vaste dag in het jaar hun pacht, welke ze dan contant kwamen betalen. Renes maakte voor de eigenaar een overzicht van de betalingen en trok

daar 5% voor 'inning' vanaf. Hoe meer landerijen verpacht waren, hoe meer opbrengsten de rentmeester dus had. Van de overeenkomst met Houterman is een afschrift bewaard in het archief van E.A.J. van Citters. Kennelijk is de rol van rentmeester van het landgoed Scherpenzeel een gewilde baan, want Houterman accepteert een strikte overeenkomst van zijn opdrachtgevers. Zo mag hij naast zijn werkzaamheden voor het landgoed geen eigen bedrijf voeren (hij mag geen ander beheer aannemen, behalve als één van de Scherpenzeelse eigenaren zijn/haar landgoed verkoopt). Wel wordt voor hem een pensioenverzekering afgesloten en hij mag reiskosten declareren. Voor dat laatste had men eerst een vast bedrag in gedachten, maar één van de eigenaren meende dat dat niet verstandig was 'omdat de rentmeester dan belang er bij heeft om weinig actief te zijn en bv niet te vaak naar Scherpenzeel zal gaan' (hij woonde aanvankelijk in Ede).¹⁰²

Van Van Leusen en Houterman is in de genoemde particuliere archieven correspondentie bewaard gebleven. Dat geeft een beeld van de wijze waarop de rentmeester communiceerde met zijn principaal. Doorgaans werden zakelijke mededelingen of verzoeken gecombineerd met mededelingen over de pachters. Over de ziekte van een pachter of zijn vrouw, de geboorte van een kind, maar ook over specifieke landbouwkundige zaken. Bijzonder zijn de oorlogsjaren 1940-1945 waarin Van Leusen freule E.A.J. van Citters (wiens archief bewaard is gebleven) van allerlei wel en wee op de hoogte houdt. Ik vermoed dat vooral die jaren hebben bijdragen aan een bijzondere band tussen de landgoedeigenaar en de rentmeester, welke gebaseerd lijkt op groot vertrouwens wederzijds. 'Uit deze moge u blijken dat ik de inkomstenbelasting voor U heb betaald over 1944, daar ik vreesde het contact met U te verliezen en de belasting was direct invorderbaar. (...) In verband met de gederailleerde kolenvoorziening helpen wij de mensen zooveel mogelijk aan brandhout'. Toen Van Leusen in 1947 met pensioen ging in, mocht hij van de families Roayaards van Scherpenzeel en Patijn-van Citters een huis bouwen op een stuk grond aan de Ruwinkelseweg. Dat werd destijds gepacht, maar de pachter moest van de verpachters de afrastering een eindje terug zetten - zo gaat het verhaal. De grond waarop het huis staat, gaven de eigenaren om niet aan Van Leusen. De rest van de grond kreeg hij levenslang in erfpacht. Voor de erfpachtcanon moest hij f 1,- per jaar betalen, levenslang geldend voor hem en zijn vrouw. Bovendien mocht hij voor de bouw kosteloos gebruik maken van bouwmaterialen die op de landgoederen voorhanden waren. Toen de bouw van het huis klaar was kreeg het huis op voorspraak van E.A.J. van Citters de naam 'Lookestein'. Volgens Van Leusen zelf betekent dit vrij vertaald 'kleine heerlijkheid'.¹⁰³

5.5 De ingebruikgave van grond en gebouwen

De eigenaren van landgoed Scherpenzeel hebben hun bezittingen voor het grootste deel niet zelf geëxploiteerd. Het productief maken van de grond (ontginning, eventueel bebouwing en bewerking) kon van oudsher geschieden door deze grond uit te geven aan boeren en dan kwamen rechtsfiguren als pacht of erfpacht het meest in aanmerking.¹⁰⁴ Er is daarmee een afhankelijkheid tussen eigenaar en gebruiker, welke gefaciliteerd wordt via de rentmeester.

In deze paragraaf ga ik in op de verschillende contractvormen waarmee in het algemeen en op Scherpenzeel grond en gebouwen in gebruik waren gegeven aan boeren. Helaas zijn zowel in het huisarchief als in het rentmeestersarchief geen pachtcontracten uit de onderzoeksperiode bewaard gebleven. Een leuke vondst was wel een standaard-, nog niet ingevuld, pachtcontract uit 1790. Samen met andere documenten in het huisarchief kan

102 Brief van C.L. Patijn aan E.A.J. van Citters dd 19 mei 1947 (part. archief jkvr. E.A.J. van Citters).

103 Bron: artikel over huis 'Lookestein' in "Oud-Scherpenzeel", 26e jaargang, nr. 4, december 2014.

104 De Monté ver Loren (2000), blz. 106.

hiermee toch een beeld worden geschetst van de ingebruikgave.¹⁰⁵ In de onderzoeksperiode werd overigens doorgaans een deel van de grond pachtvrij gehouden, enerzijds ten behoeve van de eigen boerderij (Het Dorp, zie hoofdstuk 6), anderzijds om enige flexibiliteit te behouden in de beschikking over de grond. Ook kunnen percelen niet bij pachters in trek zijn geweest vanwege de ligging of de gebruiksmogelijkheden en om die reden niet verpacht zijn.

5.5.1 Contractvormen

Eeuwenlang was het gebruik van landerijen en bewoning van boerderijen geregeld middels mondelinge overeenkomsten of middels een door de landeigenaar op schrift gestelde overeenkomst, veelal naar plaatselijk recht of gewoonterechten. De pachter had weinig zekerheid over het gebruik van de grond: deze pachtcontracten of mondelinge afspraken konden eenzijdig worden opgezegd door de eigenaar. Kitty Verrips beschrijft in haar boek over Vilsteren een voorbeeld: 'De hobby van [de landeigenaar], de jacht, ging voor de landbouw. Het was de pachters verboden iets tegen [wildschade] te ondernemen op straffe van onmiddellijk vertrek van de boerderij.'¹⁰⁶ Met de Franse revolutie komt in Nederland een nieuwe wetgeving tot stand, waarin ook aandacht is voor de positie van huurders en pachters. Dat is het begin van een verandering. De bepalingen over huur en verhuur van landerijen in het Burgerlijk Wetboek van 1838 hadden echter slechts een regelend en aanvullend karakter en lieten de partijen een grote vrijheid om de inhoud van de pacht-overeenkomst te bepalen. De mondelinge huur voor losse weidegrond werd geacht te zijn aangegaan voor de duur van één jaar, voor los bouwland voor een cyclus van afwisselende zaaibeurten (één teeltwisselings-cyclus). Na afloop van de termijn was er geen recht op verlenging. Bleef de huurder na afloop van een schriftelijke overeenkomst op het land, dan ging de overeenkomst over in een mondelinge huur. De huur was als gevolg van de veelal gehanteerde openbare verhuring vaak aan de hoge kant.¹⁰⁷

Boerderijen werden in de Gelderse Vallei in de regel verhuurd voor zes jaar op basis van een mondelinge (kleine boerderijen) of schriftelijke (grotere boerderijen) overeenkomst. In de praktijk bepaalde de eigenaar de inhoud van de overeenkomst en kon de huurder c.q. pachter niet veel anders dan daarmee akkoord gaan. Daar tegenover stond dat het in het belang van de verpachter was ervoor te zorgen dat de pachter een zo hoog mogelijke pacht prijs kon betalen en dus de ruimte kreeg om te ondernemen en te investeren. Tot de invoering van de Pachtwet in 1938 vielen 'pachtovereenkomsten' onder het regime van deze huurbepalingen uit het BW. De begrippen 'huur' en 'pacht' worden lange tijd door elkaar gebruikt.¹⁰⁸

Pacht en huur

Zoals gezegd vindt het verhuren van grond door de grondeigenaar aan de grondgebruiker reeds lange tijd plaats in de vorm van een overeenkomst, al dan niet mondeling aangegaan. De rechtsverhouding tussen verpachter en pachter (of tussen verhuurder en huurder) werd echter jarenlang in hoge mate beheerst door de machtsverhouding tussen hen, bepaald door de schaarste aan goede landbouwgrond. De pachter was eeuwenlang sterk afhankelijk van de verpachter, maar ook van de natuur, van de economische conjunctuur én van het toeval. Zijn positie kreeg aandacht bij de ontwikkeling van de sociale wetgeving in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De landbouwcrisis van de jaren 1880 en later

105 Wellicht dat op de boerderijen nog pachtcontracten bewaard zijn gebleven (zeker de meer recente), maar in het kader van dit onderzoek is daar geen navraag naar gedaan.

106 Verrips-Rouken (1982), blz. 106.

107 Rodrigues Lopes (2015), blz. 6 en de notitie "Hoe nu verder met pacht" van de Federatie Particulier Grondbezit, 2010 (www.grondbezit.nl).

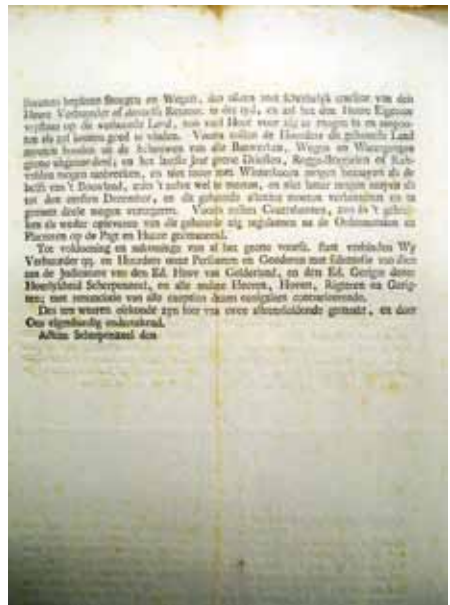
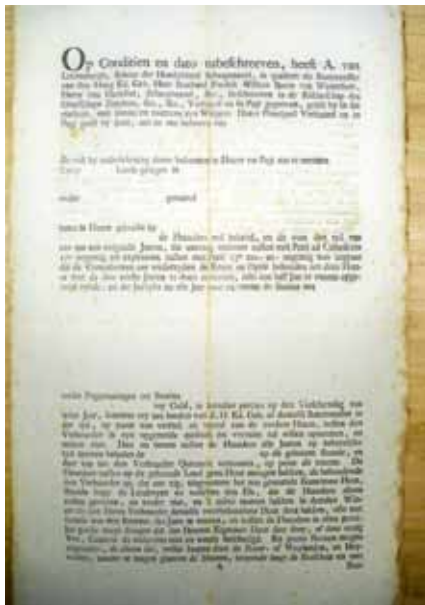
108 In de huidige tijd wordt het onderscheid tussen huur en pacht bepaald door de vraag of de gebruiker van de grond deze nodig heeft voor bedrijfsmatige activiteiten (het agrarisch bedrijf): in dat geval is sprake van pacht, anders van huur.

de crisis van de jaren 1930 betekenden hierbij extra impulsen. In 1937 kwam er een veelomvattende Pachtwet tot stand. Deze wet hield onder andere in: de eis van schriftelijke totstandkoming van de pachtovereenkomst en toetsing vooraf, een regeling van de duur, van de prijs en van een vergoeding van de restwaarde van verbeteringen en de instelling van een pachtrechter. De jaren daarna is de Pachtwet verschillende malen aangepast, waarbij de positie van de pachter steeds meer aandacht heeft gekregen. In de eenentwintigste eeuw zijn de verpachters van mening dat hún belang ondergesneeuwd dreigt te raken in terugkerende discussies over de pachtnormensystematiek. Omdat na de totstandkoming van de Pachtwet in 1937 in de praktijk vele mondelinge pachtovereenkomsten door de eigenaar niet in een schriftelijke overeenkomst werden omgezet - en daarmee de positie van de pachter nog altijd achtergesteld was -, werd in 1941 het Pachtbesluit van kracht. Dit besluit kende een aantal nieuwe regelingen, waaronder het aanvragen van een schriftelijke vastlegging van een mondeling aangegane pachtovereenkomst bij de Grondkamer.¹⁰⁹ Zie verder ook hoofdstuk 6 ('Veranderingen in beheer en exploitatie').

Op Scherpenzeel was het klaarblijkelijk wel goed (of in ieder geval: beter) geregeld voor de pachters. Het huisarchief bevat namelijk één (leeg) standaard pachtcontract, waarin wordt aangegeven dat Aart van Lützenburgh namens B.F.W. van Westerholt grond 'verhuurd en in pagt geeft' onder bepaalde voorwaarden.¹¹⁰ Ook zijn aantekeningenbriefjes in het huisarchief aangetroffen waarop is aangemerkt voor welke percelen nog 'huurcedullen' moeten worden opgemaakt.¹¹¹ De huurcedullen zelf zijn niet aangetroffen, enkel fragmentarische overzichten. Het genoemde pachtcontract betreft een contract 'voor den tyd van zes aan een volgende Jaaren, die aanvang neemen zullen met Petri ad Cathedram 17e negentig en expireeren zullen met Petri 17e zes-en-negentig'. Aangezien Van Lützenburgh ook nog rentmeester is geweest van J.S. van Naamen, ligt het voor de hand dat hij dit contract ook dan nog heeft gebruikt.

58

Afb. 5.3: rentmeester Aart van Lützenburgh werkte eind achttiende eeuw reeds met een standaard (dubbelzijdig) pachtcontract (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 2).

Ik maak uit het contract op dat het een vaste pacht betreft (een jaarlijks vast te betalen

109 Uit het onderzoek van Verrips naar het beheer van landgoed Vilsteren, blijkt dat op dit landgoed vóór 1941 geen enkele pachtovereenkomst op schrift werd gesteld.

110 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 2.

111 Bijvoorbeeld in inv.nr. 11 uit het huisarchief: overzicht met "Landverhuring waarvan nog geen Contracten zijn opgemaakt" (22 feb 1849 - 22 feb 1852).

bedrag, dus niet afhankelijk van de oogst zoals bij garfpacht), waarbij echter zowel in geld als in natura moest worden betaald. Het geld moet jaarlijks op de 'verschyndag' worden voldaan. De ingangs- en betaaldag is 'Petri ad Cathedram' en dat is 22 februari.¹¹² 'Daar en boven zullen de Huurders alle Jaaren op behooryke tyd moeten betalen [ ] op dit gehuurte staande'. Helaas is het voorgedrukte contract niet ingevuld, maar ik vermoed dat hier een 'x-aantal mud granen' ingevuld werd. De periode van zes jaar is gebruikelijk bij hoevepacht. Hoe langer overigens de pachtduur, des te groter de zekerheid voor de pachter en hoe meer hij bereid is om investeringen te doen. En dat is weer in het belang van de verpachter. In het contract staat dat beide partijen de optie hebben om na drie jaar op te zeggen, mits een half jaar van te voren aangekondigd. De pachter wordt erop gewezen dat hij geen hout mag hakken, uitgezonderd het 'Bouwmans Hout, staande langs de landerijen'. Dit mag alleen gehakt worden in het jaar dat de eigenaar ook hout gaat oogsten, of in overleg met de rentmeester eventueel een jaar eerder. In alle gevallen moet de huurder (de woorden 'pacht' en 'huur' worden door elkaar gebruikt) ervoor zorgen dat het hout dat de verhuurder toekomt niet wordt beschadigd. Ook mag hij geen sloten graven. Wat betreft het opleveren van de landerijen op het einde van de termijn worden ook voorwaarden gesteld: het laatste jaar van de pacht mag de pachter 'geene driesten, rogge-stoppelen of ruitvelden aanbreken' en niet meer dan de helft van 't bouwland mag dan met een wintergewas worden bezaaid.¹¹³ De vertrekkende pachter mocht doorgaans geen stro, mest en andere bemestingsgrondstoffen (plaggen, aarde, etc.) meenemen. Het ongedorste koren mocht hij wel meenemen. Dit hield ook verband met de ingangsdatum van het pachtcontract, 22 februari. De vertrekkende pachter bemest de door hem in het najaar gezaaide wintergewas dan met de aanwezige mest (wat conform pachtcontract niet meer dan de helft van het areaal bouwland uitmaakt), terwijl de nieuwe pachter dan nog zo'n 2,5 maand de tijd heeft om winter-stalmest te maken. Bovendien mag de vertrekkende pachter nog 2/3 van het gewas ophalen bij de oogst, de andere 1/3 is voor de nieuwe pachter.¹¹⁴

Over toepacht - de verplichting om naast de pachtsom nog levensmiddelen of bijvoorbeeld stro te leveren - staat niets in het contract. Ook over te verrichten herendiensten is niets opgenomen. Toch is er in ieder geval wel degelijk sprake van een toepacht in de vorm van hoenders. De huurders van de boerenerven moesten jaarlijks twee paar hoenders afgeven en de huurders van losse landerijen wisselende aantallen (één tot drie). De ontvangsten daarvan werden geadmistreerd in de 'Hoender Notitie'.¹¹⁵ Dit gebruik duurde nog tot in ieder geval 1961. Uit dat jaar dateert een bericht van de rentmeester Houterman aan B.M. gravin van den Bosch-Royaards te Hilversum, dat het leveren van de jonge hanen met de pachters is geregeld. In de periode maart-mei worden tweewekelijks zes jonge hanen geleverd, waarbij iedere verpachte hoeve eenmaal aan de beurt is. 'Met Elbert heb ik afgesproken dat hij de hanen bij de boeren ophaalt en deze tijdig verzendt, zodat de hanen telkens op vrijdag in Uw bezit kunnen zijn.'¹¹⁶

112 Het feest van de Cathedra van de heilige apostel Petrus (Cathedra Petri) wordt jaarlijks gevierd op 22 februari. Dit is een viering ter ere van de eenheid in de Katholieke Kerk, die gegrondvest is op het apostolische gezag van Sint Petrus en zijn opvolgers als hoofden van de Kerk van Rome. De pacht ging meestal in op deze dag, Petri ad Cathedram - 22 februari. Bij bouwland zie je ook wel dat de pacht inging op 'Petri ad Vincula': 1 augustus, als de schoven van het veld waren en er in september werd geploegd en gezaaid moest worden voor het wintergraan.

113 Al deze voorwaarden zijn overigens precies zoals H.M. Hartog deze in het algemeen beschrijft in zijn 'Landhuishoudkundige beschrijving' van de Gelderse Vallei uit 1866.

114 Idem.

115 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 132. Het kan overigens ook zijn dat het bij deze hoenders een vorm van betaling in natura van een tijns betreft. Een tijns (of tins, cijs) is een jaarlijkse betaling van een grondbelasting aan de grondheer.

116 Particulier archief J.H.O. graaf Van den Bosch.

Onder de noemer 'huur' wordt in de archiefstukken een aantal vormen aangetroffen: 'bij de roede verhuurd land', 'verhuurde boerenplaatsen' en 'land met huurcedulle verhuurd'. Het is het onderscheid tussen wat nu genoemd wordt hoevepacht (een boerderij met land) en los land pacht (losse percelen, zonder woning). Van bij de roede verhuurd land zijn wel alle jaarlijkse afrekeningen uit de periode 1860 t/m 1912 bewaard gebleven. In het volgende hoofdstuk komen deze aan bod.

Het stellen van voorwaarden waaronder een pachtcontract wordt afgesloten, is ook in de huidige tijd nog heel gebruikelijk. Op deze manier houdt de eigenaar enige grip op het gebruik van zijn grond. Echter, nu vindt er een toets plaats door een officiële instantie - de Grondkamer - en die beziet of er geen onredelijke eisen worden gesteld. Rentmeester Houterman stuurt bij zijn aantreden (eind jaren 1940) een algemeen bericht aan alle pachters waarbij hij de voorwaarden voor het gebruik van de verpachte gronden onder de aandacht wil brengen. Interessant is het vergelijk met het hierboven aangehaalde contract: mochten de pachters destijds het boerengeriefhout kappen voor eigen gebruik, in de twintigste eeuw is dit uitdrukkelijk niet de bedoeling: 'Het hakhout staande langs de door u gepachte gronden is niet uw eigendom en niet in de pacht begrepen'. Ook mogen geen vernielingen aan de wallen worden aangericht; zo moeten palen van de afrastering op de gepachte gronden worden geplaatst en niet in de wallen. Een mooi regionaal tijdsbeeld wordt gegeven door een opmerking over het plaatsen van koloniehokjes: 'Het komt nog wel eens voor, dat op gepachte gronden koloniehokjes of andere hokken worden geplaatst, zonder dat hiervoor toestemming is gevraagd. (...) Indien U voornemens bent koloniehokjes te gebruiken dient u tevoren toestemming te vragen tot het plaatsen hiervan.'¹¹⁷

Erfpacht

Erfpacht is het recht om van het 'ontilbaer goed' van een ander het genot te hebben, onder de verplichting hem daarvoor een jaarlijks bedrag te betalen. Van oudsher verschaften grondeigenaren middels erfpacht een langdurig gebruiksrecht op hun woeste gronden om deze in cultuur te brengen. Het voordeel voor de eigenaar was dat hij zijn grond bij het einde van het contract ontgonnen terug kreeg en het voordeel voor de erfpachter was dat hij gedurende een lange periode gebruik kon maken van de grond waarvan hij de eigendom niet kon financieren.¹¹⁸ Voor een dergelijke toepassing is aan het begin van de negentiende eeuw het recht van erfpacht in de wet opgenomen: de eerste Nederlandse erfpachtwet dateert uit 1825, later vrijwel ongewijzigd overgenomen in het Burgerlijk Wetboek van 1838.¹¹⁹ De afspraken werden bevestigd in een zogeheten 'erfpachtbrief', waarvan ik er slechts een klein aantal gevonden heb in het huisarchief, allen uit begin negentiende eeuw: 'Erfpacht-Brief van zekere erve, groot circa zes en vijftig roeden gelegen in den dorpe van Scherpenzeel, uitgegeven aan Jan Renes en Evertje Sterk - echtelieden. Ingang Petri Maij 1803 op een canon van f 5,-'. Een einddatum wordt niet genoemd, dus het zal hier gaan om een eeuwigdurende erfpacht. In een ander document is aan gegeven dat het land bij de molen aan een aantal personen in erfpacht is uitgegeven voor 12 duiten per roede, met het 'beding' dat daarop geen bomen geplant mogen worden en dat de haag die om het land komt niet hoger dan '5 voeten boven de grond' mag zijn. Eén en ander uiteraard in verband met de windvang van de molen. De erfpachten werden geregistreerd

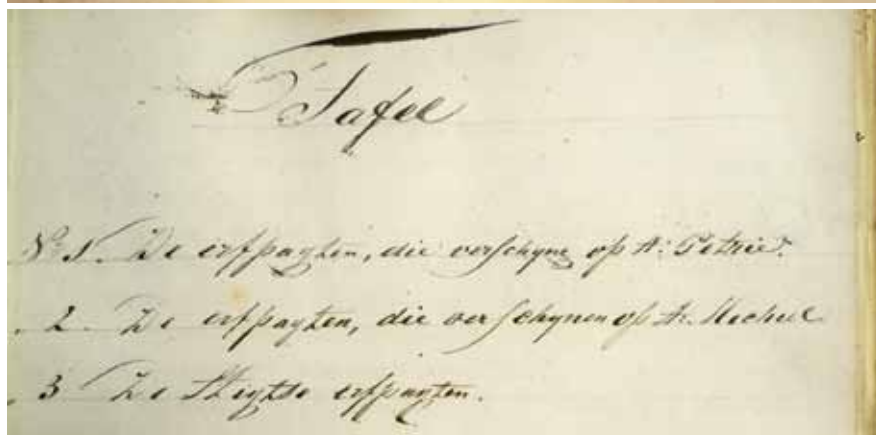
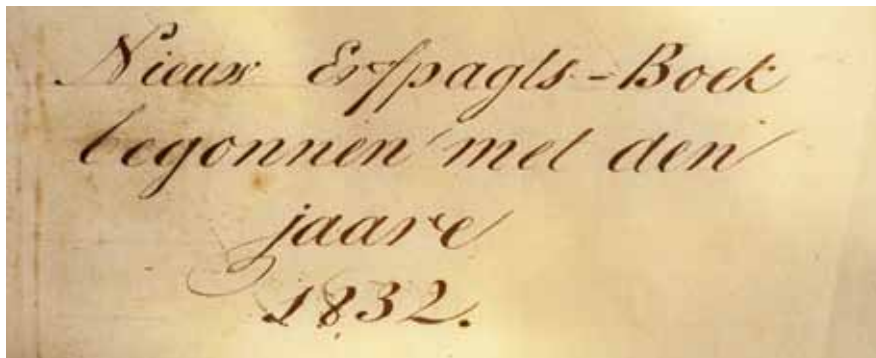
¹¹⁷ Koloniehokjes werden gebruikt in de tijd dat de pluimveesector nog geen specialisatie kende en de leghennen zelf werden opgefokt. Het zijn eenvoudige driehoekige 'schuilhutjes' voor kuikens vanaf een week of zeven oud, die tijdelijk (ca. van mei tot september) in een weiland - of zelfs wel op de heide - werden geplaatst en dienden als schuilgelegenheid. Nog beter - maar dus niet de bedoeling van de grondeigenaar - was het plaatsen van de hokjes in de houtwal, omdat de kuikens daar tegen weer en wind beschut stonden en omdat de hoger gelegen locatie zorgde voor een droge omgeving rond het hok.

¹¹⁸ De Monté ver Loren (2000), blz. 106.

¹¹⁹ Uit: "De zakelijke werking van erfpachtvoorwaarden", een artikel van de hand van F.J. Vonck in het "Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie" (nr 6717, 2007, blz 598-599).

in een erfpacht-boek.

Er werd onderscheid gemaakt tussen de Gelderse en Stichtse erfpachten en tussen de erfpachten 'verschijnend op Petri' (betaaldag 22 februari) en de erfpachten 'verschijnend op Michael' (St. Michiel is 29 september).¹²⁰

Afb. 5.4 en 5.5.: uitsnede (onder) uit de inhoudsopgave van het 'Nieuw Erfpachts-Boek' De Gelderse en Stichtse erfpachten werden apart geadministreerd, evenals de erfpachten 'verschijnend op Petri' en de erfpachten 'verschijnend op Michael' (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr.123).

Op zeker moment zal de administratie van de erfpachten meer hebben gekost, dan dat het opleverde. Het afkopen van de erfpachten neemt in de twintigste eeuw een vlucht. Er kunnen dan ook onaangename verrassingen boven tafel komen: in november 1958 schrijft rentmeester Houterman zijn opdrachtgever een brief inzake de afkoop van het erfpachtrecht door één van de erfpachters. De pachter geeft aan weinig te voelen voor aanvaarding van het door de landgoedeigenaar gedane voorstel tot afkoop van het erfpachtrecht voor een bedrag van f 110,-. Hij geeft te kennen dat hij door verjaring reeds eigenaar is geworden van het perceel. Het BW bepaalt namelijk dat het erfpachtrecht teniet gaat door verjaring van 30 jaar, waarvan ook sprake is als gedurende deze periode geen canon is betaald. 'De heer stelt dat in ieder geval van 1922 af niet werd betaald en ook niet werd verzocht te betalen. Het staat wel vast en niemand bestrijdt dit, dat het perceel bezwaard is met een erfpachtrente groot f 5,-.' Hoe dit verder afloopt, wordt uit de stukken niet duidelijk.

5.5.2 Onderlinge verhoudingen

Andere landgoedonderzoekers als Verrips, Wildenbeest en Van Cruyningen benoemen specifiek grond als een eeuwenoude machtsbron. De rechtsverhouding tussen verpachter en pachter werd jarenlang in hoge mate beheerst door de machtsverhouding tussen hen,

¹²⁰ HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 123.

welke op haar beurt weer werd bepaald door de schaarste aan goede landbouwgrond. ‘Macht’ is het vermogen dat iemand of een groep heeft om het gedrag van anderen te beheersen. Anders geformuleerd: als een persoon of groep minder afhankelijk is van een andere individu of groep dan omgekeerd, kan men zeggen dat zo’n individu of groep macht, invloed heeft.¹²¹ Het bezit van land verschaft een grootgrondbezitter meer machtskansen dan de boeren: de eigenaar kan toegang tot deze schaarse hulpbron verlenen of ontzeggen, terwijl de boer voor zijn levensonderhoud afhankelijk is van die toegang.¹²² De uitgangspunten van contractsvrijheid en juridische gelijkheid van partijen uit het Burgerlijk Wetboek van 1838 boden de pachter nauwelijks een helpende hand, aangezien ze in de meeste contracten terzijde werden gesteld.

Niet alleen door de eigendomsverhoudingen waren de gebruikers van de grond gebonden, ook door de wijze waarop landbouw werd bedreven. Verrips beschrijft de situatie op landgoed Vilsteren als volgt: ‘De bouwlanden op de essen lagen doorgaans kriskras door elkaar, waardoor de boeren over het land van anderen moest om het eigen bouwland te bereiken. Ze bespraken daarom bijvoorbeeld wanneer ze zouden gaan ploegen, zaaien of oogsten, om zo schade aan andermans gewassen te voorkomen. Conflicten tussen de boeren moesten zoveel mogelijk worden vermeden, omdat ze het functioneren van het landbouwstelsel in het hele dorp in gevaar zouden kunnen brengen. Deze omstandigheden hadden als gevolg dat de boeren nauwelijks individuele beslissingen over de bedrijfsvoering konden nemen en dat vernieuwingen alleen konden worden doorgevoerd als de hele buurtschap ze accepteerde. Zowel de machtsbalans tussen eigenaar en boeren als de organisatie van de landbouw, gingen het ontplooiën van individuele initiatieven tegen en beïnvloedden daardoor de mentaliteit van de bewoners. Voor innovators was nauwelijks plaats in de gemeenschap.’¹²³ Deze situatie komt overeen met die in Scherpenzeel. De kampen werden gebruikt door meerdere eigenaren. In 1914 heeft rentmeester Van Leusen een overzicht gemaakt van percelen welke bij de roede worden verhuurd met de namen van pachters erbij. Zo werd in 1914 de Druivenkamp - een bouwland ter grootte van 3.06 ha - gebruikt door maar liefst 34 roede-pachters; dat is 900 m² per persoon.¹²⁴

5.6 Inkomstenbronnen

Deze paragraaf geeft een overzicht van de inkomstenbronnen die direct aan het landgoed gerelateerd zijn - dus niet uit andere vermogensbestanddelen afkomstig zijn. Deze inkomstenbronnen blijken uit het huisarchief en de particuliere archieven en kunnen worden ingedeeld in landbouw, bosbouw en gebruiksrechten.

5.6.1 Inkomsten uit agrarische exploitatie

De aan de landbouw gerelateerde inkomstenbronnen bestonden uit inkomsten uit hoevepacht, verhuur/pacht van los land en de eigen exploitatie. Van de inkomsten uit hoevepacht is uit de negentiende eeuw slechts één document bewaard gebleven. Rond 1854 is door de rentmeester een overzicht gemaakt van de door P.J. van Naamen ‘verhuurde boerenplaatsen’.¹²⁵ Dit zijn de boerderijen die als woonhuis met bedrijfsruimten en landerijen in pacht waren uitgegeven - ‘in hoevepacht uitgegeven’ zouden we nu zeggen. Uit het overzicht wordt duidelijk welke boerderijen tot het eigendom behoorden en welke bedragen daarvoor jaarlijks betaald werden (zie afbeelding 5.6). Dit overzicht kan worden

121 Wildenbeest (1983), blz. 4-5.

122 Verrips-Roukens (1982), blz. 205.

123 Verrips-Roukens (1982), blz. 26-27.

124 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 11.

125 Idem.

vergeleken met een jaarafrekening van de rentmeester uit 1838¹²⁶. Er vanuit gaande dat de inkomsten in de tussenliggende jaren niet sterk gewijzigd zijn, maken de inkomsten uit hoevepacht rond 1854 ca. 20% van het totaal uit. Omdat de inkomsten en uitgaven helaas niet nader zijn gespecificeerd en ook geen verdere jaarrekeningen bewaard zijn gebleven uit de periode, kunnen hier geen nadere conclusies aan worden verbonden.

Naast verpachte boerderijen met land, werd ook los land verhuurd/verpacht. Van dit 'bij de roede verhuurd' land is een overzicht over een langere periode beschikbaar in het huisarchief: van de periode 1860-1912 zijn jaarlijkse overzichten bewaard gebleven.¹²⁷ In 1860 werd 11.790 roede verhuurd voor een totaal bedrag van f 737,51. Het is interessant te constateren dat de pacht prijzen op hoofdlijnen dezelfde blijven tot aan 1912. Bijna alle percelen worden verpacht voor 6 cent/roede. Uitzonderingen zijn het perceel tabakland (10 cent), een perceel heideveld (2 cent), tuin (15 cent) en enkele landbouwpercelen die voor 7 of 8 cent per roede worden verhuurd. De derde aan de landbouw gerelateerde inkomstenbron is de opbrengst van landerijen die in eigen exploitatie zijn, dat wil zeggen gronden die niet in pacht waren uitgegeven maar rechtstreeks in opdracht van het landgoed werden bewerkt door dagloners. In het huisarchief worden van deze eigen exploitatie geen stukken gevonden, anders dan de vermelding 'voor eigen gebruik' in de overzichten van bij de roede verhuurd land. Echter, in het nieuwsblad "De Holevoet" verschenen begin twintigste eeuw met regelmaat advertenties van rentmeester Van Leusen waarin de verkoop van ondermeer hooigras, haver en aardappelen voor de familie Royaards werd aangekondigd. Daarnaast kon op de weiden van hofstede Klein Oudenhorst jaarlijks vee ingeschaard worden. Wat de gewassen opleverden kan niet worden terug gevonden in het archief. Voor het inscharen golden vaste prijzen van f 45,- voor een pink, f 60,- voor een vaars en f 75,- voor een koe.

'Lijst van de verhuurde Boerenplaatsen van den WelEdel geb. Heer van Naamen van Scherpenzeel van Petri 1849 tot Petri 1855.'

<i>Namen der huurders</i>	<i>Namen der Hofsteden</i>	<i>[bedrag in f]</i>
Helmert Lokhorst	de Bruinhorst (onder Woudenb.)	460
J. van Wolfswinkel	groot-Schaaik (onder Scherpenzeel) f 475,- / de Tiend f 100,-	575
W. Bunt	groot-Wolfswinkel (onder Scherpenzeel)	350
H. Ruitenbeek	Oud-Willaar (idem)	350
Wulfert Apeldoorn	Het Vliet onder Woudeberg	460
Geurt van Bennekom	Ebbenhorst van Petri 1846 tot 1852, idem	225
Wulfert van Meerveld	Breehoef van Petri 1846 tot 1852 / Woudenb.	200
Jan Lagerweij	Droffelaar van Petri 1846 tot 1852, idem	233
Breunis van Huigenbos	Klein Oorl van Petri 1847 tot 1853, Scherp. f 375,- / Tiend f 45,-	420
	totaal	3.273
	[waarvan f 145,- voor de tiend]	

Afb. 5.6: lijst van de door P.J. van Naamen verhuurde boerenplaatsen (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 120).

126 Idem, inv.nr. 3a.

127 Idem, inv.nr. 11.

Afb. 5.7: ook advertenties in de krant geven een beeld van de inkomstenbronnen van het landgoed ("De Holevoet", resp. 08-06-1923 en 14-02-1930, geraadpleegd via ede.courant.nu).

Pinken weiden
 Ondergeteekende geeft hiermede kennis aan belanghebbenden, dat de

1 SCHAARGELDEN

voor de Oudenhorster-weiden en grasland Klein-den en grasland Klein-Ruwgelegen, evenals vorig jaar zijn gesteld op:

145.— voor een pink;
 160.— voor een vaars en
 175.— voor een koe.

Opgaven kunnen nog worden ingewacht bij den bewaarsman G. VAN VELD-HUIZEN, „Broekhuisje”, Woudenberg en bij den werkbaas A. KOUDIJS te Scherpenzeel.

HOOIGRAS.

VERKOOPING op Maandag 17 Juni a.s, des middags om half 4 in Hotel „de Holevoet” bij Scherpenzee van ongeveer 7 H.A. HOOIGRAS, staande op de OUDENHORSTER WEIDEN onder Woudenberg in omstreeks 15 perceelen
 Aanwijzer: G. van Veldhuizen, ter plaatse wonende
 Betaling 1 October a.s.
 De rentmeester,
 L. J. VAN LEUSEN:

5.6.2 Inkomsten uit bosbouwkundige exploitatie

In de Gelderse Vallei speelde het opgaande bos eeuwenlang geen rol van betekenis. De bosbouwkundige exploitatie draaide om hakhout. Dat déze exploitatie zeker wel een rol van betekenis speelde, blijkt wel uit de fiscale waarde die in 1832 aan bos werd toegekend. Voor een perceel bos van de eerste klasse moest in de kadastrale gemeente Scherpenzeel bijna net zoveel belasting worden betaald - namelijk 20 gulden - als een bouw- of weiland van de eerste klasse (beide 21 gulden). De bosbouw had destijds door de korte omlopen ook een haast agrarisch karakter: de houtopstanden bestonden grotendeels uit percelen hakhout en uit akkermaalshout - het hakhout tussen de agrarische percelen - die eens in de acht jaar werden afgezet. Waar het eikenhakhout betrof (en dat was het grootste deel) werden de stammetjes ontdaan van hun schors; hieruit werd looizuur gewonnen voor de leerlooierijen. Het resterende geschildte hout werd verkocht als brandhout. In 1832 stond, blijkens het Kadaster, op landgoed Scherpenzeel 49 ha bos en 10 ha dennenbos. 'Dennebossen' daarentegen waren economisch kennelijk weinig aantrekkelijk: hier bestonden in de gemeente Scherpenzeel enkel de categorieën 4 of 8 gulden. In de loop der jaren gaat de bosbouw een belangrijker rol spelen in de exploitatie van landgoed Scherpenzeel. Hoe de exploitatie van de houtopstanden van Scherpenzeel er precies uit heeft gezien - en welke bijdrage het bos leverde aan het totale rendement - kan niet worden opgemaakt uit de bewaard gebleven archiefstukken in het huisarchief en de particuliere archieven, daarvoor zijn deze te versnipperd. Uit de onderzoeksperiode is in het huisarchief één document bewaard gebleven. Het betreft een opgemaakte rekening voor de 'Verkoop van Dennen-dunsel' in maart 1880¹²⁸. Met 'dennendunsel' worden de kleine stammetjes bedoeld die bij de dunning van het bosperceel werden gekapt.¹²⁹ Er was dus op Scherpenzeel, hoewel op kleine schaal, sprake van een op bouwhout gerichte teelt van grove den. De houtverkoop op Scherpenzeel geschiedde publiekelijk en perceelsgewijs door een notaris, die hiertoe een advertentie in de plaatselijke nieuwsbladen zette. Deze advertenties zijn een waardevolle bron van informatie. Ze geven een beeld van de boomsoorten en sortimenten (en daarmee van de teeltmethode). De koper moest het hout glad van de stam hakken, zonder

128 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 11.

129 Buis (1985), blz. 704-705.

inscheuren. De houtverkoop had doorgaans in januari plaats, maar de koper hoefde pas op 1 oktober van dat jaar te betalen. Bovendien kunnen uit advertenties eigendommen, eigenaren en rentmeesters worden afgeleid.

Afb. 5.8: advertenties in nieuwsbladen leveren veel informatie over de houtverkoop op Scherpenzeel ("De Harderwijker", 04-01-1902, geraadpleegd via archiefteemland.courant.nu).

Afb. 5.9: opgaand beukenbos langs de Broekerweg nabij Lambalgen (foto N. Welle, 2015).

5.6.3 Inkomsten uit (gebruiks)rechten

Het erfpachtrecht, het tiendrecht en het jachtrecht waren bronnen van inkomsten voor landgoed Scherpenzeel. In tegenstelling tot de inkomsten uit agrarische exploitatie geldt dat in de archieven een redelijk goed overzicht is bijgehouden van de opbrengsten uit erfpacht en tienden.

Erfpacht

Zoals al eerder genoemd, diende het bedrag dat de erfpachter jaarlijks aan de eigenaar verschuldigd was primair als een erkenning van zijn eigendom. Met dergelijke recognities

betreffen momentopnames. In de periodes dat de eigenaar om redenen zelf niet wilde of kon jagen, werd het jachtrecht verhuurd en leverde dit in financiële zin inkomsten op. Wanneer de eigenaar zelf jaagde, leverde dit indirect ook inkomsten doordat de eigenaar zakelijke relaties kon uitnodigen. Het jachtrecht was een gewild recht waarvoor een behoorlijk bedrag werd betaald. In 1838 werd de 'jagt van de heerlijkheid Scherpenzeel' gehuurd door jonkheer Van Ellemeet voor f 200,- per jaar - dat is net zoveel als de hoevepacht van boerderij Breehoef in dat jaar.¹³⁴ Ruim een eeuw later werd de jacht rond het huis ook verpacht door de erfgenamen van Anton Royaards. Op deze bezittingen betaalde de jachtpachter in 1948 nog f 534,- per jaar, in de periode van 1956-1960 was dit reeds een bedrag van f 1.445,- per jaar en dat werd voor de twee opvolgende jaren verhoogd naar f 2.500,- per jaar. Bovendien moest de pachter in die laatstgenoemde jaren jaarlijks 5 hazen, 20 fazanten en 10 konijnen leveren, welke werden verdeeld tussen de dames Daniëls en Van den Bosch.¹³⁵ Op Berkhorst (de eigendommen van jkvr. E.A.J. van Citters) leverde in 1943 de jachtpacht f 345,- op en in 1962 f 420,- (zie ook bijlage 6: begroting landgoed Berkhorst).

5.6.4 Overige inkomsten uit de exploitatie van (on)roerende goederen

Uit verschillende archiefstukken blijkt dat er sprake is van overige inkomsten en wel uit de verhuur van huizen, zitplaatsen in de kerk en grond.¹³⁶ Het ontbreekt echter aan voldoende documenten om in financiële zin een goed beeld van deze inkomsten te krijgen.

5.7 Kostenposten

Deze paragraaf geeft een overzicht van de kostenposten die direct aan het landgoed Scherpenzeel gerelateerd zijn, zoals deze blijken uit het huisarchief en de particuliere archieven. De kostenposten kunnen worden onderverdeeld in personeelskosten, belastingen, bouw en onderhoud van boerderijen, verzekeringen en overige kosten en zijn hieronder verder uitgewerkt.

5.7.1 Personeel

Aan het eind van de negentiende eeuw omvatte het huispersoneel van de familie zeven personen: vier vrouwen en drie mannen. Waarschijnlijk twee keukenmeiden, een binnenmeid en een kamenier voor mevrouw, een huisknecht, een koetsier en een palfrenier. Daar kwamen losse krachten zoals de *nanny* bij. Op het landgoed en in de tuin werkten in ieder geval een tuinbaas, de jachtopziener en de boer op de eigen boerderij Het Dorp - plus de nodige knechten.¹³⁷ Losse krachten, dagloners, werden ingehuurd wanneer nodig. De rentmeester lijkt niet in dienst te zijn geweest, maar stuurde rekeningen voor zijn werkzaamheden of hield een bepaald percentage in van de door hem namens het landgoed geïnde bedragen.

Het personeel was een belangrijke kostenpost. Op de reeds eerder aangehaalde jaarrekening uit 1838 blijkt er dat jaar voor f 2.113,- aan 'daglonen den werklieden' is betaald - op een totaalbedrag aan uitgaven van f 8.434,67.¹³⁸ Helaas wordt hier niet vermeld wat

¹³⁴ Idem, inv.nr. 3a.

¹³⁵ Uit het archief van archief J.H.O. graaf van den Bosch (particulier bezit).

¹³⁶ De verhuur van grond zoals hier bedoeld staat los van de agrarische exploitatie. Als voorbeeld noem ik een huurcontract tussen P.J. van Naamen en A. van Es, rentenier te Scherpenzeel: Van Es huurt vanaf 30 juni 1853 voor 25 jaar een stukje grond om bij zijn tuin te trekken. Hij betaalt hiervoor f 3,50 per jaar (HGA, toegang 0430, inv.nr. 136).

¹³⁷ Montijn (2013), blz. 49. In De Holevoet van 21-09-1923 wordt A.J. van Gersen de 'bedrijfsboer' van A. Royaards van Scherpenzeel genoemd: hij was de boer die, in tegenstelling tot de vele pachters, in loondienst was bij Royaards. Boerderij Het Dorp werd door de familie zelf geëxploiteerd en Van Gersen was als het ware de bedrijfsleider daarvan.

¹³⁸ HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 3a.

deze werklieden precies deden - alleen hun namen en hoeveel dagen ze gewerkt hebben zijn vermeld. Bestonden de personeelskosten eerst enkel uit loonkosten, in de loop van de twintigste eeuw kwamen daar sociale lasten bij. Naast een pensioenvoorziening was voor de werknemers ook een ziekenvondsverzekering afgesloten, waarmee zij verzekerd waren tegen de kosten van medische zorg. Daarnaast was voor het personeel een ongevalverzekering afgesloten bij de Centrale Landbouw-Onderlinge en een W.A.-verzekering. Naarmate de jaren vorderen wordt personeel dus steeds duurder en neemt het aantal personeelsleden af. Rond 1960 was echter nog altijd een aantal werklieden in dienst bij het landgoed, vooral toezichthouders annex bosbazen. De gezamenlijke eigenaren deelden de kosten hiervan - en ook die van de rentmeester - volgens een vooraf afgesproken verrekenmethode.

5.7.2 Belastingen

Zoals in de voorgaande hoofdstukken aan de orde is geweest, stond H. Royaards op de lijst van hoogstaangeslagenen in de directe Rijksbelasting. De aanslag bestond uit de som van de grondbelasting, de personele belasting en de patentbelasting. De grondbelasting was een belasting op gebouwde en ongebouwde eigendommen en betrof de gemiddelde huurwaarde over de laatste tien jaar voor gebouwde eigendommen (met aftrek van onderhoudskosten en waardeverlies) en voor ongebouwd eigendom de mogelijke opbrengst bij gewone bebouwing of gebruik (waarbij weiland gelijk was gesteld aan bouwland). Men keek hierbij naar de ligging en de vruchtbaarheid en niet naar het toevallige gebruik. Tabel 3 in hoofdstuk 4 geeft een beeld van de grondbelasting die werd betaald. Dit beeld is echter zoals gezegd niet compleet, omdat Royaards in de lijsten van de hoogstaangeslagenen zijn Scherpenzeelse eigendommen niet heeft opgegeven. De personele belasting werd geheven op uiterlijke tekenen van welstand en was sinds 1823 gebaseerd op zes grondslagen: de huurwaarde van het pand dat men bewoonde, het aantal deuren en vensters, het aantal haardsteden, de waarde van het meubilair, het aantal dienstdieneren en het aantal paarden 'van gemak en weelde'. De patentbelasting betrof de vruchten van kapitalen die in ondernemingen waren belegd: het patentrecht. Het was een belasting op ieder bestaansmiddel uit eigen arbeid, of het nu handel, vervoer, fabriek- of handwerksnijverheid betrof.¹³⁹ Royaards betaalde geen belasting in die laatste categorie. Grondbelasting en personele belasting bleven bestaan tot 1970, toen deze - samen met de straatbelasting - vervangen werden door de onroerende zaak-belasting. De gemeentelijke straatbelasting was in 1898 ingevoerd. Deze belasting werd berekend naar de langs de grond gemeten breedte van elke gevel en naar de belastbare opbrengst van het perceel.

Een andere belasting waren de waterstaats- en waterschapslasten. In de jaren 1940 is in de begroting sprake van Eemlasten. Dat betreft een bedrag dat iedere gemeente in het Eemland aan het Heemraadschap moest afdragen voor het onderhoud aan de watergangen in het Eemland. De gemeente verhaalde deze lasten op de eigenaren van ongebouwd eigendommen. Later is sprake van 'waterschapslasten'. Voor de percelen die onder het waterschap Woudenberg vielen, werden 'buurtlasten' betaald. Dat was een bijdrage van '15 cent per bunder' die grondeigenaren moesten betalen aan de gemeente als tegemoetkoming in de administratie van de kosten van bruggen, wegen, watergangen en waterkeringen. In 1865 roept de gemeente Woudenberg de ingelanden op 'wier landerijen zijn gelegen in den kring waaruit steeds de buurtlasten zijn geheven' om te stemmen over een voorstel om de heffing van de buurtlasten op te heffen 'en de kosten der genoemde werken op de gemeentebegroting te brengen'. Er zal dan een eenmalige afkoopsom van drie gulden per bunder moeten worden betaald. Uiteindelijk besluiten gemeentebestuur en ingelanden 'tot uitzetting eener som van twee gulden per bunder voor buurtlasten met bepaling dat het slot van rekening dier lasten later in de gemeentekas zal worden gestort'.¹⁴⁰

139 Rupp en Schijf (2010), blz. 82.

140 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138.

5.7.3 Bouw en onderhoud van boerderijen

De oude boerderijen in Scherpenzeel zijn gebouwd volgens het hallenhuistype, zoals dit is te vinden in heel midden- en oost-Nederland. Wonen, werken en opslag vinden er onder één dak plaats, met een stenen brandmuur tussen het woon- en werkgedeelte. De hallenhuisboerderij komt in Scherpenzeel voor in de oorspronkelijke, langgerekte, vorm en met een dwarshuis, de zogenaamde T-boerderij. De constructie van de boerderijen werd oorspronkelijk uitgevoerd in eikenhout en later ook wel in populierenhout. In de tweede helft van de negentiende eeuw paste men steeds meer grenenhout toe, onder andere bij de bouw van boerderij Het Dorp in 1868. Geleidelijk werden de boerderijen ‘versteend’: eerst de voorhuizen met het woongedeelte, later de bedrijfsgedeelten. De achtergevels waren nog lang (tot kort na 1900) van hout met gepotdekselde planken. Het gemengde bedrijf kwam tot uiting in samengestelde erven, waarbij een hoofdgebouw werd omringd door allerlei bijgebouwen met specifieke functies, zoals een bakhuis, hooibergen, een schuurberg of een schaapskooi. We zien dit terug in de diverse verkoopadvertenties, bijvoorbeeld die van boerderij Butselaar (aangekocht door H. Royaards 1882): ‘bestaande in een huis, bakhuis, schuur en 3 korenbergen, met erf en tuin, bouw- en weiland en heidegrond, boomen en houtgewassen’.¹⁴¹ Het bakhuis stond vanwege de brandveiligheid doorgaans vrij van het hoofdgebouw; soms bouwde men er een varkenskot tegenaan.¹⁴² De schaapskooien stonden soms op de boerenerven, maar ook vaak vrij in het land. Ze werden meestal gebouwd volgens het Utrechtse type, zonder de in Gelderland gebruikelijke afgeschuinde hoeken. Tot circa 1870 waren de schaapskooien geheel van hout, daarna ging men steeds meer baksteen toepassen. Zo heeft de schaapskooi bij Oud Willaer uit 1862 alleen een stenen fundering, de kooi bij Groot Orel uit 1875 heeft geheel stenen gevels.¹⁴³

Afb. 5.11: De schaapskooi bij boerderij Oud Willaer dateert uit 1862 en is van het Utrechtse type (foto N. Welle, 2013).

69

5.7.4 Kosten met betrekking tot landerijen en bossen

Naast het onderhoud aan boerderijen, werden ook kosten gemaakt voor en vanwege de landerijen. Zo waren de tienden, die in de vorige paragraaf al aan bod waren gekomen, niet alleen een inkomstenbron, maar ook een kostenpost. Derden hadden het tiendrecht

¹⁴¹ www.historieleusden.nl/foto%27s/11-achterveld-boerderij-butselaar.htm

¹⁴² Vredenberg (2004), blz. 30-31.

¹⁴³ Idem, blz. 32 + 85-86.

op een aantal percelen dat bij het landgoed in eigendom was - zie bijlage 4 voor een overzicht hiervan. Welke bedragen met deze tiendplicht gemoeid waren is echter niet bekend, in tegenstelling tot het tiendrecht waarvan de inkomsten over langere periode wel bekend zijn. Een andere aan enkele landerijen verbonden betaalplicht is de tins of tijns, ook wel cijns genoemd. Dit is een aan onroerend goed gerelateerde jaarlijkse betaling aan de grondeigenaar. Het archief geeft geen goed beeld van de tijnsen op Scherpenzeel. Een enkele keer worden ze genoemd, zoals wanneer H. Royaards in 1858 de tins heeft afgekocht waarmee Bruinhorst is belast.¹⁴⁴ Dit goed is belast met twee tinsbrieven ten behoeve van de heer van Amerongen en Beverweerd, de één groot 7,5 cent, de ander groot 5 cent - jaarlijks te betalen op 'Sinte Maartensdag of elfde november'.¹⁴⁵

Naast grondgebonden financiële lasten, bestonden ook onderhoudsverplichtingen. Grondeigenaren met grond langs de Lunterse beek waren mede verantwoordelijk voor het onderhoud van de beschoeiing. In het archief zit een overzicht van 'schorenplichtigen' waarop 'de heer Van Namen van Scherpenzeel' genoemd staat.¹⁴⁶ Middels paaltjes met nummers werd aangeduid wie voor welk gedeelte (welke 'slag') van de beschoeiing verantwoordelijk was.

Tot slot worden hier de onderhoudskosten aan het bos en andere houtopstanden genoemd. Bos en bomen leverden niet alleen geld op, maar moesten ook onderhouden worden. Verwijzingen worden aangetroffen naar ondermeer het herbeplanten van percelen die door brand verloren zijn gegaan, het inplanten van wegbermen en het aanleggen van hakhoutbosjes. Hartog geeft in zijn 'Landhuishoudkundige beschrijvingen' inzicht in de aanleg van hakhoutbos en lijnvormige hakhoutelementen in de negentiende eeuw: Bij de aanleg van hakhout werd de grond gespit ('gerioold'); twee voet diep voor elzen en drie tot vier voet voor eiken. Het benodigde plantsoen, vooral de eikjes, werd veelal door de boer of landgoedeigenaar zelf geteeld. Het plantsoen werd als 'stek', dat wil zeggen circa twee jaar oud, geplant. De begrotingen in bijlage 6 geven enig inzicht van de kosten gemoeid met het bosonderhoud in die jaren (1943 en 1962).

5.7.5 Verzekeringen

Het is verstandig om eigendommen te verzekeren. Of dat rond 1870 - na de verbouwing van de eerste boerderijen - ook al gebeurde, kan niet worden opgemaakt uit de archiefstukken. Ook hier zijn de enige documenten waarop kan worden teruggevallen de begrotingen uit het archief van jkvr. Van Citters (opgenomen in bijlage 6). Op die van 1943 staat een bedrag van f 300,- voor 'assurantiën' opgenomen voor de verpachte hofsteden. In de begroting voor 1962 zijn de verzekeringen uitgesplitst in een brandverzekering (voor een fors bedrag van f 1.625,-) en een - intussen afgesloten - bossenverzekering. Die laatste was afgesloten bij de Onderlinge Bossenverzekering Maatschappij (OBV). De OBV was in 1894 opgericht, in eerste instantie alleen voor brandschade aan de houtopstanden.¹⁴⁷ De overige verzekeringen betroffen de sociale lasten; zie hiervoor § 5.7.1.

5.7.6 Overige kosten

Naast de genoemde grootste kostenposten (personeel, belasting, onderhoud gebouwen en verzekeringen) waren er tal van kleinere uitgaven voor het landgoed. Welke deze precies waren in de onderzoeksperiode is niet duidelijk geworden. Echter, in een kasboek dat in het huisarchief bewaard is gebleven, staat een heel aantal van dergelijke kleine

144 Idem, inv.nr. 50.

145 Idem, inv.nr. 81

146 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 8. 'Schoren' betekent zoveel als 'schutten' of 'steunen'.

147 www.bossenverzekering.nl. Pas een eeuw later zou daar een stormschadeverzekering en een sneeuwdruk-schadeverzekering bijkomen. De meest recente dienst - en helemaal passend in de huidige tijd - is de aansprakelijkheidsverzekering.

uitgaven vermeld uit de periode 1816-1821. Er wordt bijvoorbeeld geld uitgegeven aan 'de veldwachter voor 't oppassen van het hout voor een voorij betaalde f 5,40, aan A. Sterk voor een schepel seemelen 16 cent, aan touwen voor de halters van de paarden 16 cent, aan schipper De Vries voor aan vragt voor 't goed van Amsterdam betaald 8 gulden, een koekepan gekocht f 1'.¹⁴⁸

In latere jaren komen diverse lasten voor beheer, PR en belangenbehartiging op de begroting. Het landgoed betaalt vanaf de jaren 1950 kosten voor het lidmaatschap van standsorganisaties (Vereniging Het Grondbezit en de Nederlandsche Vereeniging van Beseigenaren), sinds 1954 voor de verplichte bijdrage aan het Bosschap (bedrijfschap) en met de komst van rentmeester Houterman in 1947 komen er kosten voor zijn kantoorhuur op het huis Scherpenzeel. Ook is het landgoed lid van de VVV. De donatie aan de Wilhelmina Ziekenverpleging (zie ook § 5.2.1 over Wilhelmina Sophia Royaards, 1899-1942) acht men kennelijk ook onderdeel van de landgoedbegroting.

5.8 Conclusies

In dit vijfde hoofdstuk is getracht een antwoord te geven op het eerste deel van de probleemstelling: 'hoe zagen beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel er uit in de periode 1854-1956?'. Ik heb uitgezocht wat het aandeel van het onroerend goed in het totale vermogen was en welke consequenties dit had voor beheer en exploitatie van de eigendommen. De eigenaar gebruikte de opstallen en landerijen overigens niet zelf, maar gaf deze in gebruik aan boeren. Deze ingebruikgave bepaalt voor een belangrijk deel het werk van de rentmeester en ook de betrokkenheid van de eigenaar bij zijn grond heeft hier invloed op. Een vraag in het kader van het landgoedbeheer betrof dan ook de wijze waarop de ingebruikgave van gronden en gebouwen was geregeld. Tot slot zijn de inkomstenbronnen en kostenposten op een rijtje gezet en toegelicht. Uit de resultaten van het onderzoek kan samengevat het onderstaande geconcludeerd worden:

Grondbezit was voor de aristocraten om diverse redenen belangrijk. Op de eerste plaats betekende grondbezit een versterking van macht en van status. Grondbezit had zowel een sociaal-culturele als een symbolische waarde; grond was identiteitsbepalend en mede bedoeld om te worden doorgegeven aan de volgende generatie. Bovendien was grond solide en onvervreemdbaar kapitaal en daarmee een redelijk veilige en stabiele belegging. Het genereerde redelijk gegarandeerde en voorspelbare inkomsten in de vorm van huur en pacht. Tot slot, maar zeker niet onbelangrijk, was het plezier dat de eigenaar het bezit van een landgoed c.q. buitenplaats verschaftte. Heerlijkheden behoorden aanvankelijk slechts toe aan edellieden. Vanaf de zeventiende/achttiende eeuw komen deze steeds vaker in handen van patriciërs en gefortuneerde kooplieden. Het grondbezit en landelijk leven nam in de levensstijl van notabelen een minstens zo gewaardeerde plaats in als stedelijke cultuur en sociabiliteit. De aankoop van de heerlijkheid Scherpenzeel door de Amsterdamse koopman Johannes Sebastiaan van Naamen staat dus niet op zich. Naar oud gebruik zal Herman Royaards het heerlijke 'van' achter zijn naam voegen als hij in 1854 trouwt met de erfgenaam van de heerlijkheid Scherpenzeel, Benudina Maria van Naamen. De bezittingen van een landgoedeigenaar bestonden doorgaans uit verschillende vermogensbestanddelen, waarvan grond en boerderijen er één was. Hoewel onroerend goed een degelijk bestanddeel was, waren het de aandelen en leningen die veel meer winstgevender waren. Dit gegeven had gevolgen voor de exploitatie. Het hoofddoel van landgoedeigenaren was veelal niet winstmaximalisatie, maar continuïteit: het behoud van het

goederencomplex in economische en in landschappelijk zin. Dit was mogelijk doordat de landgoedeigenaar naast de inkomsten uit het onroerend goed inkomsten had uit de andere vermogensbestanddelen.

De rentmeester speelde een belangrijke rol bij het beheer. Eerst vanwege de absentie van de eigenaar en later als degene die het overzicht heeft over de verdeelde Scherpenzeelse bezittingen. Het is bijzonder dat het beheer van de intussen versnipperd geraakte bezittingen altijd in dezelfde hand is geweest - en nog altijd is. Sinds 1914, met de komst van rentmeester L.J. van Leusen, ontwikkelde de functie van rentmeester zich van administrateur tot een professionele adviseur. Dat is ook nodig om het landgoed de twintigste eeuw - met zijn technische, financiële en juridische ontwikkelingen - in te leiden. De rentmeester werd van financieel vertrouwenspersoon steeds meer een algemeen vertrouwenspersoon voor het landgoedbeheer. Keuzes voor het beheer werden in beginsel gemaakt door de eigenaar, maar later speelt de rentmeester daarin een steeds nadrukkelijker rol. Eén van de belangrijkste taken van de rentmeester was de organisatie van de ingebruikgave van gronden en gebouwen middels pacht, erfpacht of huur. Eeuwenlang was het gebruik van landerijen en bewoning van boerderijen geregeld middels mondelinge overeenkomsten of middels een door de landeigenaar op schrift gestelde overeenkomst, veelal naar plaatselijk recht of gewoonterechten. Met de Franse revolutie komt in Nederland een nieuwe wetgeving tot stand, waarin ook aandacht is voor de positie van huurders en pachters. De bepalingen over huur en verhuur van landerijen in het Burgerlijk Wetboek van 1838 hadden echter slechts een regelend en aanvullend karakter en lieten de partijen een grote vrijheid om de inhoud van de pachtovereenkomst te bepalen. Tot de invoering van de Pachtwet in 1938 vielen pachtovereenkomsten onder het regime van deze huurbepalingen uit het BW. Op Scherpenzeel werd in ieder geval reeds aan het einde van de achttiende eeuw gewerkt met op schrift gestelde pachtcontracten. Het huisarchief bevat een standaard pachtcontract waarin wordt aangegeven dat de rentmeester grond in pacht geeft voor de periode 1790-1796 onder bepaalde voorwaarden. Andere pachtcontracten zijn in het huisarchief helaas niet bewaard gebleven. Naast pacht was een groot aantal percelen in erfpacht uitgegeven en waren vele losse landerijen 'bij de roede' verhuurd.

De inkomsten van landgoed Scherpenzeel kwamen voor het belangrijkste deel uit de landbouw, de bosbouw en de (gebruiks)rechten (erfpacht, tienden en jacht). De inkomsten uit de agrarische exploitatie bestonden uit de hoevepacht, de pacht van los land en de inkomsten uit eigen exploitatie. De inkomsten uit bosbouw bestonden jarenlang nagenoeg geheel uit de teelt van hakhout. Pas in de loop van de twintigste eeuw ging opgaand bos een rol van betekenis spelen, vooral door de introductie van snel(ler) groeiend naaldbos in combinatie met de groeiende houtbehoefte van de scheeps- en mijnbouw. Naast land- en bosbouw zorgden de inkomsten uit diverse rechten - erfpacht, jacht en tienden - jarenlang voor een stabiele bijdrage aan de exploitatie. Het jachtrecht werd verpacht naar gelang de eigenaar zelf op dat moment wel of niet jaagde.

De kosten die met het landgoedbeheer gemoeid waren, waren die van het personeel, de belastingen, het onderhoud aan buitenplaats en boerderijen, het onderhoud aan bossen en overige grond-gerelateerde kosten, verzekeringen en overige kosten. Bestonden de personeelskosten eerst enkel uit loonkosten, in de loop van de twintigste eeuw kwamen daar sociale lasten bij en werd het in dienst hebben van personeel steeds duurder - en op den duur niet meer mogelijk. De ontwikkelingen in de landbouw noopten de eigenaar tot forse investeringen aan de boerderijen. De boerenbedrijven vormden immers de economische drager van het landgoed. Interessant is het te zien dat het tiendrecht net zo goed voor kosten zorgde, als dat ze inkomsten opleverde. Wanneer dit mogelijk was, kocht de eigenaar de tiende af - daar waren echter forse bedragen (van enkele duizenden gulden) mee gemoeid. Ook de houtopstanden brachten niet alleen geld op, maar kostten ook geld

aan aanleg en onderhoud. De aanleg van het hakhout, zowel de vlakvormige als de lijn-
vormige percelen, ging gepaard met een intensieve bewerking van de grond. Dagloners
zullen dit werk hebben uitgevoerd - doorgaans waren dat de winterklussen. Het plantsoen
werd zelf opgekweekt.

6. VERANDERINGEN IN BEHEER EN EXPLOITATIE IN DE PERIODE 1854-1956

In de voorgaande hoofdstukken is in beeld gebracht welke eigendommen tot het landgoed behoorden en hoe en waarom deze eigendommen op hoofdlijnen werden beheerd en geëxploiteerd teneinde het landgoed duurzaam voort te laten bestaan. Wat nog niet aan bod is gekomen - en daartoe dient dit zesde hoofdstuk - zijn de veranderingen in beheer en exploitatie en de factoren onder invloed waarvan deze veranderingen plaatsvonden. Het hoofdstuk is ingedeeld in drie tijdsperiodes, waarin een bepaalde generatie aan het roer staat: de tijd van Herman en Benudina Royaards - van Naamen (1854-1898), de tijd van hun kinderen Anton, Jo en Mien Royaards (1899-1932) en de tijd van hún erfgenamen (1932-1956). Binnen deze tijdsperiodes worden - veelal terugkerende - thema's behandeld die belangrijk zijn voor de ontwikkelingen in beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel. Het gaat dan om de betrokkenheid van de eigenaar bij het beheer, de taak en kundigheid van de rentmeester, de wisselwerking die landbouw en landschap op elkaar hebben en de gevolgen daarvan voor de landgoedexploitatie en diverse maatschappelijke trends.

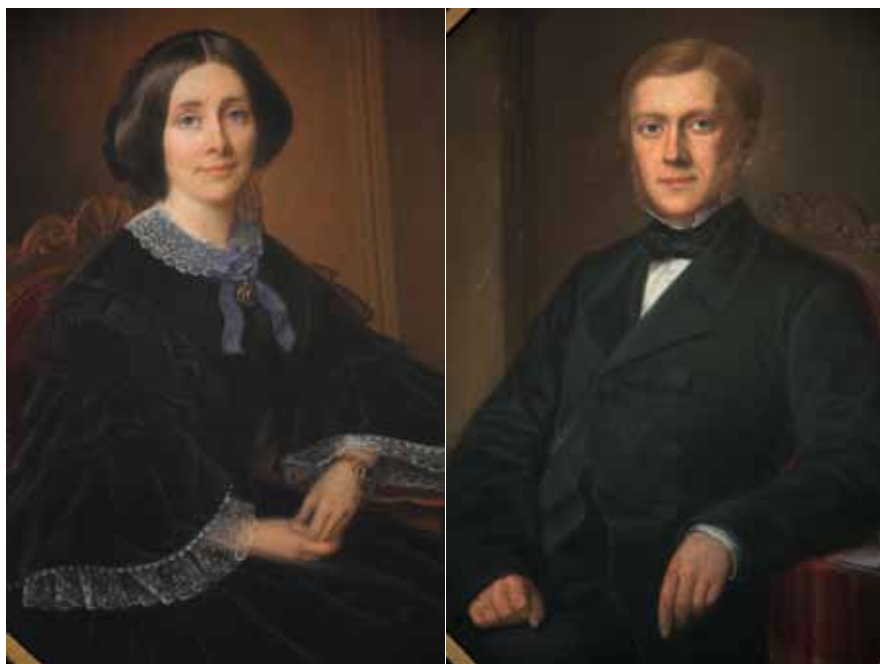
6.1 De periode 1854-1898

De onderzoeksperiode vangt aan met het overlijden van Petrus Johannes van Naamen, heer van Scherpenzeel. Hij was de jongste zoon van Johannes Sebastiaan van Naamen, de Amsterdamse koopman die in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel kocht van de familie Van Westerholt. De heerlijkheid Scherpenzeel werd aanvankelijk nagelaten aan Petrus Johannes' dochter Margaretha Jacoba van Naamen. Zij overleed echter reeds een jaar later, in april 1855. Het bezit vererft vervolgens grotendeels op Benudina Maria van Naamen, kleindochter van Petrus Johannes. Benudina Maria van Naamen werd op 26 mei 1827 geboren in Amsterdam, als oudste dochter van J.S van Naamen van Scherpenzeel (overleden in 1852). In juni 1854 trouwde zij 'buiten gemeenschap van goederen en gemeenschap van winst en verlies, doch in gemeenschap van vruchten en inkomsten' met de Utrechtse notabel Herman Royaards.¹⁴⁹ Benudina en Herman lieten zich vrouwe en heer van Scherpenzeel noemen. Het leven van Benudina zal voor het belangrijkste deel hebben bestaan uit het voeren van het huishouden en het zijn van 'echtgenote van mr. Herman Royaards'. De verantwoordelijkheid over het bezit is in die tijd de taak van de man. Correspondentie van de rentmeester is dan ook gericht aan Herman en ook vele andere archiefstukken staan op zijn naam. Toch koopt Benudina in de loop der jaren huizen in het dorp, grond en boerderijen. H. Schijf en R. van Immerseel hebben voor "Verhalen van Scherpenzeel" een bijdrage geleverd over Herman Royaards.¹⁵⁰ Deze notabel stamde uit een milieu van dominees: zijn vader en grootvader waren hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Universiteit van Utrecht. Dat bood aanzien, maar geen groot inkomen. Zelf studeerde Herman rechten aan deze universiteit en hij begon zijn loopbaan met een advocatenpraktijk. De groei van het vermogen van Herman Royaards begon in 1854, met een erfenis van zijn grootvader van

149 HUA, archief familie Royaards, inv.nr 39.

150 H. Schijf en R. van Immerseel, "De Utrechtse notabel Herman Royaards van Scherpenzeel (1826-1898) - zijn functies, bezittingen en nalatenschap", in: Verhalen van Scherpenzeel, Stichting Landgoed Scherpenzeel ism Stichting In Arcadië, 2013.

moederszijde, W.J. Both Hendriksen: hij erfde bijna zeshonderd duizend gulden.¹⁵¹ Herman groeide in de jaren erna uit van advocaat tot ‘professioneel bestuurder’. Zijn eerste bestuurlijke benoeming was in 1854 tot regent van het Gereformeerd Burger Weeshuis. Vele functies volgden in de jaren erna, sommigen gebonden aan het grondbezit, anderen op het gebied van kunsten en wetenschap; deels onbezoldigd, deels bezoldigd. Dat hij wel kritisch was op waar hij zijn naam wel of niet aan verbond blijkt wel uit de beleefde afwijzingen die in het familiearchief zitten. In een schrijven gedateerd 13 mei 1882 zegt hij: ‘Ofschoon ik de pogingen zeer waardeer, die door het Comité worden aangewend om te voorzien in den nood der hulpbehoevende Israëlieten in Rusland, zie ik mij echter verplicht, U mede te deelen, dat mijn aanstaande vertrek naar buiten mij verhindert, mij beschikbaar te stellen tot in ontvangstneming van gelden.’¹⁵² In 1866 werd hij lid van de Provinciale Staten van Utrecht en vanaf 1873 werd hij benoemd tot lid van Gedeputeerde Staten van dezelfde provincie. Eén van zijn prestigieuze functies was die van curator van de Hogeschool (later Universiteit) Utrecht sinds 1876, vanaf 1889 was hij president-curator. Benudina en Herman kregen acht kinderen, waarvan er één, het vijfde kind Betsy, al op 2-jarige leeftijd kwam te overlijden. Het gezin woonde in Utrecht en gebruikte Scherpenzeel als ‘buiten’, waar men vanaf eind mei tot de laatste dagen van november verbleef. Benudina overleed op 13 januari 1892; Herman overleed op 16 januari 1898.

Afb. 6.1 en 6.2: het echtpaar Royaards van Naamen in 1861, geschilderd door H. Siebert (particuliere collectie).

75

6.1.1 De buitenplaats

Het echtpaar Royaards-Van Naamen liet ingrijpende veranderingen aanbrengen aan en rond hun buitenplaats. In 1857 werd begonnen met de verbouwing van het huis en twee jaar later volgde de bijbehorende parkaanleg, beide naar ontwerp van architect en tuinontwerper Samuel van Lunteren. Het huis kreeg van binnen en van buiten een romantisch

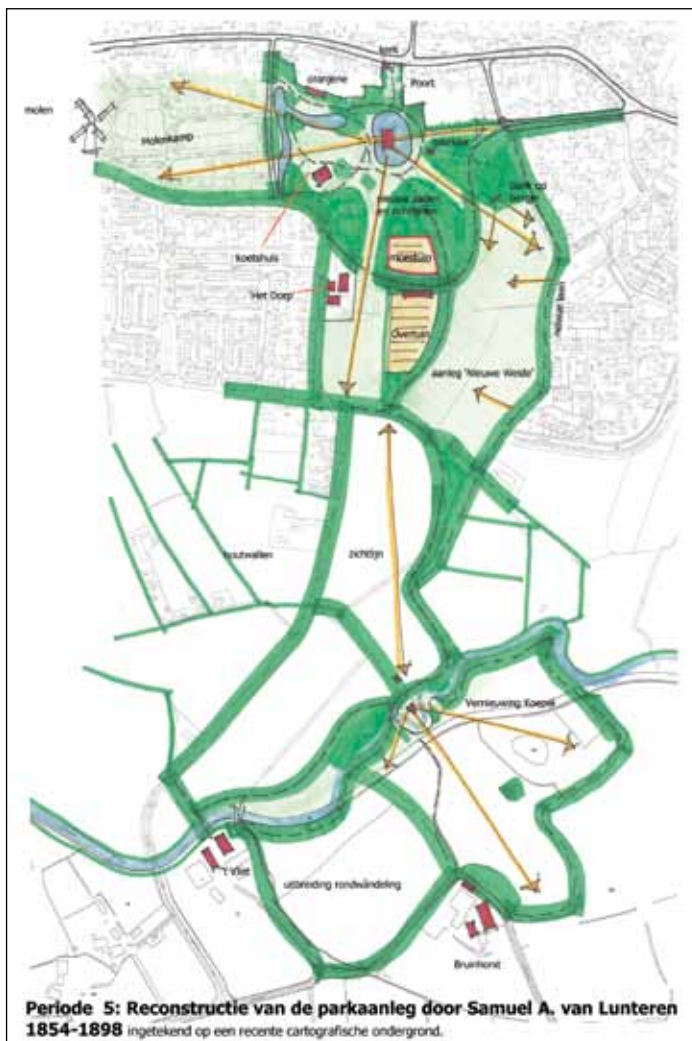
151 In het jaarboek voor Adelsgeschiedenis, “Virtus”, van 2010 verscheen een artikel van J. Rupp en H. Schijf over de hoogstaangeslagenen van Utrecht in de periode van het censuskiesrecht (1848-1917). Vier families vormen samen het gezicht van de Utrechtse lijsten van hoogstaangeslagenen voor het gehele tijdperk van het censuskiesrecht: de patricische familie Royaards en de adellijke families De Beaufort, Van Boetelaer en Huydecoper

152 HUA, archief familie Royaards, inv.nr. 37.

aanzien in de neogotische stijl, die voor buitenplaatsen toen in de mode was. De Koepel (jachthuis) aan de Lunterse beek wordt herbouwd in deze stijl en in het huispark komen een nieuw koetshuis, orangerie en ijskelder. Het huis zelf wordt rondom voorzien van een aarden voet, waardoor het niet meer met het muurwerk in het water staat. Het omringende park werd opnieuw aangelegd in landschapstijl met onder andere een uitbreiding van de 'wandelpad' langs De Koepel en boerderijen Bruinhorst en 't Vliet. Van Lunteren nam de drie bestaande zichtassen op in zijn ontwerp: in oostelijke richting over de Achterstraat, in zuidelijke richting naar het parklandschap en de koepel aan de Lunterse Beek en in westelijke richting over de Molenkamp naar de Scherpenzeelse molen. Nieuw toegevoegd werd een zichtas in zuidoostelijke richting op de Vlieterweg (zie de afbeelding op de volgende bladzijde). Bestaande beken en sloten worden vergraven tot een doorlopende waterpartij die zich verbreedt tot vijvers en weer versmald. Overigens wijst Van der Wijck op de belangrijke functie van het akkermaalshout: 'Het akkermaalshout dient als opvulling die afwisseling in het terrein brengt en de blik op de gewenste punten vasthoudt. Om zijn zuivere gedaante te bewaren moet het om de tien jaar gerooid [afgezet] worden.'¹⁵³

Afb. 6.3: in 2013 is door Stichting in Arcadië onderzoek gedaan naar de parkaanleg van landgoed Scherpenzeel. Deze afbeelding geeft de parkaanleg weer die op initiatief van het echtpaar Royaards - Van Naamen tot stand is gekomen (bron: "Ensemble Huis Scherpenzeel", R. van Immerseel en P. Verhoeff (2013), blz. 26).

76

¹⁵³ Van der Wijk (1982), blz. 519.

6.1.2 Uitbreiding van het landgoed

Benudina erft de heerlijkheid Scherpenzeel met de buitenplaats Huis Scherpenzeel, zes boerderijen (Oud Willaar, Klein Orel, Bruinhorst, Groot Schaik, Ebbenhorst en 't Vliet) en ca. 450 ha grond. Drie boerderijen (Breehoef, Droffelaar en Groot Wolfswinkel) met bijbehorende landerijen (ca. 150 ha) worden geërfd door Elisabeth Agatha Johanna van Naamen, een zus van Benudina. In § 4.2.1 is toegelicht hoe later deze bezittingen toch weer binnen dezelfde familie komen. De landerijen bestaan voor circa 2/3 uit bouw- en weiland en voor circa 1/3 uit bos en heide.

Herman Royaards gebruikte Scherpenzeel dan wel als 'buiten', hij lijkt ook een actieve betrokkenheid bij het beheer van de bezittingen te hebben gehad. Met de mate waarin hij heeft geïnvesteerd in het landgoed was dat ook wel nodig. Getuige de persoonlijk aan hem gerichtte aankondigingen van 'vrijwillige verkoop' (van bijvoorbeeld 'best bouwland' of van 'twee huizen, erven en tuinen van best bouw of weiland') was het bovendien genoegzaam bekend dat de familie Royaards van Scherpenzeel haar bezittingen graag wilde uitbreiden.¹⁵⁴ In het archief zitten verder talloze losse blaadjes met berekeningen en aantekeningen. Het is niet te herleiden waarop deze precies betrekking hebben, maar vaak zijn deze aantekeningen geschreven op de achterkant van uitnodigingen voor zakelijke bijeenkomsten en feestelijkheden. Door het echtpaar Royaards-Van Naamen vindt tweemaal een grotere aankoop plaats van een cluster boerderijen: in 1877 een viertal boerderijen met grond nabij Achterveld ten noorden van Scherpenzeel, in 1882 nog een tweetal boerderijen in de nabijheid daarvan en in datzelfde jaar het landgoed Lambalgen inclusief buitenplaats en een tiental boerderijen. Daarnaast wordt door hen een zevental verspreid liggende boerderijen gekocht. In totaal groeit het bezit van Herman en Benudina met ruim 750 ha. Elisabeth van Naamen voegt nog twee boerderijen toe aan haar bezit met in totaal ca. 80 ha grond. In 1898, als het bezit vererft op de volgende generatie, is het gehele landgoed Scherpenzeel ca. 1430 ha groot.

77

De aankoopstrategie lijkt die van uitbreiding en afronding te zijn. De redenen van aankoop zullen te maken hebben met investeringen (grond was een stabiele en veilige belegging) en de mogelijkheid tot een optimaal beheer. Hoe groter het eigendom, hoe beter het beheerd kan worden en hoe meer rendement er te behalen valt. Als het land een aaneengesloten geheel vormt ('afgerond' is) functioneert het nog beter als een economische eenheid. Boerderijen of percelen land die grensden aan het eigendom werden, wanneer ze te koop werden aangeboden, dan ook gekocht. De aankopen ten noorden van Scherpenzeel, bij Achterveld in de gemeente Barneveld, vormen een uitzondering hierop. In 1877 wordt de eerste cluster van boerderijen hier gekocht: de boerderijen 't Zwaantje (tevens herberg), De Eshof, Kruisdijk en Klein Achterveld werden toen als geheel publiek verkocht. Hoewel niet aansluitend aan de bestaande bezittingen, biedt dit een mooie kans om ruim 150 ha aaneengesloten te kopen. In 1882 worden dan weer ter afronding en uitbreiding de nabij gelegen boerderijen Butselaar en De Oliemolen aangekocht. Met de aankoop van Lambalgen zouden ook andere motieven dan investering en afronding een rol kunnen hebben gespeeld: met Lambalgen komt een tweede buitenplaats in het bezit van de familie. Er is hier sprake van een bescheiden landhuis met een formele aanleg rondom het huis, inclusief twee toegangshekken. Het toegangshek aan de noordzijde (de Scherpenzeelse kant) is in het einde van de achttiende eeuw te dateren en is vermoedelijk afkomstig van een buitenplaats uit de Vechtstreek.

Grondaankopen door grootgrondbezitters kunnen in de negentiende eeuw vaak worden toegeschreven aan het op de markt komen van heidevelden als gevolg van de markedingen en aan de landbouwcrisis die heerste in de periode 1878-1895. Echter, voor Scher-

¹⁵⁴ Stukken in het archief van Huis Scherpenzeel (HGA), inv.nr. 138.

Afb. 6.4: het oorspronkelijke huis op de buitenplaats Lambalgen, zoals hier op de afbeelding te zien is, is in 1953 afgebrand (bron: archief Oud Scherpenzeel).

penzeel lijkt dit niet helemaal op te gaan. In tegenstelling tot andere gebieden op de zandgronden was er in de Gelderse Vallei niet veel gemeenschappelijk eigendom - rond Scherpenzeel wordt dat zelfs niet helemaal niet aangetroffen. 'Gemeenschappelijk eigendom, wordt in de Geldersche Vallei niet zoo algemeen aangetroffen als op de omringende woeste gronden. De meeste heidegronden zijn partikulier eigendom, zoodat het gemeenschappelijk bezit hier geen groote hinderpaal voor de ontginning kan genoemd worden', beschrijft H.M. Hartog in 1866 in zijn 'Landhuishoudkundige beschrijvingen'. Tijdens de landbouwcrises zagen landgoedeigenaren kans om goedkoop boerderijen en landerijen op te kopen van boeren die het hoofd financieel gezien niet boven water konden houden. De grootgrondbezitters hadden immers wél de mogelijkheden om lage pachtopbrengsten te overbruggen tot de betere tijden.

Deels lijkt dit ook op te gaan voor Scherpenzeel: het landgoed wordt in deze periode flink uitgebreid (zie ook afbeelding 4.2). Voor een aantal boerderijen zal dit inderdaad de reden van verkoop zijn geweest. Echter, de grootste uitbreiding tijdens de landbouwcrisis is de aankoop van het landgoed Lambalgen met boerderijen en dat wordt gekocht van de erven van de in 1882 overleden eigenaar, Dirk Clasinus Johannes Harmsen uit Amerongen. Harmsen, lid van de Provinciale Staten van Utrecht, heeft nooit in het huis gewoond, maar verhuurde het. Na zijn dood wordt het bezit geveild en gekocht door Herman Royaards.

6.1.3 Ontwikkelingen in het beheer

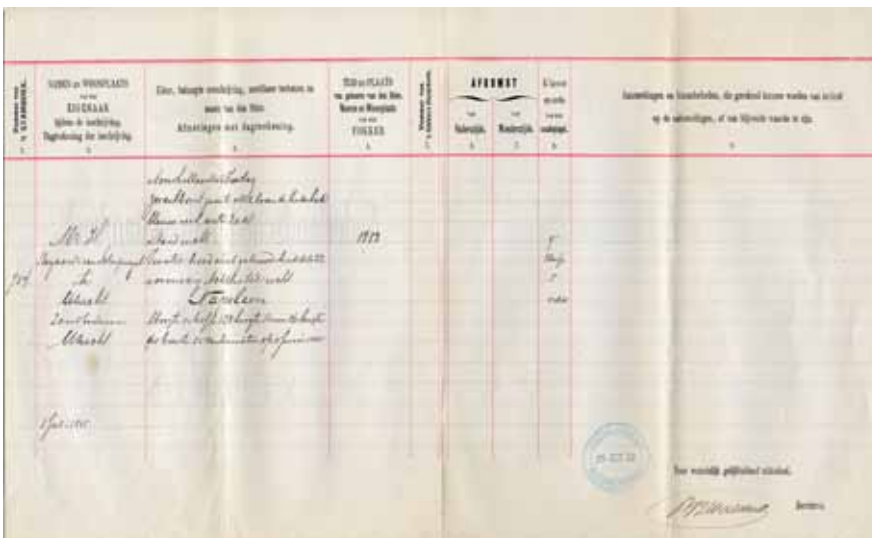
In de negentiende eeuw waren het buitenleven, de teelt van gewassen en het houden van vee populaire bezigheden onder grootgrondbezitters. Geïnspireerd door een algemene belangstelling in natuurkunde en landhuishoudkunde nam men proeven met nieuwe gewassen, planten en landbouwmethoden. Ook Herman Royaards deed mee aan deze trend. Zo was hij sinds 1866 vertegenwoordiger van de afdeling Utrecht in het hoofdbestuur van het Utrechtsche Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde. Dit Genootschap (later: het Utrechtsch Landbouw Genootschap) werd op 17 september 1841 opgericht ter bevordering van de landbouw en kruidkunde. De functie van bestuurslid (al dan niet van een plaatselijke afdeling) gaf kennelijk veel aanzien, want uit gegoede kring wilde iedereen wel een plekje binnen het bestuur van het landbouwgezelschap. Royaards is een redelijk trouw bezoeker van de vergaderingen van het hoofdbestuur.¹⁵⁵ Bij de start was het genootschap een gezelschap van wetenschappers, kooplieden, notabelen en landgoedbezitters.

¹⁵⁵ De inhoudelijke inbreng van deze landeigenaar is echter beperkt; zijn naam komt weinig in de notulen terug.

Boeren kwamen in het verhaal niet voor. De enige leden van het eerste uur met een praktische land- en tuinbouwachtergrond waren bloemisten, kruidentelers en boomkwekers. De bloemisten van destijds waren echter semi-wetenschappelijke kwekers, handelaars in zaad en verkopers van bijzondere planten. Bevorderen van de landbouw en kruidkunde deed men in de beginjaren door zoveel mogelijk kennis te vergaren en te bespreken. Naast discussie en kennisoverdracht vonden tal van activiteiten plaats, van tentoonstellingen en keuringen (van stieren, hengsten en uitheemse planten) tot wedstrijden met landbouwwerktuigen. Ook werden stappen genomen om de fokkerij te verbeteren, in eerste instantie van paarden en rundvee. Het experimenteren en het wedstrijdelement bij het fokken van de fraaiste dieren waren voor de grootgrondbezitters een belangrijke drijfveer, ook voor Herman Royaards. In het huisarchief van Scherpenzeel bevindt zich een 'bewijs van inschrijving van eenig vee in het Nederlandsch Rundvee Stamboek' uit 1885.¹⁵⁶

Dit stamboek werd in 1874 opgericht met als doel 'het aanleggen, bijhouden en in druk uitgeven van stamregisters, voor uitmuntend, aan hare leden toebehorend, en in Nederland gehouden rundvee van inlandsch of gekruist ras'. Aanvankelijk lag de grootste waarde van de stamboeken in het feit dat ze een adresboek waren voor buitenlandse kopers: Nederlandse koeien waren vooral in Amerika erg geliefd vanwege hun hoge melkproductie. Eén en ander zal Herman Royaards hebben aangesproken, want in 1885 wordt vee dat zijn eigendom is ingeschreven in het stamboek: stier Napoleon en koeien Aafje en Bloem, allen van het 'Noordhollandsch veeslag'. Er wordt dat jaar slechts een handvol vee van buiten de weidegebieden in het noorden en westen van het land in het stamboek ingeschreven. Dat vee is nagenoeg allemaal eigendom van adellijke heren en notabelen. Boeren hadden doorgaans niet zoveel op met het geëxperimenteer, temeer omdat nogal wat proeven mislukten. Bovendien stond het een eind af van de dagelijkse praktijk op het boerenbedrijf, waar volgens de beproefde methode van vader op zoon gewerkt werd. Met hard werken moesten zij een bestaan bevechten - en dat hoefden de goeude burgers niet. Overigens hadden de heren goede bedoelingen met de boerenstand, ze streefden ernaar vooruitgang in de landbouw te brengen. Zo bericht de Amerongsche Courant op 4 september 1884: 'kosten van mr. H. Roijaards van Scherpenzeel brachten donderdag alle landbouwers die op zijne hofsteden wonen, een bezoek aan de landbouwtentoonstelling te Amsterdam.'¹⁵⁷

Afb. 6.5: in juli 1885 wordt stier Napoleon, eigendom van H. Royaards van Scherpenzeel, ingeschreven in het Nederlandsch Rundvee Stamboek (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 104).

156 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 104.

157 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138.

De grootgrondbezitter exploiteerde zijn bezittingen niet zelf, maar liet dat over aan de rentmeester. Bij het aantreden van het echtpaar Royaards-Van Naamen als heer en vrouwe van Scherpenzeel is W.G. Renes de rentmeester. Tot die tijd is de dubbelfunctie van schout of schepen van Scherpenzeel en rentmeester van de heerlijkheid gebruikelijk. Renes is dan zelf geen schout of schepen, zijn voorouders waren dat wel; dat Willem Geurt rentmeester van de familie wordt, is dus niet helemaal verrassend. Zelf is hij 'fabriceur' van beroep en tevens ambtenaar van de burgerlijke stand te Scherpenzeel. In 1870 volgt zijn zoon Jan Renes (geboren in 1838) hem op als rentmeester. Van Jan Renes weten we dat hij tevens rentmeester was bij Albert van Naamen van Eemnes, Benudina's zwager en achterneef. Naast rentmeester was Jan Renes ook nog gemeenteontvanger te Scherpenzeel, landbouwer, opperbrandmeester, kerkvoogd en agent voor de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborgmaatschappij.

Het rentmeesterschap was in deze tijd vooral administratief van aard: de rentmeester inde voor de grondeigenaar de renten, huren en pachten. Op Scherpenzeel werd in ieder geval reeds aan het einde van de achttiende eeuw gewerkt met door de rentmeester op schrift gestelde pachtcontracten. Verkoop van bijvoorbeeld hout en de opbrengst van de tienden gebeurde door de notaris die daarvoor een 'openbare verkoop' organiseerde. In de tijd van W.G. Renes loopt ook een aantal andere zaken betreffende het landgoedbeheer nog via de notaris. In het huisarchief zitten overzichten van 'bij de roede verhuurd land' en deze worden tot en met 1869 opgemaakt door notaris Van Hilten te Scherpenzeel. Vanaf 1870 worden ze opgemaakt door J. Renes. Deze overzichten bestrijken een langere periode: van 1860-1912 zijn jaarlijkse overzichten bewaard gebleven.¹⁵⁸ Omdat deze documenten als één van de weinigen beschikbare meer in detail inzicht geven in beheer en exploitatie, is het interessant hier wat uitgebreider op in te gaan. In 1860 werd 11.790 roede verhuurd voor een totaal bedrag van f 737,51. Het aantal verhuurde roedes groeit in de loop der jaren tot 30.208 (dat is 302 ha) in 1912 (dat is exclusief het verpachte land bij Lambalgen - dit wordt slechts een paar jaar in de overzichten opgenomen en is daarom hier helemaal buiten beschouwing gelaten). Het is niet met zekerheid te zeggen of dit allemaal aangekochte grond is. Gelet op de uitbreiding van de eigendommen ligt dit wel voor de hand, wellicht gecombineerd met grond die vanaf enig moment per roede wordt verhuurd en daarvoor middels een andere contractsvorm werd uitgegeven. Overigens werden deze roedelanden in maar liefst 294 losse percelen uitgegeven van dus gemiddeld ongeveer 1 ha. Vaak betrof het grotere kampen die opgedeeld waren in kleinere percelen. Het is interessant te constateren dat de pacht prijzen op hoofdlijnen dezelfde blijven tot aan 1912. Bijna alle percelen worden verpacht voor 6 cent/roede. Uitzonderingen zijn het perceel tabaksland (10 cent), een perceel heideveld (2 cent), tuin (15 cent) en enkele landbouwpercelen die voor 7 of 8 cent per roede worden verhuurd.

6.1.4 Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw

De belangrijkste ontwikkelingen in de landgoedexploitatie zijn toe te rekenen aan de landbouwkundige ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ontwikkelingen overigens die konden rekenen op de belangstelling van de landgoedeigenaar, zoals hiervoor aan de orde is geweest. Het karakter van de landbouw op de zandgronden van zuid- en oost-Nederland veranderde na 1850 zowel op sectoraal als op bedrijfsniveau namelijk snel en ingrijpend. In de periode vóór 1850 waren Duitsland en België importeurs van Nederlands vee geworden en ook in Engeland (en later ook in Amerika) ontstond een toenemende behoefte aan vee en vlees. Vooral de uitvoer van vee en vlees naar Engeland nam vanaf 1850 in korte tijd sterk toe, terwijl de vraag vanuit de buurlanden op peil bleef. Deze toenemende exporten leidden voor veehouderij- en akkerbouwproducten tot een uiteenlopende prijsontwikkeling. De prijzen van de veehouderijproducten stegen aanmer-

¹⁵⁸ Idem, inv.nr. 11.

kelijk sneller dan die van de akkerbouwproducten.

De boeren reageerden op de mogelijkheden van de groeiende exportmarkten door van productierichting te veranderen. Op de zandgronden legden de boeren zich steeds meer toe op het produceren van boter en het mesten van varkens of de pluimveehouderij. De producten van de akkerbouw (rogge, boekweit en aardappelen) die men eerder zoveel mogelijk naar de markt bracht, werden nu op het eigen bedrijf aan het vee gevoerd. Het landbouwbedrijf ontwikkelde zich van een gemengd bedrijf, dat zijn inkomsten vooral verkreeg uit de verkoop van akkerbouwproducten en dat runderen eigenlijk vooral hield als mestproducenten, tot het zogeheten etagebedrijf. De landbouw kwam in dienst van de veeteelt te staan. De veestapel kon worden vergroot door de ontginning van nieuw en verbetering van bestaand grasland.¹⁵⁹ In de periode 1850-1870 bloeide hierdoor in heel Nederland de landbouw en veeteelt. Na deze gouden jaren volgde de landbouwcrisis van 1878-1895. De liberale vrijhandelspolitiek, die zowel in ons land als in andere Europese landen het handelsbeleid bepaalde, maakte dat grote afzetgebieden voor landbouwproducten vrij toegankelijk werden. Als gevolg van de introductie van spoorlijnen en stoomschepen - belangrijke negentiende-eeuwse ontwikkelingen - kon bovendien graan over steeds grotere afstanden worden aangevoerd en goedkoop op de Europese markt worden afgezet. Zo kwamen vanaf 1870 enorme hoeveelheden graan uit Amerika ons land binnen. Dit had als gevolg dat de prijzen daalden en ook laag bléven, zeker in relatie tot die van andere landbouwproducten. Omdat de prijzen van zuivel en vlees zich beter hielden dan die van graan, vond een verdere verschuiving plaats van akkerbouw naar veeteelt. Toch kreeg ook de Nederlandse zuivelsector die jaren te maken met problemen. Door concurrentieproblemen en de opkomst van margarine als goedkopere botervervanger, daalde de boterprijs. Op de internationale afzetmarkten groeide de concurrentie van kwalitatief betere Deense boter, waardoor het prijspeil onder druk kwam te staan. Voor het gemengde bedrijf op de zandgronden bleven de gevolgen van de crisis redelijk beperkt. De boerenbedrijven die de voorgaande jaren niet meegegaan waren in het intensiveringsproces, konden hun hoofd echter niet meer boven water houden.

81

De intensivering van het boerenbedrijf en het steeds sterkere accent dat daarbij kwam te liggen op de melkveehouderij - en rond Scherfpenzeel ook varkens en kippen - had ook gevolgen voor de bedrijfsgebouwen. Om mee te komen met de ontwikkelingen en om ook te kunnen profiteren van de groei in de landbouw vanaf 1850, waren investeringen hierin noodzakelijk. Er werd meer vee gehouden en bovendien moest er voer voor dat vee worden opgeslagen. Er ontstond dus behoefte aan grotere stallen en meer opslagruimte.¹⁶⁰ Deze omschakeling zorgde voor hoge kosten voor de landgoedeigenaar. Groot onderhoud (verbouwingen en ook investeringen in nieuwbouw) aan de verpachte boerderijen werd namelijk betaald door de verpachter - klein onderhoud kwam voor rekening van de pachter.

Op Scherfpenzeel werd vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een begin gemaakt met de modernisering van de boerderijen - en dat liep door tot de eerste crisisjaren. Dit weten we overigens vooral door de gevelstenen die nu nog zichtbaar zijn; archiefstukken over deze verbouwingen zijn helaas niet bewaard gebleven in het huisarchief. Het begon met de nieuwbouw van boerderij Het Dorp in 1868. Deze werd nieuw gebouwd in het kader van het plan van Van Lunteren. Het oude poortgebouw, van waaruit groenten werden verbouwd voor het huis en voorraad werd opgeslagen, was gesloopt. Deze boerderij werd in eigen exploitatie gerund; een boerenechtpaar bewoonde de boerderij en deed het werk in opdracht van de familie. Het geproduceerde voedsel was voor de familie

159 Zie Welle (2013), blz. 100, Van Cruyningen (2005), blz. 65 en Verrips (1982), blz. 53.

160 Zie ook Van Cruyningen (2005), blz. 88.

en het huishouden bedoeld; het overschot zal zijn verkocht op de markt. De boerderij was voor 1868 zeer vooruitstrevend, met een hygiënische, ruim opgezette, grupstal. Oorspronkelijk hadden de boerderijen bij Scherpenzeel potstallen, waarbij de koeien op een mengsel van plaggen en mest (en dus in hun eigen uitwerpselen) stonden. Al in de negentiende eeuw werd beseft dat deze uiterst onhygiënische potstallen niet geschikt waren voor de melkveehouderij. De potstallen werden daarom vervangen door grupstallen, waarin de mest werd opgevangen in een diepe goot - de grup - die zich achter de beesten bevond en dagelijks naar buiten werd gewerkt.¹⁶¹ In de voorgevel van Het Dorp bevindt zich een gevelsteen met de initialen 'W.H.J.R.' en de datum '3 Aug. 1868'. De initialen zijn van Willem Hendrik Johannes Royaards, de oudste zoon van Herman Royaards. Een eikenlaan markeerde de grens tussen het erf van de boerderij en het park van Huis Scherpenzeel. Ter illustratie is in bijlage 8 de inventaris van boerderij Het Dorp in 1892 opgenomen. Ook andere Scherpenzeelse boerderijen werden her- of verbouwd. Van boerderij Groot Schaik werd in 1876 het stalgedeelte uitgebreid, waardoor het gebouw zijn huidige, zeer grote, lengte kreeg. Een gevelsteen met de tekst 'J.S.R./1876' herinnert aan deze verbouwing. De initialen zijn van Johannes Sebastiaan Royaards. In 1879 werd boerderij Oud Willaar verbouwd en van nieuwe stenen gevels voorzien. Ook hier is het jaartal vermeld op een gevelsteen, tezamen met de initialen van de jongste zoon Anton. In 1883 - een jaar na de aankoop ervan - werd boerderij Het Tweede Broek herbouwd. Op de gevelsteen prijkt 'H.A.M.v.A.v.W'. Dat zijn de initialen van Hubert Alexander Maurits van Asch van Wijck, de oudste zoon van de oudste dochter van Herman en Benudina (Jet Royaards was getrouwd met Maurits van Asch van Wijck).

In dezelfde periode als waarin de bovenstaande landbouwkundige ontwikkelingen zich afspelen, de tweede helft van de negentiende eeuw, zijn er ook ontwikkelingen in het tiendrecht. Dit recht werd reeds in 1798 afgeschaft; enkele jaren later werd echter bepaald dat de tiendheffing toch niet afgeschaft zou worden, maar afkoopbaar zou worden gemaakt. Het duurde echter tot in 1872 voordat een wet van kracht werd waarin het afkoopbaar worden van het tiendrecht werd geregeld (het tiendrecht is reeds meer uitgebreid aan de orde gekomen in § 4.2.2). In het huisarchief van Scherpenzeel zijn overzichten bewaard gebleven van de opbrengst van de tienden over de jaren 1850-1887.¹⁶² Deze overzichten zijn op de volgende bladzijde in tabelvorm verwerkt. De genoemde bedragen zijn bruto bedragen: dit is het bedrag dat de verpachting van de tiende opleverde; daarbij komt per tiend f 1,- aan 'hoendergeld' en daarvan wordt afgetrokken het inzetgeld dat de notaris - die de verkoop (ook wel verpachting) organiseert - voor zijn diensten rekent (zie afbeelding 6.6). Zoals uit de tabel blijkt, fluctueerden de inkomsten nogal. Om onduidelijke redenen werden niet ieder jaar alle tienden verpacht en tienden werden ook wel afgekocht. Over de jaren 1850-1854 zijn de inkomsten uit tienden gemiddeld f 953,-/jaar, waarmee de inkomsten uit tienden in die periode ca. 9% van het totaal uitmaken.¹⁶³ Gelet op de forse bedragen die met de tienden gemoeid waren, is het wel te verklaren dat het voor de tiendplichtige interessant was om de tiend af te kopen (dat kon overigens in eerste instantie alleen indien de eigenaar daarmee instemde). In het huisarchief bevinden zich enkele documenten die dit bevestigen. Zo verklaart Benudina Maria van Naamen in 1869 van Breunis J. van Wolfswinkel te hebben ontvangen de som van f 2.200,- ter afkoping van het 'regt van korentiendheffing hetwelk de ondergetekende heeft kunnen uitoefenen op de hofstede Groot Orel en welke vanouds bekend is als de tiend van Groot Orel'.¹⁶⁴ Dat jaar

161 Deze grupstallen moesten vervolgens in de tweede helft van de twintigste eeuw vanwege de mechanisatie plaats maken voor de ligboxenstal die veel meer geschikt was voor het machinaal melken.

162 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 134.

163 Bij vergelijking met een jaarafrekening van de rentmeester uit 1838 (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 3a).

164 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 74.

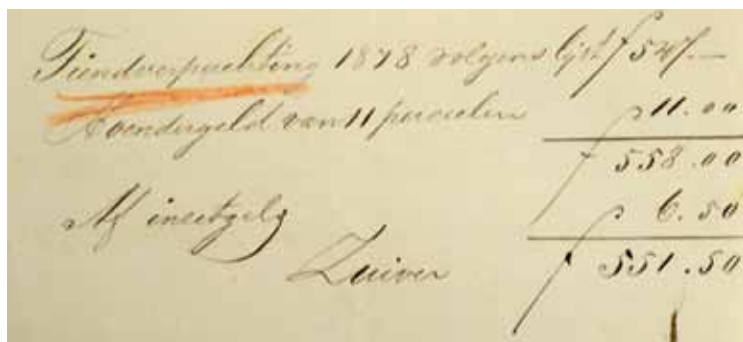
worden ook de tienden van Wittenberg en Groot Heintjeskamp door de tiendplichtigen afgekocht voor respectievelijk f 840,- en f 750,-.¹⁶⁵

De eigenaren van Scherpenzeel waren niet alleen tiendgerechtigd, ze hadden ook tiendplicht op een aantal aan hen in eigendom behorende percelen. De Kroon is één van de tiengerechtigden op Scherpenzeel. In de loop van de negentiende eeuw is de administrateur van de Domeinen reeds gemachtigd om de tiendplicht ‘in het belang van landbouw en nijverheid’ afkoopbaar te stellen. In 1842 koopt P.J. van Naamen de tiendplicht af van de korentiend in het zogeheten ‘derde tiendblok’. Hij betaalt hiervoor maar liefst f 4.214,40.¹⁶⁶ Eind negentiende eeuw kopen de erfgenamen van H. Royaards een tweede tiendrecht af van de Kroon en wel binnen het tiendblok ‘de Krijtende Tiend’ voor de som van f 60,37½.¹⁶⁷ Volgens Hartog (1866) zijn er in de Gelderse Vallei zeer weinig particulieren die de krijtende tiend verpachten en is het nagenoeg uitsluitend het Domein die deze ‘ellendige tiend’ verpacht ‘zoodat ook vele landbouwers weigeren deze tiend te voldoen’. De krijtende tiend, of bloedtiend, had betrekking op pasgeboren dieren. Deze tiend gaf veelal aanleiding tot discussie omdat het niet altijd duidelijk was hoeveel stuks vee op een boerderij gefokt werden. Waarschijnlijk is het afkoopbedrag om die reden lager ten opzichte van de genoemde afgekochte korentienden.

Opbrengsten tienden landgoed Scherpenzeel

jaar	bedrag (f)	jaar	bedrag (f)	jaar	bedrag (f)	jaar	bedrag (f)
1850	782	1861	876	1871	446	1881	414
1851	1006	1862	798	1872	449	1882	470
1852	818	1863	814	1873	352	1883	474
1853	943	1864	828	1874	435	1884	412
1854	1218	1865	657	1875	514	1885	341
1855	1360	1866	656	1876	550	1886	325
1856	1140	1867	725	1877	472	1887	348
1857	806	1868	571	1878	547		
1858	1028	1869	406	1879	521		
1859	613	1870	543	1880	onbekend		
1860	720						

Tabel 4: overzicht van opbrengsten van de tienden van landgoed Scherpenzeel 1850-1887 (HGA, archief Huis Scherpenzeel (toegang 0430), inv.nr. 134)

Afb. 6.6: afrekening van de tiendverpachting van 1878 door de notaris. Het bedrag wordt vermeerderd met f 1,- hoendergeld en vermindert met het inzetgeld (HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 134).

165 Idem, inv.nr. 134.
 166 Idem, inv.nr. 74.
 167 Idem, inv.nr. 134.

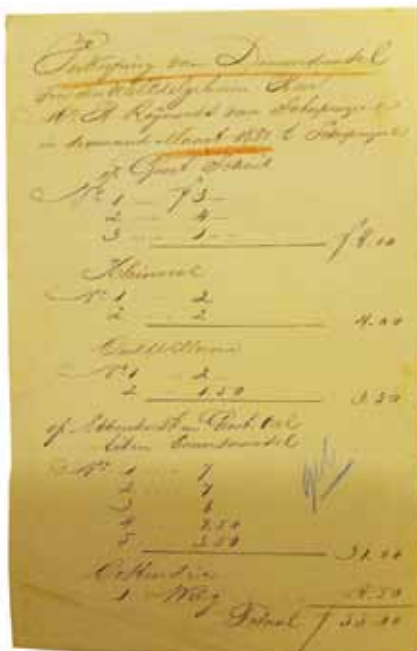
6.1.5 Exploitatie: ontwikkelingen in de bosbouw

In de loop der jaren gaat de bosbouw een belangrijker rol spelen in de exploitatie van landgoed Scherpenzeel. Hoe de exploitatie van de houtopstanden van Scherpenzeel er precies uit heeft gezien - en welke bijdrage het bos leverde aan het totale rendement - kan niet worden opgemaakt uit de bewaard gebleven archiefstukken in het huisarchief en de particuliere archieven, daarvoor zijn deze te versnipperd. Uit de onderzoeksperiode is in het huisarchief één document bewaard gebleven die betrekking heeft op de bosexploitatie. Het betreft een opgemaakte rekening voor de 'Verkoop van Dennendunsel' in maart 1880 (afbeelding 6.7)¹⁶⁸ Hoewel dus de enige beschikbare, geeft deze rekening wel een beeld van de exploitatie. Met 'dennendunsel' worden de kleine stammetjes bedoeld die bij de dunning van het bosperceel werden gekapt. Er was dus op Scherpenzeel in ieder geval sprake van een op bouwhout gerichte teelt van grove den. Overigens komt het grootste bedrag van de rekening van de verkoop van 'eiken-boomsnoeisel' - het hout dat vrijkwam bij het opsnoeien van de bomen teneinde een rechte en knoestvrije stam te krijgen.

Ten tijde van het gereedkomen van het Kadaster in 1832, waren 'dennebossen' economisch weinig aantrekkelijk: deze percelen werden in de gemeente Scherpenzeel aangeslagen voor 4 of 8 gulden (ter vergelijking: de beste bouw- en weilanden werden aangeslagen voor 21 gulden). Toch bleken het juist deze percelen te zijn die later de opbrengsten uit het bos op peil hielden. Aan het eind van de negentiende eeuw nam de rentabiliteit van de hakhoutteelt namelijk sterk af. De vraag naar brandhout daalde door de verspreiding van kolenkachels, waardoor de prijs sterk daalde. Ook de vraag naar eek - de gedroogde eikenbast waaruit het looizuur werd gewonnen - nam af door de productie van synthetische looistoffen, terwijl tegelijkertijd de loonkosten voor het schillen stegen. De zuivere jaarlijkse opbrengst van het hakhout halveerde daardoor tussen circa 1885 en 1910 - maar speelde tot in de jaren 1940 nog altijd een belangrijke rol. Normaal gesproken zouden deze ontwikkelingen hebben moeten leiden tot een afname van de inkomsten uit bos-

84

Afbeelding 6.7
(HGA, archief
Huis Scherpen-
zeel, inv.nr. 11)

Transcriptie:

*Verkoop van Dennendunsel voor den
WelEdelgeboren Heer Mr. H. Royaards van
Scherpenzeel in de maand Maart 1880 te
Scherpenzeel*

op Groot Schaik	f 8,00
Klein Orel	f 4,00
Oud Willaer	f 3,50
op Ebbenhorst en Groot Orel	f 31,00
Eiken boomsnoeisel	
Oostindie	f 8,50
1 Wilg	
	totaal f 55,00

¹⁶⁸ HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 11.

bouw op het landgoed. Dat dit niet gebeurde, was een gevolg van de aanplant van naaldhout vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw.

In eerste instantie werd veelal grove den aangeplant, een soort die weinig eisen stelt aan de bodem. Later werden snelgroeiende naaldhoutsoorten geïmporteerd en aangeplant; zo werd de douglas in 1836 vanuit Amerika in ons land geïntroduceerd.¹⁶⁹ Destijds leek de aanplant van bossen economisch gezien geen verantwoorde beslissing, omdat er geen mogelijkheid was om het opgaande hout te vervoeren naar de markt. Toen de dennenbossen echter kaprijp waren, lag Scherpenzeel langs de nieuwe spoorverbinding Amersfoort-Kesteren (gereed in 1886, zie §6.1.6), waarlangs de stammen vervoerd konden worden. Tegelijkertijd was de prijs voor hout sterk toegenomen door de vraag vanuit de (scheeps) bouw en de mijnsector. De inkomsten uit de bosbouw namen in het algemeen tussen 1850 en 1930 langzaam maar zeker toe. Daarachter gaat dus een ingrijpende wijziging in de aard van de bosbouw op het landgoed schuil.¹⁷⁰

Wanneer op Scherpenzeel begonnen is met de aanplant van naaldbossen op grotere schaal is niet helemaal duidelijk geworden. Uit de Eerste Nederlandsche Boschstatistiek blijkt dat in ieder geval voor 1890 de eerste naaldbossen rond Scherpenzeel zijn aangelegd.¹⁷¹ Hoewel niet met zekerheid vast te stellen, zal het landgoed als grootgrondbezitter daarin een belangrijke rol hebben gehad. Bovendien waren in de (fysieke en sociale) omgeving van de familie Royaards-Van Naamen landgoedeigenaren actief met bosbouwkundige experimenten, zoals De Beaufort van landgoed Den Treek bij Leusden en d'Ablaing de Giessenburg van landgoed Moersbergen bij Doorn.¹⁷² Wellicht raakte Herman Royaards geïnspireerd door deze vernieuwers en paste hij de kennis toe op eigen terrein.

6.1.6 Technische vernieuwingen en infrastructuur op en rond Scherpenzeel

Zoals reeds genoemd bracht in de negentiende eeuw de aanleg van doorgaande verharde (spoor)wegen grote veranderingen teweeg. Aan- en afvoer van grondstoffen, materialen en producten werd nu binnen afzienbare tijd over grote afstanden en in grote hoeveelheden mogelijk. Dit droeg bij aan verhoging van de productiviteit en rentabiliteit van landbouw en bosbouw. Aangezien landgoedbezitters het grootste gedeelte van hun inkomsten daaruit haalden, was het voor hen een kwestie van eigen belang om daaraan mee te werken.¹⁷³ Bovendien zouden hun bezittingen niet alleen voor henzelf en hun gasten beter bereikbaar worden, maar ook in waarde stijgen bij een betere toegankelijkheid. Rond 1825 werd het plan opgevat voor de aanleg van een weg met bestrating, een 'straatweg', van Amersfoort naar Amsterdam. Het project was een particulier initiatief; de eigenaren van de in de omgeving van de straatweg gelegen landgoederen brachten het leeuwendeel van de financiering in. P.J. van Naamen van Scherpenzeel was met f 17.000,- één van de grootste geldschietters. In 1826 wordt de aanleg van de weg aanbesteed en de aanleg duurde tot 1830. Voor Scherpenzeel werd de nieuwe straatweg dé ontsluiting ten opzichte van de omgeving.¹⁷⁴ Een tweede noemenswaardig infrastructureel project in de regio is de

169 Buis (1985), blz. 529.

170 Van Cruyningen (2005), blz. 105. De ontwikkelingen die Van Cruyningen hier beschrijft hebben betrekking op het Gelderse landgoed Ruurlo. Deze blijken echter ook precies de Scherpenzeelse situatie weer te geven.

171 De Eerste Nederlandsche Boschstatistiek is uitgegeven op cd-rom ("Bos van Toen") door de (intussen opgeheven) Stichting Bosdata. De Statistiek maakt onderscheid tussen 'naaldbossen ouder dan 40 jaar' en 'naaldbossen jonger dan 40 jaar' - vandaar de ruime marge van 'in ieder geval voor 1890'.

172 Buis (1985), blz. 908-910.

173 Zie ook Van Cruyningen (2005), blz. 44.

174 De nieuwe weg was slechts 4,5 meter breed, maar dat was destijds een "Grooten Weg der le Klasse". Om de investering terug te verdienen, werd tol geheven. Hierdoor werd de aanleg van de weg bovendien een belegging met een goed rendement. Langs de gehele weg werden 9 tolhuizen geplaatst. In Scherpenzeel moet bij het tolhuis aan het Oosteinde tot 1879 tol worden betaald. De tolheffing wordt verpacht aan een tolpachter (Klessler (1992), blz. 9-22).

spoorverbinding Amersfoort-Kesteren. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde weg, is de spoorlijn Amersfoort-Kesteren van staatswege aangelegd. In 1875 was hiertoe een wet aangenomen.¹⁷⁵ De eigenaren van de benodigde grond voor het tracé werden onteigend en schadeloos gesteld. Op Scherpenzeel werd hiertoe boerderij Klein Egdom (onderdeel van landgoed Lambalgen) onteigend en gesloopt. Op 18 februari 1886 werd de spoorweg geopend. Destijds stopten dagelijks vijf stoomtreinen op het station Wouderberg-Scherpenzeel. Omdat het station tussen de dorpen Wouderberg en Scherpenzeel lag, ging aan een treinreis vanaf dit station een wandeling van ongeveer een half uur vooraf - of een sneller ritje met het rijtuig.

Naast deze infrastructurele projecten dienden zich ook technische vernieuwingen aan. Zo deed aan het eind van de negentiende eeuw - een eeuw nadat de Engelsman James Watt aan de wieg stond van de moderne stoommachine - overal de stoommachine zijn intrede. Ook in Scherpenzeel bleef dit niet onopgemerkt: in 1888 diende Benudina Royaards een aanvraag in bij de gemeente voor de bouw van een stoomgraanmolen. Een jaar later werd de stoomketel voor de korenmalen in gebruik genomen, de eerste stoommachine in Scherpenzeel.¹⁷⁶

Afb. 6.8: ook op Scherpenzeel doen technologische ontwikkelingen de intrede. Een stoomketel voor de korenmolen werd in 1888 gefabriceerd bij de Utrechtse Machinen-Fabriek (archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138).

Een andere uitvinding was de nortonpomp: een naar de Engelse ingenieur Norton vernoemde welpomp (om schoon water mee uit de grond omhoog te halen), met diep in de grond gedreven en op elkaar geschroefde ijzeren buizen. In oktober 1885 ontvangt Herman Royaards een bedankbrief van de gemeenteraad van Scherpenzeel: 'met grote ingenomenheid vernomen hebbende dat door de zorg en voor rekening van den Weledelgeboren Heer Mr. H. Royaards van Scherpenzeel, ten gebruike der inwoners twee Nortonpijpwelzen zijn geslagen, waarvan een door middel eener pomp, de andere door welling uit de pijp, het genot van helder zuiver drinkwater verschaft.'¹⁷⁷

175 Uit: "Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven" door ir. J.W. Sluiter e.a., deel 1, vierde druk, uitgeverij Matrijs, 2011 (blz. 51).

176 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138. In 1918 raakte de molen buiten gebruik, waarna hij in 1935 werd gerestaureerd door de familie. Helaas ging de korenmolen op het einde van de Tweede Wereldoorlog verloren tijdens oorlogshandelingen.

177 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138.

6.2 De periode 1898-1932

Benudina Royaards-Van Naamen overleed in 1892 en haar man, Herman Royaards, in 1898. In hun testament was opgenomen dat de Scherpenzeelse bezittingen werden nagelaten aan hun jongste drie kinderen Wilhelmina Sophia, Johannes Sebastiaan en Anton. De andere kinderen erven bezittingen in andere delen van Utrecht. Het eigendom van het landgoed is vanaf dan verdeeld: het is sinds 1899 bezit van deze drie familiestaken, met elk weer hun afstammelingen. Hieronder volgt allereerst een korte levensloop van deze drie landgoedeigenaren.

Afb. 6.9: groepsfoto uit 1879 van de zeven kinderen Royaards plus jhr. Maurits van Asch van Wijck (uiterst rechts) wie getrouwd was met Henriette Johanna, het oudste kind.

Anton Royaards van Scherpenzeel: 1899-1932 (1956)

Het jongste kind Anton Royaards is geboren op 12-07-1869 te Scherpenzeel. Hij erft in 1899, nadat de boedelscheiding geregeld is, de buitenplaats en de rond Scherpenzeel gelegen boerderijen. Anton gaat als eerste eigenaar permanent op het Huis wonen. Hij studeerde rechten in Utrecht en promoveerde aldaar in 1896 tot doctor in de rechtswetenschap.¹⁷⁸ In 1900 wordt hij benoemd tot burgemeester van Scherpenzeel, wat hij zal blijven tot 1930. In de periode 1907-1919 is hij tevens lid van Provinciale Staten van Gelderland. In 1910 trouwt hij met jonkvrouwe Margaretha Maria Backer (de familie Backer is in 1894 in de adel verheven), waarmee hij twee dochters zal krijgen: Theodora Philippina en Benudina Maria. Anton Royaards overlijdt op 21 januari 1932. Op de dag van zijn begrafenis wordt hij door zijn pachters gedragen vanaf Huis Scherpenzeel naar de begraafplaats Glashorst.¹⁷⁹ Mevrouw Royaards-Backer blijft op het Huis wonen totdat zij in 1956 overlijdt. De dochters Theodora en Benudina erven het Huis en de landerijen, maar zijn na hun huwelijken niet meer op Huis Scherpenzeel blijven wonen.

Wilhelmina Sophia Royaards (Schelto van Citters): 1899-1942

Wilhelmina Sophia, Mien genoemd, wordt geboren op 11 juni 1864 te Scherpenzeel als zesde kind uit het huwelijk van Benudina en Herman Royaards. Zij erfde in 1899 het landgoed Lambalgen, met bijbehorende hoeses en landerijen (ten zuiden van Scherpenzeel). In 1902 trouwt ze met jhr. Schelto van Citters. Helaas komt Wilhelmina Sophia al een jaar daarna, kinderloos, te overlijden. Het pand aan de Dorpsstraat 180 te Scherpenzeel, toen genaamd Zandenhoef, werd na haar dood door de familie heringericht en bestemd voor ziekenverpleging, het pand kreeg de naam "Wilhelmina Ziekenverpleging". Van Citters hertrouwt na het overlijden zijn echtgenote met een dochter van Albert van Naamen van

¹⁷⁸ http://dap.library.uu.nl/cgi-bin/dap/dap?diss_id=14062

¹⁷⁹ Nieuwsblad "De Holevoet", 29-01-1932.

Eemnes: Agatha Johanna. Op dat moment komen de Scherpenzeelse bezittingen uit de 'tak-Eemnes' weer bij de 'tak-Scherpenzeel'. Het echtpaar krijgt drie kinderen, waarvan alleen de oudste dochter, Sara Maria van Citters, trouwde (met C.L. Patijn) en kinderen kreeg. Evenals het Benudina Maria in de vorige generatie verging, was het ook hier de aangetrouwde echtgenoot die verantwoordelijk was voor het beheer. Dat bleef hij ook na het overlijden van zijn eerste echtgenote. Daarom schets ik hier ook een beeld van jhr.dr. Schelto van Citters. Van Citters werd geboren in Den Haag op 13 januari 1865.¹⁸⁰ Hij doorliep een ambtelijke loopbaan bij het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid en later bij het departement van Financiën.

Van 1907-1909 zat Van Citters voor de ARP in de Tweede Kamer en hij was daarna zestien jaar Commissaris van de Koningin in Gelderland (tot 1925). Door doofheid geplaagd vroeg hij zelf ontslag aan als Commissaris. Hij was van 1929 tot zijn overlijden in 1942 nog wel Eerste Kamerlid. Van Citters was sinds 1910 eigenaar van kasteel Groot Engelenburg te Brummen, waar hij in de zomer woonde en waar hij op 13 maart 1942 overleed. In het bijzonder noem ik hier nog het ambt van president-curator van de Landbouwhoogeschool te Wageningen, dat Van Citters vervulde vanaf 1918 (het jaar waarin de Rijkslandbouwschool werd erkend als 'Hoogeschool') tot 1939. Dat jaar besloot het bestuur van de Hoogeschool tot 'verleening van het doctoraat in de landbouwkunde honoris causa aan jhr. S. van Citters wegens zeer uitstekende verdiensten'.¹⁸¹

Johannes Sebastiaan Royaards: 1899-1930

Johannes Sebastiaan, Jo genoemd, wordt op 15 november 1866 geboren te Utrecht als zevende kind uit het huwelijk van Benudina en Herman. Hij studeerde evenals zijn jongere broer Anton (en deels gelijktijdig) rechten in Utrecht, waar hij in 1895 promoveert op een onderzoek naar de 'wijzigingen in de Provinciale Wet, noodzakelijk geworden ten gevolge van de Grondwetsherziening van 1887'.¹⁸² Jo erft in 1899 de noordelijk gelegen goederen (deels onder Barneveld). Hij trouwt in 1905 te Arnhem met Louise barones Van Haersolte van den Doorn en samen krijgen ze twee dochters: Christine Catherine (1906-1986, trouwt met M.A. Swellengrebel en krijgt 4 kinderen) en Benudina Maria (1907-1999, niet gehuwd). Johannes Sebastiaan woonde in Oosterbeek en werkte in Arnhem, waar hij lid was van de Voogdijraad. Daarnaast was hij oprichter en lid van het bestuur van de Johanna Stichting in Arnhem, een stichting voor zorg voor kinderen met een lichamelijke handicap.¹⁸³ Ten aanzien van het landgoedbeheer hield Johannes Sebastiaan Royaards er kennelijk wat conservatieve ideeën op na. In het dorp gaat het verhaal dat als de heer Royaards vanuit Oosterbeek naar Scherpenzeel kwam gereden, dat dan de machines opgeborgen moesten worden en de zeis tevoorschijn gehaald. Toch is hij de enige erfgenaam die nog fors investeert in uitbreiding van het bezit. In 1917 kocht hij de boerderij Nieuw Breeschoten met

180 Bron (en voor meer informatie): <http://resources.huylens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/citters>

181 HGA, archief van de Rijkslandbouwschool en Rijks Hoge Land-, Tuin- en Bosbouwschool te Wageningen, toegang 0740, inv.nr. 2626 (toespraak van S. van Citters bij het aanvaarden van het eredoctoraat). In zijn toespraak bij het verkrijgen van dit ere-doctoraat zegt Van Citters ondermeer het volgende: 'Bij de opening der Landbouwhoogeschool op den 9den Maart 1918, heb ik mogen wijzen op het groote voorrecht, het leven te mogen wijden aan de studie der Natuur, steeds dieper te mogen indringen in het wonderwerk der Schepping, te zoeken naar en te ontdekken de vaste wetten, naar welke in de natuur het gebeuren der dingen plaats vindt, als beheerscher beschikking te erlangen over de natuurkrachten en die ten bate der menschheid op elkaar in te laten werken. (...) Weliswaar vordert de wetenschappelijke arbeid veelal langzaam (...) en het zijn menigmaal anderen die, op het werk des eenen voortbouwend, vruchten zien en plukken - maar allen nemen toch deel aan het werk van de verwezenlijking van het woord van den Psalmddichter: "Gij doet hem heerschen over het werk Uwer handen". (...) Als eenige inrichting op dit gebied in ons groote Vaderland is zij [de Landbouwhoogeschool] het wetenschappelijk centrum, bron van wetenschap en kennis, waaruit onze nationale landbouw - in den ruimsten zin genomen - up to date moet worden gehouden.'

182 http://dap.library.uu.nl/cgi-bin/dap/dap?diss_id=11959

183 HGA, toegang 2138 (kabinet van de burgemeester van Arnhem), inv.nr. 798.

ca. 100 ha grond. Hij liet hier in 1919 een houten Scandinavisch huisje bouwen midden in het heideveld van Breeschoten als pied-à-terre wanneer hij voor het beheer en - nog belangrijker - de jacht op het landgoed vertoefde. Hij liet het huisje zo bouwen dat hij vanaf de veranda de kerktoren van Scherpenzeel kon zien. J.S. Royaards overleed in Oosterbeek op 1 april 1930.

Vererving van een landgoed¹⁸⁴

De vererving van een landgoed zorgde in veel gevallen voor problemen als gevolg waarvan de omvang van landgoederen aan sterke schommelingen onderhevig was. Bij vererving moest het bezit óf verdeeld worden onder de erfgenamen, óf één daarvan moest de anderen uitkopen. Vaak kreeg één van de kinderen het grootste deel van het landgoed in handen en probeerde vervolgens het bezit weer uit te bouwen tot de oorspronkelijke grootte. In Engeland bestond tot 1925 het systeem van 'primogeniture', waarbij het landgoed vererfde op de oudste zoon, met uitsluiting van de andere kinderen.

Nu ging de Nederlandse wetgeving uit van gelijke verdeling onder de erfgenamen, maar het was in principe mogelijk om daarvan af te wijken. Boeren op de Oost-Nederlandse zandgronden deden dat ook wel door de hele boerderij aan één zoon na te laten. Landgoedbezitters gaven echter alle erfgenamen een gelijke portie, waardoor het dus moeilijker werd het bezit bijeen te houden. Overigens moet worden bedacht dat het Engelse systeem zijn nadelen had: de zoon die het landgoed erfde, moest zijn broers en zussen schadeloos stellen door ze een toelage te betalen. Het landgoed kon zo zwaar met dergelijke verplichtingen worden belast, dat het bezit ervan een dubieuze eer werd. In het Engelse systeem bleef het land dan wel bij elkaar, maar werd het inkomen eruit verdeeld en kon de nieuwe landeigenaar berooid achterblijven.

89

6.2.1 De buitenplaats

Anton Royaards van Scherpenzeel gaat als eerste eigenaar permanent op het huis wonen. Hij haalde tuinarchitect H.A.C. Poortman als adviseur naar Scherpenzeel.¹⁸⁵ Hoewel Anton pas in 1899 formeel erfgenaam wordt, declareerde Poortman reeds in november 1898 een reis naar Scherpenzeel. De specialiteit van Poortman was het aanleggen van geometrische tuinen binnen bestaande parken in landschapsstijl. Op Scherpenzeel werd Poortmans rosarium aangelegd aan de zuidzijde van het huis in de zichts op de koepel. Het rosarium had een zeer forse afmeting van ca. 24 x 38 m. Dit kwam precies op de plaats te liggen waar in het ontwerp van Van Lunteren een knooppunt van wandelpaden lag. Ten behoeve van de aanleg van het rosarium zullen padenstelsel en aanleg hier behoorlijk zijn gewijzigd.

In 1902-1903 werd een tennisbaan toegevoegd aan de tuin. Tussen 1911 en 1930 is ten zuidoosten van de koepel een openbare ijsbaan aangelegd en aan de overzijde een (primitief) openbaar zwembad in de beek. In de jaren 1950 is de loop van de Lunterse beek nog op enkele plaatsen verlegd ten behoeve van een snellere afwatering. Hierbij is ook de meander afgesneden waarin de koepel ligt. De afgesneden meander is echter in het landschap gehandhaafd, waardoor de compositie van de koepel in een meander van de beek bewaard is gebleven.

6.2.2 Mutaties in de eigendommen

Na 1898 wordt nog één grote aankoop gedaan. J.S. Royaards koopt in 1917 Nieuw Breeschoten, circa 100 ha groot. Dit is een afrondingsaankoop: Nieuw Breeschoten ligt ten

184 Informatie uit Van Cruyningen (2005), blz. 37-38 en Thompson (1963), blz. 69.

185 Informatie uit Van Immerseel en Verhoeff (2013).

Afb. 6.10 en 6.11: de oude loop van de Lunterse beek rond De Koepel (foto's N. Welle, 2014).

oosten van Groot Orel, dat eigendom is van Anton Royaards. Johannes en Anton hebben gezamenlijk de jacht op Scherpenzeel en met deze aankoop wordt het jachtgebied uitgebreid. Op Breeschoten laat J.S. Royaards in 1919 een huisje bouwen als verblijfsmogelijkheid tijdens de jachtdagen (hij woont zelf in Oosterbeek), een houten exemplaar met veranda van waaruit hij zicht heeft op de kerktoeren van Scherpenzeel. Qua omvang bevindt het landgoed zich nu op haar hoogtepunt: in de periode tussen het overlijden van Herman Royaards en ca. 1930, bestond het totale landgoed Scherpenzeel - verdeeld over verschillende erfgenamen - uit ruim 1500 hectare.

W.S. Royaards komt in 1903 - vrij snel dus na haar vader - kinderloos te overlijden. Het jaar daarvoor was ze getrouwd met jhr. Schelto van Citters. Van Citters hertrouwt na het overlijden zijn echtgenote met een dochter van Albert van Naamen van Eemnes: Agatha Johanna. Op dat moment komen de Scherpenzeelse bezittingen uit de 'tak-Eemnes' (Droffelaar, Breehoef en Groot Wolfswinkel; later werden de Zevenmorgen en Dashorst nog aangekocht) weer bij de 'tak-Scherpenzeel'. Na het overlijden van Wilhemina Sophia zien we geen mutaties in de eigendommen. Dit is wel het geval na het overlijden van Johannes Sebastiaan Royaards in april 1930. In nieuwsblad "De Holevoet" van 24 oktober 1930 verschijnt een eerste advertentie waarin de openbare verkoop wordt aangekondigd van ruim 42 ha 'vruchtbaar bouw- en weiland en houtgewas'. Het betreft gedeelten van de landerijen bij de hofsteden Eshof, Butselaar en Klein Achterveld. De erfgenamen van J.S. Royaards lijken geen gebruik te hebben gemaakt van de mogelijkheden die de, twee jaar voor het overlijden in het leven geroepen, Natuurschoonwet (NSW) te bieden had. Deze Natuurschoonwet van 1928 voorzag in een korting op diverse belastingen - en vooral op de successierechten - voor eigenaren die voornemens waren het landgoed gedurende een periode van 25 jaar in stand te houden. Het landgoed moest dan door de Bosraad als 'natuurschoon' worden aangemerkt.¹⁸⁶ In 1932 - het jaar van overlijden van Anton Royaards - en in 1943 - een jaar na het overlijden van Schelto van Citters - verschijnen berichten in diverse kranten dat delen van landgoed Scherpenzeel zijn gerangschikt onder de NSW.

Afb. 6.12: in diverse dagbladen werden mededelingen gedaan omtrent de rangschikking van landgoederen onder de NSW. Hier die van een deel van de eigendommen van de erven A. Royaards in de avondeditie van het "Algemeen Handelsblad" dd 02-02-1932 (geraadpleegd via www.delpher.nl).

¹⁸⁶ Zie voor veel informatie over de NSW de internetpublicatie "Vrije Wandeling" van W. Versteegen, te vinden via <http://repository.ubvu.vu.nl/verpub>.

6.2.3 Ontwikkelingen in het beheer

Van de drie Scherpenzeelse erfgenamen woont alleen Anton Royaards in Scherpenzeel. Hij is de eerste eigenaar die zich permanent op Huis Scherpenzeel vestigt en zal als burgemeester een actieve rol in de Scherpenzeelse gemeenschap spelen. Johannes Sebastiaan Royaards woonde in Oosterbeek, maar heeft sinds de aankoop van Nieuw Breeschoten een pied-à-terre op het landgoed. Wilhelmina Sophia Royaards woonde met haar man jhr. S. van Citters in Den Haag. Na haar vroege dood woonde Van Citters met zijn tweede vrouw A.J. van Naamen van Eemnes in Arnhem en 's zomers op landgoed Groot Engelenburg in Brummen.¹⁸⁷ J.S. en A. Royaards stonden bekend als fervente jagers. Om samen met zijn broer de eendenjacht te kunnen beoefenen, laat J.S. Royaards op Breeschoten het Groot Orelse Gat (later wel Breeschoterplas genoemd) graven.¹⁸⁸ Op de uitsnedes uit de Topografische Militaire Kaart hieronder zien we de omzoomde waterplas verschijnen (rode pijl). Voor de broers was de inrichting van het landschap voor de jacht dus belangrijk. De aankoop van Breeschoten door J.S. Royaards zal in dat kader ook geschied zijn.

Afb. 6.13 (links):
TMK 1911
(watwaswaar.nl)

Afb. 6.14:
TMK 1930
(watwaswaar.nl)

Afb. 6.15:
Anton en Johan
op jacht, 1920
(particuliere
collectie)

91

In Scherpenzeel gaat het verhaal dat als de heer Royaards vanuit Oosterbeek naar Breeschoten kwam gereden - met zijn mooie auto over een speciaal daartoe aangekochte laan, die de 'Autoweg' werd genoemd - dat dan de landbouwmachines opgeborgen moesten worden en de zeis tevoorschijn gehaald. Ondanks deze conservatieve ideeën ten aanzien van het landgoedbeheer, zien we de naam van J.S. Royaards in 1898 verschijnen op de ledenlijst van de 'Vereeniging Gelre, tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oud-

¹⁸⁷ Zijn woonplaats Arnhem kwam voort uit zijn functie van Commissaris van de Koningin van Gelderland.

¹⁸⁸ "Oud Scherpenzeel", nummer 3, 2012.

heidkunde en Recht.' Enige mate van betrokkenheid bij het eigendom - anders dan de jacht - zal er zeker geweest zijn.

Anton Royaards lijkt meer met de moderne tijd mee te zijn gegaan dan zijn broer. Ook hij werd in 1898 lid van de Vereniging Gelre en bovendien werd hij in 1908 benoemd tot lid van de genealogische vereniging 'De Nederlandsche Leeuw'. Van meer aanzien was zijn lidmaatschap van het hoofdbestuur van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (de tegenhanger van het Utrechtsche Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde waar Herman Royaards in het hoofdbestuur zat). Ontwikkelingen in de agrarische sector hadden zijn bijzondere interesse en aandacht. Zo investeerde hij nog in de bouw van twee nieuwe boerderijen, boerderij Vlieterhoek ten zuiden van de buitenplaats en een boerderij op de Doornboomsche kamp onder Renswoude. Hij was ook actief in de fokkerij en won met zijn fokproducten regelmatig prijzen bij keuringen op fokveedagen.

Afb. 6.16: poseren op de veemarkt met prijswinnende stier Adolf van A. Royaards (foto uit archief Oud Scherpenzeel).

92

Afb 6.17: op 13 oktober 1922 wordt in "De Holevoet" verslag gedaan van de stierenkeuring op de fokveedag. A. Royaards van Scherpenzeel behaalt met stier Donald de eerste prijs (geraadpleegd via ede.courant.nu).

Prachtig! Dinsdag 10 Oct. heeft op de groote fokveedag uitgaande van den Bond van fokverenigingen in de Prov. Utrecht, tevens de Centrale stierenkeuring, dewelke te gelijk plaats heeft gehad, in de rubriek Pinkstieren de stier Donald 4694, eigenaar Mr. A. Royaards van Scherpenzeel den eersten prijs behaald.
Ook heeft de stier Donald 4694 gewonnen een verguld zilveren medaille, uitgelooft voor den besten stier van alle stieren, oud en jong, geboren in de Prov. Utrecht. In de rubriek 6 melkgevende koeien

Anton Royaards is plaatselijk actief in commissies en besturen. Dat zal deels vanuit zijn hoedanigheid als burgemeester van Scherpenzeel zijn geweest, maar ook deels als grootgrondbezitter van het dorp. Zo wordt hij één van de grootaandeelhouders van de NV Roomboterfabriek De Vooruitgang te Woudenberg. Een initiatief van J.B. de Beaufort - burgemeester van Woudenberg, landgoedeigenaar en voorzitter van het Utrechts Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde - die de fabriek vanaf 1897 voor eigen rekening exploiteerde. In 1901 financierde hij de aanleg van een schietbaan op zijn grond voor de weerbaarheids- annex schietvereniging Scherpenzeel. De Hinderwetvergunning hiervoor

werd aan A. Royaards verleend op 5 augustus 1901 en ondertekend door burgemeester en wethouders!¹⁸⁹

Ook jhr. S. van Citters heeft een meer actieve rol ten aanzien van het landgoedbeheer gehad. Gezien zijn functie als president-curator van de Landbouwhoogeschool te Wageningen zou je dat ook niet anders verwachten. Middels dat ambt had hij toegang tot een breed netwerk van deskundigen in de land- en bosbouw. Zo was één van zijn mede-curatoren in Wageningen dr. H.J. Lovink, die ondermeer oprichter van de Heidemaatschappij was.

De erfgenamen werden sinds het overlijden van hun vader in 1898 in het beheer ondersteund door rentmeester J. Renes. In een krantenartikel over zijn jubileum als kerkvoogd in 1913, wordt Jan Renes hij geprezen om zijn lust, ijver, stiptheid, eerlijkheid en trouw. Dat laatste is in ieder geval van toepassing, want hij is maar liefst 44 jaar de rentmeester van de familie. In de administratie van rentmeester Renes valt op dat in de overzichten van 'bij de roede verhuurd land' ten tijde van Herman Royaards de huurders van de grond niet worden genoemd. Is dat vanwege de korte-termijn relatie, of vanwege de afstand van de landgoedeigenaar tot de huurders? Pas in 1902 is door de rentmeester een overzicht gemaakt van de huurders per perceel. Anton Royaards is in 1899 eigenaar geworden en wil waarschijnlijk, in tegenstelling tot zijn vader, weten wie de huurders zijn. Tot 1914 komt de naam van Renes voor in stukken in het huisarchief; in dat jaar werd hij opgevolgd door L.J. van Leusen.

Van Leusen komt in dienst van de gezamenlijke landgoedeigenaren. In 1916 verhuisd hij naar Lambalgen, waar hij tot zijn pensionering zal blijven wonen. Voordat hij rentmeester werd op Scherpenzeel was hij hoofd-opzichter bij de afdeling 'Boschwezen' en ambtenaar van de afdeling 'Bevloeiing en Grondverbetering' bij de Nederlandsche Heide-Maatschappij.¹⁹⁰ Met Van Leusen is de eerste gespecialiseerde/professionele rentmeester van Scherpenzeel een feit. Dat is ook nodig om het landgoed te kunnen beheren in een tijd van grote technische, economische en maatschappelijke veranderingen. Van Leusen is serieus bij zijn professe betrokken. Hij wordt in 1914 lid van de 'Vereeniging van Beheerders van Landgoederen en Landelijke Bezittingen' en laat zich op 31 mei 1928 als 24^e rentmeester beëdigen door de Rentmeesterskamer.¹⁹¹ In Scherpenzeel staat hij bekend als een kritisch man en voor de aannemers die hij namens het landgoed inschakelde geen makkelijke opdrachtgever.¹⁹² Dat wordt ondersteund door briefwisselingen die in het particuliere archief van jkvr. E.A.J. van Citters bewaard zijn gebleven. Van Leusen schrijft rond 1952 aan Van Citters over een niet nader genoemde verbouwing het volgende: 'Ingesloten brief ontving ik van architect Pothoven [die ook betrokken was bij de wederopbouw van Scherpenzeel na de Duitse invasie in 1940]. Op de brief van Pothoven wil ik niet veel commentaar leveren. Een architect, die geen verantwoorde uitspraak durft te doen, is volgens mijn opvatting helemaal geen architect. Immers men neemt een architect om een verantwoorde leiding op het werk en een verantwoorde afrekening van het werk.'¹⁹³

Dat Van Leusen breed onderlegd was - en kennelijk een gezien man was op het gebied van het landschap - blijkt wel uit de tekst die hij schreef over het Scherpenzeelse landschap (geschiedenis, bodemgesteldheid en natuurschoon) voor de V.V.V.-gids uit 1935.¹⁹⁴ Ook

189 HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 138.

190 Dat blijkt uit een bericht in de Amersfoortsche Courant dd 13 november 1913.

191 HGA, archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters (toegang 1142), inv.nr. 10 en HGA, archief Stichting Rentmeesterskamer (toegang 0110), inv.nr. 9.

192 Zie bijvoorbeeld het artikel over het huis Lookestein in "Oud-Scherpenzeel", 26e jaargang, nr. 4, december 2014.

193 Brief te vinden in het particuliere archief van jkvr. E.A.J. van Citters.

194 "Gids voor Scherpenzeel", uitgave van het Nationaal Uitgevers en Reclamebureau op initiatief van de V.V.V. te Scherpenzeel, 1935. De V.V.V. te Scherpenzeel werd opgericht op initiatief van de plaatselijke verenigingen en ondernemers.

de economische kant van het landschapsbeheer is aan hem besteed. Zo was Van Leusen de drijfveer achter de aanleg van de proeftuin (eerst fruit, daarna ook groente) van de Scherpenzeelse tuinbouwvereniging Horticultura, opgericht rond 1916 (meer hierover in de volgende paragraaf).¹⁹⁵ Daarnaast had hij diverse nevenfuncties, waaronder voorzitter van de Raad van Toezicht van de Coöperatieve Boerenleenbank in Woudenberg (tot 1949) en penningmeester van de Fruit- en Groentenveiling van Amersfoort en Omstreken. Van Leusen blijft rentmeester tot hij, in verband met zijn pensionering, zijn ontslag indient op 1 april 1947. Hij blijft daarna op het landgoed wonen tot zijn overlijden in 1954 (zie ook § 5.4: 'Opdrachtgever en principaal').

6.2.4 Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw

Aan het eind van de negentiende eeuw kwam de landbouw door diverse technische en commerciële vernieuwingen over een breed front in een stroomversnelling. Dit gebeurde vooral na het eind van de agrarische depressie rond 1895, maar borduurde voort op ontwikkelingen die al voor 1880 in gang waren gezet. Door ontginning van heide, toepassing van kunstmest, de introductie van prikkeldraad, het gebruik van lupine als groenbemesting en het gebruik van geïmporteerd veevoer kon de veestapel sterk worden uitgebreid. Omstreeks 1900 worden nieuwe ploegsoorten, dorsmachines, aardappelrooimachines en andere mechanische werktuigen op aanzienlijke schaal gebruikt. Vooral op de zandgronden verandert de aard van het boerenbedrijf sterk. Grote delen van de nog altijd in gebruik zijnde heide werden ontgonnen. De Heidemij had hierin een grote rol. Met door ossen getrokken ploegen werd de heide geschikt gemaakt voor landbouw (de hoger gelegen delen) en bosbouw (de lager gelegen delen). In plaats van hakhout werden nu vooral naaldhoutsoorten als grove den en douglas aangeplant. In paragraaf 7.4 is van één van de landgoedboerderijen de (landschappelijke) ontwikkeling uitgewerkt als voorbeeld voor de landschappelijke verandering van de Gelderse Vallei in de negentiende en twintigste eeuw. Om de nieuw ontgonnen gebieden aantrekkelijk te maken voor de jacht, werden bovendien plassen en houtwallen aangelegd. De boeren op de zandgronden werden commerciële landbouwers die zuivel, varkens en - vooral in de Gelderse Vallei - ook pluimvee en eieren produceerden voor de markt. In 1905 kreeg Scherpenzeel een eiermarkt, die al gauw belangrijker werd dan de schapenmarkt en uitgroeide tot één van de grootste eiermarkten in de regio. Vanaf 1934 vond de eierhandel plaats in een Gemeentelijke Eierhal.¹⁹⁶

Evenals in de periode voor de landbouwcrises waren investeringen op de landgoedboerderijen nu noodzakelijk, om te kunnen profiteren van de vernieuwingen in de landbouw. S. van Citters voert in de jaren 1914-1917 een grootscheepse modernisering door op zijn eigendommen. In het archief van de Bouwkundige Dienst van de Heidemij zitten afschriften van bestekken voor de verbouw en nieuwbouw van een zevental boerderijen met diverse opstallen (hooiberg, schuur, (melkvee)stallen, kippenhokken en varkensstallen) uit die jaren: Groot Oudenhorst (1916), Klein Oudenhorst (1915), De Steeg (1916), Breehoef (1917), Het Hek (1915), Groot Lambalgen (1915) en een niet nader genoemde boerderij (1914).

Ook J.S. Royaards laat in diezelfde periode door de Heidemij een bestek maken voor de bouw van een varkensstal.¹⁹⁷ Nieuwsblad "De Holevoet" maakt melding van de aanbesteding van de nieuwbouw van boerderij Breeschoten in september 1932. Soms ook moest er worden verbouwd door andere omstandigheden: begin 1900 brandde boerderij Langelaar

195 In dat jaar zien we Van Leusen ook staan op de ledenlijst van de Nederlandse Phytopathologische Vereniging (later Koninklijke Nederlandse Plantenziektkundige Vereniging), opgericht in 1891 met als aandachtsgebied de gewasbescherming.

196 Vredenberg (2004), blz. 15.

197 HGA, archief Bouwkundige Dienst Heidemij (toegang 0925), inv.nr. 20, 75 en 92.

af en moest een nieuwe boerderij worden opgetrokken. Deze kon dan wel gelijk aan de eisen van de moderne tijd voldoen.

In een poging meer hoogwaardige landbouwproducten als groente en fruit te produceren en hierover kennis te ontwikkelen, werd begin twintigste eeuw in Scherpenzeel de vereniging Horticultura opgericht. Uit een bericht in nieuwsblad "De Holevoet" van 28 september 1918 blijkt dat Anton Royaards intussen ere-voorzitter is van deze vereniging.¹⁹⁸ Er werden tal van activiteiten ontplooid, zoals het organiseren van een tuinbouw cursus, het organiseren van tentoonstellingen van het fruit van de leden, het brengen van een werkbezoek aan het Westland en het gezamenlijk inkopen van bijvoorbeeld eenruiters. In 1918 besloot het bestuur dat er naast de reeds bestaande boomgaard ook een groentetuin moest worden aangelegd. Rentmeester Van Leusen zou de drijvende kracht achter deze proeftuin worden. Op 12-10-1918 bericht "De Holevoet" het volgende: 'Daar 't bestuur al lang inzag dat er op tuinbouwgebied te Scherpenzeel veel te weinig werd gedaan, besloot het om voor eigen rekening een reis te maken naar 't Westland. Veel werd gezien en raad ingewonnen bij kundige tuinders. Weldra besloot men pogingen aan te wenden om grond te exploiteren naast den bestaanden fruittuin voor groententeelt, voornamelijk glascultuur. Het bestuur wendde zich tot jonkheer Citters met beleefd verzoek aan hen in pacht te geven ca. 1,5 ha gras- en bouwland. Door jonkheer Van Citters is bedoelde grond, met den fruittuin uitmakende één complex van 2,5 ha, op zeer voordeelige voorwaarden in pacht gegeven, dank zij de medewerking van den rentmeester, den heer Van Leusen. Het terrein wordt nu gespit, slooten gedempt en de houtwallen grootendeels uitgerooid, een en ander mede ter verfraaiing van 't dorp Scherpenzeel. Door 't bestuur zijn sollicitanten opgeroepen voor Chef van bovengenoemden fruit- en moestuin. Den heeren Schimmel en Renes is opgedragen in 't Westland de zoogenaamde Westlandsche éénruiters te kopen. Zeer voordelig kochten zij 600 éénruiters met houtwerk en rietmatten, welke in goeden staat reeds zijn aangekomen. Men ziet dus: 't bestuur van Horticultura blijft niet bij de pakken zitten, doch 't weet wanneer 't getij verloopt, de bakens te verzetten.¹⁹⁹ Als 'chef' voor de groente- en fruittuin benoemde het bestuur J. Buddingh, die een opleiding had gehad in Wageningen en lange tijd had gewerkt op een grote tuinderij in Noord-Holland.²⁰⁰ Op de buitenplaats van Lambalgen staat nog altijd de fruitschuur als getuige van die tijd. Hierin stonden onder andere - naast het opgeslagen fruit - de bomenspuit, de ladders en ander gereedschap dat gebruikt werd in de boomgaard.

6.3 De periode 1932-1956

Anton Royaards overlijdt in 1932, zijn echtgenote mevrouw Royaards-Backer in 1956. Haar overlijden markeert het einde van de onderzoeksperiode. De dochters Theodora en Benu-dina erven dan het huis en de landerijen, maar zijn na hun huwelijken niet meer op Huis Scherpenzeel blijven wonen. De eigendommen van Schelto van Citters vererven na zijn overlijden in 1942 op zijn drie kinderen. Het archief van één van hen, freule E.A.J. van Citters, is voor een deel bewaard gebleven en daaruit is in het kader van deze scriptie geput. De eigendommen van Johan Sebastiaan Royaards vererven na zijn overlijden in 1930 op zijn twee dochters.

198 Dit nieuwsblad is te raadplegen via <http://ede.courant.nu>.

199 "Oud Scherpenzeel", nummer 2, 1999.

200 "Oud Scherpenzeel", nummer 2, 1999.

6.3.1 De buitenplaats

Na de laatste aanpassingen die Anton Royaards naar het ontwerp van Poortman aan de buitenplaats liet uitvoeren, blijft deze tot W.O.II in dezelfde staat. Na zijn overlijden blijft zijn echtgenote, Margaretha Maria Royaards-Backer, met hun twee dochters Theodora en Benudina op het huis wonen. Gedurende W.O.II wordt het huis gevorderd en ernstig beschadigd. Na de oorlog keert mevrouw Royaards weer terug en ze restaureert huis en bijgebouwen. Dit gaat in eerste instantie in tegen de meer algemene trend in die tijd. Na de oorlog was sprake van een zeer snelle teruggang van particuliere landgoederen, omdat de belangrijkste oorzaken - stijgende kosten en dalende inkomsten - zich steeds meer deden gelden. Tijdens de oorlog waren bovendien veel buitens gevorderd door de bezetter en na de bevrijding bleek vaak veel beschadigd te zijn aan huis en tuin. Restauratie was duur en ingrijpend en veel buitenplaatsen werden in de jaren die volgden verhuurd of verkocht aan instituten of bedrijven. Ook het leven op veel buitenhuizen - en dat geldt ook voor Scherpenzeel - verandert na de oorlog: door geldgebrek en stijgende loonkosten (loon, sociale lasten) moet het personeelsbestand drastisch slinken en dat betekende een heel andere levenswijze dan voorheen. Het landschapspark van Scherpenzeel blijft op hoofdlijnen overeind tijdens en na de oorlog. Een aantal meer formele elementen ging verloren en kwamen niet meer terug: het rosarium van Poortman is na de oorlog niet meer heringericht en ook de tennisbaan, die in 1902-1903 werd toegevoegd aan de tuin, verdween weer naar de oorlog. Mevrouw Royaards blijft op Huis Scherpenzeel wonen tot haar overlijden in 1956. Het huis wordt geërfd door haar twee dochters Daniëls - Royaards van Scherpenzeel en gravin v.d. Bosch - Royaards van Scherpenzeel. In afwachting van een mogelijkheid het huis een duurzame bestemming te geven, verhuren zij het aan het echtpaar Van Heusden, die er het Instituut Van Heusden vestigen. Het huis kan in deze tijd echter niet voldoende worden onderhouden.

6.3.2 Mutaties in de eigendommen

Zoals in hoofdstuk 4 reeds bleek, daalt na 1930 de omvang van het landgoed van ruim 1.500 ha naar ca. 1.000 ha. In de onderzoeksperiode, tot 1956, worden wel landerijen, boerderijen en huizen afgestoten, maar de grootste mutaties vinden plaats vanaf de jaren 1970. Na het overlijden van J.S. Royaards vindt een aantal verkopen plaats - waarschijnlijk om de successieaanslag te kunnen betalen - en evenzo na het overlijden van Anton Royaards. In dat laatste geval lijkt het vooral te gaan om verkoop van losse percelen en huizen in het dorp. De erven van Anton Royaards hadden immers - in tegenstelling tot die van Jo Royaards - een deel van de bezittingen onder de NSW weten te rangschikken. In later jaren worden steeds vaker stukken grond verkocht of onteigend voor projecten van algemeen belang, bijvoorbeeld in 1946 voor de aanleg van het Valleikanaal en ten behoeve van 'rijwielpaden' langs de Rijksweg. In 1953 werd het Huis Lambalgen door brand verwoest en niet weer opgebouwd. Ook in de jaren 1950 worden enkele percelen ingebracht in de ruilverkaveling 'Luntersebeek I', waarbij ondermeer de beek werd 'genormaliseerd' (recht getrokken). Dat is overigens de enige ruilverkaveling waarbij het landgoed betrokken is geweest.

6.3.3 Ontwikkelingen in het beheer

In de jaren 1930 deed de pachtwetgeving zijn intrede. Gelet op de omstandigheden waaronder deze tot stand kwam, wordt de pachtwetgeving wel beschouwd als sociale wetgeving. Sinds 1838 was in het Burgerlijk Wetboek al het één en ander geregeld rond de rechten en plichten van huurder en verhuurder (pacht van boerderijen en landbouwgronden was gelijk gesteld aan de huur van huizen). Echter, in de praktijk deden vele pachters afstand van deze rechten bij het aangaan van een contract. Tijdens de eerste landbouwcrisis, die tot ongeveer 1895 duurde, moesten vele huurders hun landerijen verlaten omdat ze de huur niet meer konden opbrengen.

In Haagse kringen constateerde men een ‘pachtprobleem’, wat in het begin van de twintigste eeuw alleen groter werd. Een ingrijpen van de overheid in een huurprijs en een continuatierecht (het recht op voortzetting van de pacht na afloop van de contractuele termijn) achtte de liberale en christelijke partijen echter ongewenst vanwege de inbreuk die dat zou hebben op het eigendomsrecht en de contractvrijheid. Tijdens de landbouwcrises van de jaren 1930 kwam de regering hierdoor in een lastig pakket: door allerlei maatregelen moest zij trachten de landbouwcrisis in de hand te houden zonder dat zij greep had op de pacht. Als oplossing werd in 1932 een Crisispachtwet voorgesteld en deze werd wél aanvaard. De Crisispachtwet omschreef voor het eerst begrippen als ‘pachter’, ‘pachtvereenkomst’ en ‘pachtprijs’. Uiteindelijk zou in mei 1937 een Pachtwet worden aangenomen, welke overigens pas in november 1938 in werking trad. Deze Pachtwet van 1937 regelde ondermeer dat de pachtvereenkomst ‘op straffe van nietigheid’ schriftelijk moest worden aangegaan, dat een tussentijdse wijziging van de bepalingen in de pachtvereenkomst mogelijk werd, dat de pachtvereenkomsten voor onbepaalde tijd golden (slechts bij uitzondering was een termijn van één tot drie jaar mogelijk) en dat pachtrechters bij de kantongerechten en het Gerechtshof te Arnhem de verplichtingen van de pachter moesten toetsen. Die laatste bepaling was de belangrijkste in de nieuwe wet: een rechterlijke instantie, de Pachtkamer, werd belast met het toetsen van pachtvereenkomsten. Die toetsing bestond uit het nagaan of een pachter ‘bij bijzondere bekwaamheid en ijver’ een redelijk bestaan op het gepachte bedrijf zou kunnen hebben. De eis van *bijzondere* bekwaamheid en ijver brachten allerlei problemen met zich mee. Het was op veel landgoederen gewoonte oudere pachters te laten wonen op hun boerderij, zolang deze hun pacht voldeden. In theorie kon nu echter zo’n oude pachter een lagere pachtprijs vragen omdat hij naar zijn vermogen bekwaam en ijver werkt - maar dat levert dan wel minder op dan bij een jongere boer. In de nieuwe Pachtwet werden ook allerlei rechten en plichten van pachter en verpachter vastgelegd. Een continuatie-, remissie- en melioratierecht was nu geregeld.²⁰¹

Dit ‘wettelijk ingrijpen van zeer opvallenden en veelzeggenden aard’ houdt de gemoederen onder de grondeigenaren nogal bezig. De redactie van het verenigingsorgaan “Het Grondbezit” van de gelijknamige vereniging bericht haar leden in februari 1938: ‘Het is volkomen waar, dat onze vereeniging zich zooveel in haar vermogen was tegen de totstandkoming van *deze* Pachtwet heeft verzet; maar het is even waar, dat zij steeds heeft gestreefd naar verbetering van slechte pachttoestanden, waar en wanneer zulks mogelijk was en zij heeft dit, bij alles wat zij bij de behandeling van het ontwerp-Pachtwet ter kennis van de volksvertegenwoordiging heeft gebracht, ook duidelijk doen blijken. (...) Bij de tot stand koming van deze wet ging het niet zoozeer om een belangenstrijd tusschen grondeigendom en algemeene belangen, als wel om een zuiver politieken strijd gericht tegen het foutievelijk zoo genaamde ‘grondkapitaal’. (...) Genoeg zij, dat de gevolgen der wet grootendeels zullen afhangen van de wijze van uitvoering, nl. of deze er op gericht zal zijn met verstand en beleid slechts excessen te voorkomen, dan wel zal beoogen de positie van den verpachter in vele opzichten uit te hollen.’²⁰²

Tijdens W.O.II vonden nieuwe ontwikkelingen plaats op het gebied van de pachtwetgeving. Volgens de nationaal-socialistische leer was pacht verfoeilijk: alle bewerkers van de grond zouden er ook bezitters van moeten worden. Al direct na de Duitse inval werden

201 Het continuatierecht is het recht op voortzetting van de pacht na afloop van de contractuele termijn, remissierecht heeft betrekking op vermindering van de pacht bij zeer slechte oogsten of andere omstandigheden buiten de schuld van de pachter (met andere woorden een meer algemene uitwerking van de Crisispachtwet) en in de artikelen over het melioratierecht werd vastgelegd dat pachters na het beëindigen van de pacht recht hadden op een vergoeding van de aangebrachte verbeteringen.

202 “Het Grondbezit”, jaargang 1, nr 1 en 2 [z.p.].

maatregelen afgekondigd die de opheffing van het grootgrondbezit zouden moeten bespoedigen. De pachten werden gefixeerd op het peil van 1939 en mondelinge pachtovereenkomsten konden voortaan op aanvraag van de pachter omgezet worden in schriftelijke contracten. Alleen gebruikers van grond kregen toestemming om land te kopen, waarbij de verkoopprijzen, net als de pacht, niet hoger mochten zijn dan die welke in 1939 golden. In november 1941 werden deze en andere tijdelijke maatregelen vervangen door een Pachtbesluit, waardoor ook de Crisispachtwet 1932 en de Pachtwet 1937 buiten werking werden gesteld. Het Pachtbesluit kende een aantal nieuwe regelingen: de toetsing van de pachtovereenkomsten werd voortaan door de Grondkamers verricht, de pachter kon schriftelijke vastlegging van een mondeling aangegane pachtovereenkomst vragen bij de Grondkamers en de pachtovereenkomst moest worden aangegaan voor bepaalde tijd, namelijk twaalf jaar voor een hoeve en zes jaar voor 'los land'. Een jaar voor het aflopen van de termijn kon de pachter naar de rechter stappen en om verlenging vragen, welke alleen afgewezen mocht worden als er sprake was van onbehoorlijke bedrijfsvoering, onbetamelijk optreden jegens de verpachter, een bestemming van het bedrijf voor niet-agrarische doeleinden, of wanneer de eigenaar of diens verwanten het land zelf in gebruik wilden nemen. Iedere drie jaar kon de overeenkomst herzien worden (bv de pacht prijs verhoogd), maar ook dan was de goedkeuring van de Grondkamer een eerste vereiste. Om te verhinderen dat de Pachtwet van 1937 weer in werking zou treden, werd na de bevrijding besloten dat het Pachtbesluit uit de bezettingstijd tot 1947 van kracht zou blijven. Vóór dat jaar zou een nieuwe wet ontworpen moeten worden, maar de voorbereiding daarvan duurde zo lang dat het Pachtbesluit tot 1958 gehandhaafd werd.²⁰³

Het beheren van een landgoed werd dus steeds meer aan regels gebonden. Na de inwerkingtreding van de Natuurschoonwet in 1928 - welke overigens primair bedoeld was ten gunste van de landgoederen - zorgt enkele jaren later de Pachtwet ervoor dat het beheren van een landgoed niet meer gedaan kan worden door iemand die daar niet specifiek voor is opgeleid. Uiteraard kan een goed ingewijde eigenaar het beheer ook zelf voor zijn rekening nemen, maar de eigenaren van Scherpenzeel blijven ervoor kiezen om een rentmeester dit werk te laten doen. Rentmeester Van Leusen, die het landgoed door de Tweede Wereldoorlog wist te loodsen, gaat in april 1947 met pensioen. Hij wordt opgevolgd door J..M. (Jan) Houterman, net als Van Leusen afkomstig van de Heidemij. Ook Houterman is een echte *professional*, hoewel op het moment van aantreden geen door de Rentmeesterskamer erkend rentmeester.²⁰⁴ Toch lijkt hij de geschikte persoon te zijn, volgens een brief van Van Leusen aan zijn opdrachtgevers: 'De ambtenaar van de Heidemaatschappij uit Ede (...) is naar mijn oordeel een flinke resolute persoonlijkheid en over het algemeen zijn de ambtenaren van de Heidemij geschikte mensen om mee om te gaan.'²⁰⁵ Met deze ambtenaar wordt Jan Houterman bedoeld, tot dat moment hoofdopzichter bij de Heidemaatschappij in Ede. Houterman heeft twintig jaar gewerkt bij de Heidemij, waaronder ook in Zeeland en Brabant.²⁰⁶ Onder Houterman professionaliseert het landgoedbeheer verder. Hij was elke woensdagmorgen op kantoor in Scherpenzeel om de pachters te woord te staan. Dat kantoor was 'ten huize van mevrouw Royaards van Scherpenzeel' - zo was over-

203 Rodrigues Lopes (2015), blz. 6-9 en Verrips (1982), blz. 129 + 173.

204 Wel wordt hij in 1947 lid van de NVR; zijn naam verschijnt dan op de ledenlijst (HGA, archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters, inv.nr. 10). In de jaarverslagen van 1947 en 1948 is bij zijn naam opgemerkt dat hij tevens beëdigd rentmeester is; vanaf 1949 is deze opmerking achterwege gelaten. Op de lijsten van de Stichting Rentmeesterskamer met beëdigde rentmeesters komt zijn naam ook niet voor (HGA, archief Stichting Rentmeesterskamer, inv.nr. 9).

205 Brief te vinden in het particuliere archief van jkvr. E.A.J. van Citters.

206 Dat blijkt enerzijds uit een briefwisseling in het particulier archief van E.A.J. van Citters: Houterman heeft gedurende 20 jaar 'gestort' in een pensioenverzekering bij de Heidemij. In historische Zeeuwse en Brabantse kranten komt zijn naam voor als opzichter bij de Heidemij. Ook de dames M. Daniëls en J. Patijn, huidige mede-eigenaren, weten dat Houterman te Serooskerke op Walcheren is geboren en in Zeeland heeft gewerkt.

eengekomen in zijn arbeidsovereenkomst. Naast zijn werkzaamheden voor het landgoed had Houterman diverse werk-gerelateerde (bestuurs)functies. Deze functies waren ondermeer: watergraaf/voorzitter van het waterschap Lunterse Beek, lid van het bestuur van de Coöperatieve Boerenleenbank in Woudenberg (benoemd in juni 1949), voorzitter van het bestuur van de Lagere Landbouwschool te Woudenberg, vice-voorzitter van de afdeling Woudenberg van het Utrechts Landbouwgenootschap en directeur van de N.V. Veluwse Grondmaatschappij (benoemd in februari 1957).²⁰⁷ Houterman blijft rentmeester tot 1973, waarna het beheer over gaat naar rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis in Woudenberg. Van de rentmeester werd niet alleen inhoudelijke kwaliteit gevraagd. Intussen was het landgoed steeds verder verdeeld over verschillende eigenaren die op verschillende plekken in het land woonden. Toch - en dat is bijzonder - kozen de eigenaren van Scherpenzeel ervoor om de oorspronkelijk tot één landgoed behorende bezittingen gezamenlijk te laten beheren. De rentmeester moest daarbij zowel de individuele, als de gezamenlijke belangen voor ogen houden. Familieleden wiens zienswijze op het beheer uit elkaar liepen, moest middels zorgvuldige communicatie via en door de rentmeester toch op één lijn worden gebracht.

Naast de rentmeester waren enkele andere personeelsleden in dienst, hoewel dit er met het verstrijken van de jaren steeds minder werden. Bestonden de personeelskosten eerst enkel uit loonkosten, in de loop van de twintigste eeuw kwamen daar sociale lasten bij. Op de begroting van landgoed Berkhorst - het Scherpenzeelse eigendom van freule E.A.J. van Citters, waaronder een viertal boerderijen valt - uit 1943 (bijlage 6) worden rentezegels en pensioenverzekering als kostenposten genoemd. In een brief aan jkvr. E.A.J. van Citters schrijft rentmeester Van Leusen in datzelfde jaar: 'Onze arbeiders beginnen de getroffen regelingen ten aanzien van hunne verzorging voor den ouden dag te waarderen'.²⁰⁸ Het lijkt er dus op dat rond die tijd de landgoedeigenaren het initiatief hebben genomen voor een pensioenverzekering voor hun werknemers. De rentezegels bestonden al langer. Dit was een voortvloeiende van de Invaliditeitswet (IW) van 1913. Deze wet dekte het financiële risico van invaliditeit, ongeacht de oorzaak. De Invaliditeitswet gold alleen voor mensen in loondienst. Als een 'loontrekker' de leeftijd van 70 jaar bereikte, werd dit gelijkgesteld met invaliditeit en kreeg men het recht op een wekelijkse ouderdomsrente. In eerste instantie hoefde men voor een IW-rente geen premie te betalen; het Rijk betaalde de uitkering. In het begin van de vorige eeuw bereikten echter nog niet zoveel mensen de 70-jarige leeftijd. Na 1919 kwamen er uitbreidingen en verbeteringen in de Invaliditeitswet. Men kreeg recht op een ouderdomsrente vanaf 65 jaar en er kwam een regeling voor weduwen en wezen. De verzekering werd nu verplicht en er kwam een rentekaart waarop de werkgever iedere week zegeltjes moest plakken.²⁰⁹ Naast een pensioenvoorziening was voor de werknemers ook een ziekenfondsverzekering afgesloten, waarmee zij verzekerd waren tegen de kosten van medische zorg. Daarnaast was voor het personeel een ongevalverzekering afgesloten bij de Centrale Landbouw-Onderlinge en een W.A.-verzekering. Al met al betaalde freule Van Citters in 1943 f 312,- aan deze sociale lasten. Naarmate de jaren vorderen wordt personeel dus steeds duurder en neemt het aantal personeelsleden af. Hoe dit op Scherpenzeel precies verloopt is niet duidelijk. Rond 1960 was er nog altijd een aantal werklieden in dienst bij het landgoed, vooral toezichthouders annex bosbazen. De gezamenlijke eigenaren deelden de kosten hiervan - en ook die van de rentmeester - volgens een vooraf afgesproken verrekenmethode.

207 Brief uit het archief van jkvr. E.A.J. van Citters (particulier bezit).

208 Brief uit het archief van jkvr. E.A.J. van Citters (particulier bezit).

209 www.svb.nl en <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26220/de-noodwet-van-drees.html>

6.3.4 Exploitatie: ontwikkelingen in de landbouw

In de jaren vanaf 1930 gaat de modernisering van de agrarische bedrijven verder onder leiding van de nieuwe generatie. In de beginjaren is echter opnieuw sprake van een landbouwcrisis. Deze tweede landbouwcrisis begon net als de eerste met een prijsval van granen, maar ditmaal niet veroorzaakt door het wegnemen van importbelemmeringen voor goedkope tarwe en rogge uit andere werelddelen, maar door structurele factoren. Kunstmestgebruik, veredeling, *dry farming* en mechanisering hadden in de Verenigde Staten een overproductie doen ontstaan. De afzetmogelijkheden van dierlijke producten werden in dezelfde tijd ingeperkt door een beurscrisis. Devaluaties in de ons omringende landen maakten de Nederlandse zuivelproducten duur, terwijl de binnenlandse koopkracht laag was door de toenemende werkloosheid en loonsverlagingen. De overheid greep in en er werden allerlei dwingende voorschriften opgesteld, die de Nederlandse landbouw zouden moeten beschermen. Er kwam een aantal Crisiswetten, waaronder een Crisiszuivelwet en Crisisvarkenswet, tot stand. Op boter en varkensvlees werden accijnzen gelegd, die door de consumenten betaald moesten worden. Van de opbrengsten werden toeslagen aan melkveehouders verstrekt en exportvarkens opgekocht tegen hogere prijzen dan op de wereldmarkt aangeboden werden. Tegelijkertijd werd het aantal varkens dat iedere boer mocht houden beperkt. In 1933 ging de regering een stapje verder. In de Landbouwcrisiswet van dat jaar werd de import nog meer gelimiteerd, het maximaal aantal kalveren per bedrijf vastgesteld en accijnzen op rundvlees en aardappelen geheven. Economische en sociale politiek en wetgeving werden zo meer en meer tot een ondeelbaar geheel samengesmolten.²¹⁰

Op 25 augustus 1933 werd op grond van de Landbouwcrisiswet de Nederlandsche Groenten- en Fruitcentrale - een overheidsorgaan - belast met de uitvoering van een aantal crisismaatregelen. Met de oprichting van deze instelling werd de handhaving van normale prijzen voor ingevoerde groenten en fruit beoogd en daardoor gunstige beïnvloeding van de Nederlandse markt voor producten van eigen bodem. Voor dit doel werd aan de Centrale het invoermonopolie van groenten en fruit verleend. Daarnaast werd een eigen bron van inkomsten voor het Landbouw-crisisfonds gevormd, omdat niet opnieuw gelden uit de Rijksbegroting beschikbaar konden worden gesteld. Door de Centrale werd een reeks van maatregelen genomen die ook voor de handel van ingrijpende betekenis waren. Zo gold in 1942 het verbod om gronden in boomgaarden met gras in te zaaien. Deze moesten, 'voorzover zulks naar het oordeel van den rijkstuinbouwconsulent mogelijk is', worden beteeld met land- of tuinbouwgewassen.²¹¹ Door de maatregelen van overheidswege werd de concurrentie met buitenlandse producten in Nederland minder moeilijk, terwijl de boeren na 1936 door de devaluatie van de gulden met twintig procent weer meer geld voor hun exportproducten ontvingen. Langzamerhand kwam de landbouw aan het eind van de jaren 1930 de depressie weer te boven.²¹² Echter, in 1943 bericht rentmeester Van Leusen aan freule Van Citters dat een pachter geen vergunning krijgt voor het aanleggen van een boomgaard, omdat hij geen aansluiting heeft bij de Groenten en Fruitcentrale. De crisisregelgeving is dus, in ieder geval op dit terrein, nog steeds van kracht.

Direct na de bevrijding werd het herstel van de schade die tijdens de oorlogsjaren aan de land- en tuinbouwsector was aangericht voortvarend ter hand genomen. De voor de oorlog ingezette ontwikkelingen in de landbouw zetten nog sneller door, met dit verschil echter dat het aantal bedrijven daalde en de gemiddelde bedrijfsgrootte daardoor toenam,

²¹⁰ Verrips (1982), blz. 93-94.

²¹¹ Informatie afkomstig van www.gahetna.nl, bij de beschrijving van de archiefvormer de Nederlandsche Groenten- en Fruitcentrale.

²¹² Verrips (1982), blz. 94.

terwijl in de jaren voor de oorlog juist het aantal kleine bedrijfjes nog was gegroeid.²¹³ Een groeiende landbouw, waarin vele nieuwe technieken en middelen met succes ingang vonden, paste uitstekend in de toenmalige expanderende economie en de vraag naar voedselzekerheid.

Afb 6.18: mechanisering van het landbouwbedrijf: een loonwerker op zijn trekker, 1938 (foto uit archief Oud Scherpenzeel).

Rentmeester Houterman maakte in 1958 een overzicht voor de familie Van den Bosch-Royaards met de verzekerde bedragen van de boerderijen uit de boedel van A. Royaards per 1941 en per 1957 en een toelichting daarop. Daaruit blijkt dat in de tussenliggende jaren gierkelders zijn gemaakt op Het Tweede Broek, Het Derde Broek en Oud Willaer, op Het Vliet kwam een gierkelder en een nieuwe hooitas, boerderij Renes werd voorzien van nieuwe gevels en muren en op Ruwinkel werd de stalruimte uitgebreid.²¹⁴

101

In de Gelderse Vallei vindt een verhoging van de productiviteit en rentabiliteit van landbouw (en ook bosbouw) mede plaats door de verbeterde afwatering als gevolg van de aanleg van het Valleikanaal. De Gelderse Vallei vormde vroeger als het ware een grote kom waar al het water van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug zich verzamelde. Eeuwenlang had het gebied te kampen met wateroverlast. Alleen een paar kleine beekjes, zoals de Lunterse Beek en de Heiligenbergerbeek, konden het water afvoeren. De turfwinning versterkte het waterprobleem: er werd veen afgegraven en de grond zakte verder in. Pas nadat het Valleikanaal gegraven was - tussen 1937 en 1948 - kwam er in de Gelderse Vallei een einde aan de wateroverlast.²¹⁵ Het overtollige water werd voortaan via de Eem afgevoerd naar het Eemmeer. De aanleg van het Valleikanaal zal wel hebben bijgedragen aan de stijging van de waterstaats- en waterschapslasten. In de jaren 1940 is op de begroting sprake van Eemlasten. Dat betreft een bedrag dat iedere gemeente in het Eemland aan het Heemraadschap moest afdragen voor het onderhoud aan de watergangen in het Eemland. De gemeente verhaalde deze lasten op de eigenaren van ongebouwde eigendommen. Later is sprake van 'waterschapslasten'. Vanaf 1943 stegen de uitgaven aan waterschapslasten enorm: betaalde freule Van Citters in 1943 nog f 52,- aan Eemlasten, in 1962 staat een bedrag van f 2.600,- op de begroting (zie bijlage 6: begroting landgoed Berkhorst 1943 en 1962). Daar tegenover staan echter ook hogere pachtinkomsten. Overigens mochten destijds de waterschapslasten niet voor de helft worden doorberekend aan de pachter, zoals dat nu wel gebruikelijk is.

²¹³ Van Cruyningen (200-5), blz. 65.

²¹⁴ Archief jkvr. E.A.J. van Citters (particulier bezit).

²¹⁵ Scheepvaart heeft overigens nooit plaats gevonden over het Valleikanaal, het fungeerde uitsluitend als afwateringskanaal.

Maakten de inkomsten uit hoevepacht rond 1854 nog ca. 20% van de totale inkomsten van het landgoed uit, een eeuw later heeft hoevepacht een veel groter aandeel in de jaaromzet van het landgoed. Dat blijkt uit bewaard gebleven begrotingen van de rentmeester voor het landgoed Berkhorst uit 1943 en 1962.²¹⁶ In 1943 maakt de hoevepacht 70% van de inkomsten uit en in 1962 zelfs 85% (dat gaat ten koste van de opbrengsten uit los land en houtverkoop - zie verder hieronder). In bijlage 6 zijn deze begrotingen opgenomen. In het particulier archief van mevrouw M.M. Daniëls bevindt zich een winst- en verliesrekening over het jaar 1948 van het landgoed 'Huize Scherpenzeel' (opgenomen in bijlage 7). Dit betreft de onverdeelde nalatenschap van Anton Royaards. Op dit landgoed maakt dat jaar de opbrengst uit hoevepacht (14 boerderijen) 64% van de totale inkomsten uit. Interessant is ook een overzicht van pachtinkomsten, zowel van hoevepacht als van los land, uit de jaren 1947-1954 uit datzelfde archief (zie de tabel hieronder). Rentmeester Houterman schrijft in 1956 aan de heer Van den Bosch (echtgenoot van B.M. van den Bosch-Royaards) dat in 1955 de pachten nog belangrijk zijn gestegen, maar dat een vergelijking dan niet meer opgaat omdat de boedel dan deels is gescheiden.²¹⁷ De eigenaren zullen verheugd zijn met deze stijgende lijn. In november 1945 schrijft rentmeester Van Leusen nog aan freule Van Citters het volgende: 'Hoe het met de pachtzettingen voortaan zal gaan, daarvan is nog niet veel met zekerheid te zeggen. De Regeering streeft naar "geleide economie", zoals u bekend is. Noodwendig moet een geleid pachtwezen daaraan vooraf gaan.' De pachtprizen waren sinds het Pachtbesluit van november 1941 gereguleerd door de overheid middels toetsing van het (verplicht gestelde) pachtcontract door de Grondkamer.

102

Tabel 5: overzicht van pachtinkomsten van landgoed Huize Scherpenzeel in de periode 1947-1954 (bron: particulier archief van jkvr. E.A.J. van Citters)

Pachtprijzen landgoed Huize Scherpenzeel 1947-1954			
<i>pachtjaar</i>	<i>pacht van boerderijen (f)</i>	<i>pacht van los land (f)</i>	<i>totaal bedrag (f)</i>
1947	11.323,16	5.884,30	17.207,46
1948	14.128,80	5.979,25	20.108,05
1949	14.192,89	6.226,77	20.419,66
1950	17.685,00	7.268,05	24.953,05
1951	18.185,00	7.598,75	25.783,75
1952	18.785,00	7.596,75	26.381,75
1953	23.500,00	8.916,75	32.416,75
1954	24.100,00	8.926,00	33.026,00

6.3.5 Exploitatie: ontwikkelingen in de bosbouw

De bosbouw heeft op Scherpenzeel altijd een bescheiden rol gespeeld in de landgoedexploitatie. Opvallend is de grote hoeveelheid hakhout dat aan het begin van de twintigste eeuw nog altijd te koop wordt aangeboden, blijkens diverse verkoopadvertenties in plaatselijke nieuwsbladen in die tijd. Dit zien we overigens ook nog terug in archiefstukken: tot in de jaren 1940 speelt hakhout een belangrijke rol en maakt de opbrengst hiervan nog 1/3 uit van de totale houtopbrengsten (zie bijlage 6: begroting landgoed Berkhorst 1943 en 1962). Ook uit de cijfers van de Eerste Nederlandsche Boschstatistiek blijkt de rol van het hakhout.

²¹⁶ Uit het archief van jkvr. E.A.J. van Citters (particulier bezit).

²¹⁷ Uit het archief van archief J.H.O. graaf van den Bosch (particulier bezit).

De opnames voor deze inventarisatie van bossen en woeste gronden in Nederland vonden plaats in de periode 1939-1942; de resultaten kwamen gereed in 1946.²¹⁸ In die periode is in de gemeente Scherpenzeel nog maar 153 ha bos te vinden, waarvan 40 ha hakhout - dat is bijna 25%. Van het opgaande bos wordt het grootste deel in beslag genomen door naaldhout, in totaal 95 ha, waarvan 49 ha ouder dan 40 jaar en 46 ha jonger dan 40 jaar. Het opgaand naaldbos beslaat rond 1940 dus ruim 60% van het bosareaal van de gemeente Scherpenzeel. Van het opgaand loofhout staat er 17 ha, waarvan de hoofdboomsoort eik is (voor het grootste deel jonger dan 40 jaar). Wat in deze tijd een belangrijke drijfveer was voor het aanleggen en behouden van bos, was de Natuurschoonwet. Wilde een eigenaar gebruik maken van de fiscale faciliteiten, dan diende het landgoed te voldoen aan de eisen van natuurschoon die werden gesteld. Een zekere omvang van de houtopstanden was één van de criteria. Het ging dan altijd om de oppervlakte houtopstanden en niet om kwaliteit (bv op grond van ecologische of bosbouwkundige principes).

6.3.6 Oorlog en wederopbouw

Het dorp Scherpenzeel en omgeving heeft enorm geleden onder de oorlogshandelingen in mei 1940. Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen en de volgende dag stonden Nederlandse en Duitse troepen tegenover elkaar bij de Grebbeberg. De burgerbevolking van Scherpenzeel was toen al geëvacueerd op last van de Nederlandse overheid. Men was vertrokken met treinen vanaf station Woudenberg-Scherpenzeel naar Noord-Holland. Scherpenzeel werd vanwege haar ligging aan de Grebbelinie fel verdedigd en in deze strijd ging vrijwel de gehele dorpskern verloren. Veel in het schootsveld gelegen gebouwen werden meteen al door de Nederlanders in brand gestoken. In totaal werden het gemeentehuis, 79 woningen, 17 winkels, 3 hotels, 6 bedrijfsgebouwen en 3 boerderijen onherstelbaar beschadigd.²¹⁹ Twee van die boerderijen waren boerderijen van landgoed Scherpenzeel. De Droffelaar en Het Eerste Broek werden op voorhand in brand gestoken en gesloopt, omdat ze in het schootsveld stonden. De schade werd na de oorlog vergoed en dan worden de boerderijen weer opgebouwd. De nieuwbouw van Het Eerste Broek is opgenomen in de Wederopbouwdatabank van de RCE.

103

Afb. 6.19: wederopbouwboerderij Het Eerste Broek. De oorspronkelijke boerderij moest in de meidagen van 1940 worden afgebroken omdat deze in het schootsveld stond (foto N. Welle, 2015).

218 Het initiatief tot het samenstellen van de 'Eerste Nederlandsche Bosstatistiek' werd in 1937 genomen door de Minister van Economische Zaken met als doel een juiste beoordeling van de Nederlandse houtproductie 'in verband met door de regering te treffen maatregelen inzake de houtteelt en de overige bij het bosch betrokken algemeene belangen' (bron: cd-rom "Bos van Toen", uitgegeven door de (intussen opgeheven) Stichting Bosdata).

219 Vredenberg (2004), blz. 18+20.

Ook boerderij Groot Lambalgen, gelegen onder Woudenberg moet het in die meidagen ontgelden. Een brandend projectiel valt op de rietgedekte boerderij. Binnen enkele ogenblikken stond de boerderij in lichterlaaie en brandde tot de grond toe af. In 1941 is de boerderij weer opgebouwd. In de voorgevel is - evenals bij alle andere boerderijen van de wederopbouw - een steen met de gaande leeuw door de vlammen gemetseld. Ook is er toen een steen ingemetseld met de tekst: 'Hofstede Lambalgen werd verwoest in de oorlogsdagen van mei 1940. Herbouwd in 1941 door de eigenaar jhr. S. van Citters in samenwerking met het Rijksbureau Wederopbouw Boerderijen. (...) Deze steen werd geplaatst door Schelto Patijn, oud 4 jaar. Kleinzoon van den eigenaar. Ps 127 V1.'

Naast deze drie boerderijen moesten ook veel bossen op landgoed Scherpenzeel worden 'wederopgebouwd'. Tijdens de oorlogsjaren werd getracht zoveel mogelijk van het bos te sparen, maar helemaal lukt dat niet. Rentmeester Van Leusen schrijft in januari 1945 aan jkvr. Van Citters (die op dat moment in Eefde woont) het volgende: 'Wij hebben de diefstal van hout voorheen nog redelijk kunnen voorkomen, maar nu begint inzonderheid de bevolking uit Renswoude onder Wolfswinkel het hout weg te halen. Ik heb met Koudijs [de bosbaas] de onderscheiden percelen uitgezocht waar gekapt zal worden. Dit geschiedt uiteraard dunningsgewijze, maar ten aanzien van een perceel dennenbosch langs de grens van Renswoude heb ik wel eene uitzondering moeten maken, in verband met de daar plaats gehad hebbende diefstallen.'²²⁰ Na de oorlog maakt Van Leusen plannen voor de herbeplanting, waarbij hij zijn principalen laat weten de plantsoenen voor de herbebossingen zoveel mogelijk zelf te zullen opkweken.

7. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Middels dit onderzoek wilde ik een antwoord geven op de vraag hoe beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel er uit zagen in de periode 1854-1956 en wat de interne en externe factoren waren die hierin veranderingen teweeg brachten. Ik wilde daarbij in het bijzonder ingaan op de wijze waarop het beheer was georganiseerd: hoe verhiel zich het eigendom tot het gebruik en hoe en door wie werd dat vorm gegeven? Meer specifiek: wie waren de eigenaren en de gebruikers van landgoed Scherpenzeel en welke rol speelde de rentmeester in deze onderlinge verhouding?

7.1 Beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel 1854-1956

Eigenaren en eigendom

Hoewel hun voorvader die in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel kocht van de familie Van Westerholt - Johannes Sebastiaan van Naamen - een heel goede koopman en handelaar was, bestaan de opvolgende generaties eigenaren van Scherpenzeel uit bestuurders. Hun vermogen komt voort uit erfenissen en het lucratief beheren daarvan middels investeringen en beleggingen. In 1855, een jaar nadat de vorige eigenaar was overleden, komt de heerlijkheid Scherpenzeel via vererving grotendeels in handen van Benudina Maria van Naamen. Benudina was een jaar eerder getrouwd met de Utrechtse notabel Herman Royaards en vanaf dat moment is de familienaam Royaards aan Scherpenzeel verbonden. Het landgoed Scherpenzeel is voor de familie een vermogensbestanddeel. De waarde van het onroerend goed maakte circa 25% van het vermogen uit, dat verder grotendeels bestond uit effecten en schuldvorderingen. Het onroerend goed bestond naast de bezittingen te Scherpenzeel ook nog uit boerderijen en landerijen in het westen van Utrecht.

Het eigendom behorende bij landgoed Scherpenzeel bestond uit onroerende eigendommen (boerderijen, huizen en landerijen) en roerende eigendommen (gebruiksrechten en andere rechten op de grond). De roerende eigendommen bestonden uit de tienden, erfpacht en jachtrecht. Deze rechten werden zo goed mogelijk benut, danwel voor eigen genot, danwel ten gelde gemaakt. In 1855 was landgoed Scherpenzeel circa 600 ha groot, waarbij de landerijen voor circa 2/3 deel uit bouw- en weiland bestonden en voor circa 1/3 deel uit bos (voornamelijk hakhout) en heide. In de jaren die volgen vindt een enorme uitbreiding plaats van het landgoed. Als het bezit in 1899 vererft op de volgende generatie, is het gehele landgoed Scherpenzeel ca. 1430 ha groot. Op het hoogtepunt, in de periode tussen het overlijden van Herman Royaards in 1898 en ca. 1930, bestond het totale landgoed Scherpenzeel - verdeeld over verschillende erfgenamen - uit ruim 1500 hectare. Investeren in grond - als een veilige belegging - zal de belangrijkste reden tot aankoop zijn geweest, hoewel ook de jachtmogelijkheden en prestige een rol zullen hebben gespeeld. Er werd zowel aangrenzende grond gekocht, alsook landerijen wat verder weg. Dat laatste geval betreft twee aankopen van clusters van boerderijen met grond, waardoor dat als geheel ook weer een aaneengesloten te beheren gebied vormt. De aankoopstrategie lijkt dus een algemene strategie te zijn gericht op uitbreiding, met een streven naar aaneengesloten oppervlaktes. De grootste uitbreiding van het landgoed vindt plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarbij in tegenstelling tot vele andere zandgebieden de markeverdeling en de landbouwcrisis niet de hoofdrol speelt. Gezamenlijk eigendom was er in de Gelderse Vallei nauwelijks en de grootste aankoop was het landgoed Lambalgen

dat na het overlijden van de toenmalige eigenaar door de erven werd verkocht. Wellicht dat hierbij indirect de landbouwcrisis een rol speelt door de lagere te verwachten inkomsten in combinatie met de betalen successierechten.

Beheer

Het beheren van een landgoed draait om de organisatie en de planning van het gebruik en de exploitatie. Het doel van het landgoedbeheer was lange tijd het 'plezier': het kunnen genieten van het buiten leven, de jacht, het ontvangen van relaties. Uiteraard speelt daarbij de exploitatie een rol. Pas later, vanaf het begin van de twintigste eeuw, komt de exploitatie nadrukkelijker in beeld. Het landgoed wordt dan onder invloed van een nieuwe rentmeester, maar ook van ontwikkelingen in die tijd, meer bedrijfsmatig beheerd en geëxploiteerd.

De opeenvolgende eigenaren waren in meer of mindere mate betrokken bij het beheer van de bezittingen, mede afhankelijk van hun persoonlijkheid en interesse. Herman Royaards was een kind van zijn tijd: in de negentiende eeuw maakte de tijdgeest dat het buitenleven, de teelt van gewassen en het houden van vee populaire bezigheden waren onder grootgrondbezitters. Toch was de familie Royaards geen voorloper op landbouwkundig en bosbouwkundig gebied, daarvoor zal er te weinig ondernemersbloed door de aderen hebben gestroomd. Achterblijvers waren het echter zeker ook niet: Royaards was bestuurslid van het Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde waar hij gelijkgestemden ontmoette. Dit netwerk - in eerste instantie vooral bestaande uit de plattelandselite - zal hem op ideeën hebben gebracht voor zijn eigen bezittingen (zoals het fokken van vee op boerderij Het Dorp en het bezoeken van een landbouwtenoonstelling in Amsterdam met alle pachters) en hem hebben doen inzien dat investeringen nodig waren om de boerenbedrijven de nieuwe tijd in te leiden. Ook de opvolgende generatie ging vooraan in het peloton, maar niet in de kopgroep. Anton Royaards zette ondermeer de veefokkerij van zijn vader voort en was lid van het bestuur van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw. Schelto van Citters bracht een landbouwkundig netwerk mee via zijn functie bij de 'Hoogeschool' in Wageningen en moderniseerde begin twintigste eeuw zijn boerenbedrijven. De rol van Johannes Sebastiaan Royaards wordt niet helemaal duidelijk. Hij staat bekend als een man die met conservatieve ideeën op ruime voet leefde. Toch heeft ook hij investeringen in het landgoed gedaan, waaronder een aankoop en het ontginnen van heide.

De eigenaren van Scherpenzeel lieten het dagelijks beheer van het landgoed over aan een rentmeester. Dat kon in beginsel ook niet anders, omdat Scherpenzeel tot 1899 als 'buiten' werd gebruikt en de familie er slechts een deel van de tijd woonde. Bijzonder is de keuze geweest om, nadat het landgoed door vererving qua eigendom verdeeld raakte, dezelfde rentmeester alle bezittingen te laten beheren die bij het oorspronkelijke landgoed Scherpenzeel hoorden. In 1914 doet de eerste professionele rentmeester, Van Leusen, zijn intrede. Dat is ook nodig: in een tijd van grote technische, economische en maatschappelijke veranderingen zou het beheren van een landgoed op korte termijn een complexe aangelegenheid worden. Vóór die tijd vervulde de rentmeester meerdere functies in het dorp of in zijn eigen onderneming en dat viel te combineren met de rol van rentmeester die destijds vooral administratief van aard was: het namens de grondeigenaar innen van de renten, huren en pachten. De eigenaar maakte de keuzes ten aanzien van beheer en exploitatie. Een goed beheer lijkt overigens altijd de aandacht te hebben gehad van de eigenaren. Als er al overzichten van pacht en huur in het huisarchief bewaard zijn gebleven, dan valt op dat deze allemaal zijn opgemaakt bij de overgang van de ene naar de andere generatie. De band tussen eigenaar en rentmeester lijkt door de jaren heen heel goed te zijn geweest. Er is sprake van zeer langdurige relaties en rentmeester Van Leusen (1914-1947) krijgt zelfs een woning toegewezen op het landgoed waar hij naar zijn pensionering mag wonen. Veranderingen in het landgoedbeheer en de keuzes die daarin werden gemaakt, werden

vooral ingegeven door ontwikkelingen van buiten: de internationale economie zorgde vanaf 1850 voor een verschuiving in de landbouw van akkerbouw naar melkveehouderij en veeteelt, de vraag naar hout nam een vlucht tijdens de opkomst van de mijnbouw, de transportmogelijkheden verbeterden door de aanleg van wegen en spoorwegen, er kwamen moderne methoden en meer kennis om ontginningen beter en sneller uit te voeren, etc. De Natuurschoonwet en Pachtwet zorgden voor juridische borging van diverse maatschappelijke ontwikkelingen en zorgden tegelijkertijd voor een veranderende aanpak van het beheer en de verhouding tussen pachter en verpachter.

Ook de verhouding tussen eigenaar en rentmeester veranderd: deze laatste wordt van vertrouwenspersoon en administrateur steeds meer een adviseur die een stem heeft in de keuzes die gemaakt worden.

Exploitatie

De mate waarin bij het landgoedbeheer sprake was van exploitatie is - naast de natuurlijke omstandigheden die exploitatie mogelijk maken - vooral afhankelijk van de eigenaar, zijn doelstellingen, de keuzes die hij op basis daarvan maakt en zijn (financiële en juridische) positie. De exploitatie van landgoed Scherpenzeel vindt rond 1850 plaats in het zeer afwisselende, kleinschalig landschap van de Gelderse Vallei dat ontstaan was door de wisselwerking tussen mens en natuur. Extensief beheerde agrarische enclaves werden afgewisseld door uitgestrekte vochtige heidevelden, moerassen en meanderende beken. Door technische innovaties en de introductie van kunstmest werden na 1850 veel heide en broekgebieden ontgonnen. Aanleg van infrastructuur, intensivering van de veehouderij, normalisatie van beken en uitbreiding van het stedelijk gebied en industrieterreinen zorgden na 1950 voor grote landschappelijke veranderingen in de Vallei. Rond Scherpenzeel echter is relatief veel van het oude cultuurlandschap bewaard gebleven.

De belangrijkste inkomstenbron van het landgoed waren de inkomsten uit landbouw (pacht van hoeses en los land, eigen exploitatie). Daarnaast waren er wisselende inkomsten uit de bosbouw; de inkomsten uit diverse rechten zorgden jarenlang voor een stabiele bijdrage aan de exploitatie. In de loop der jaren is sprake van (procentueel) stijgende inkomsten uit hoevepacht ten koste van los land en de eigen exploitatie. De inkomsten uit bosbouw verschuiven van enkel hakhout naar een combinatie van hakhout en diverse sortimenten ten behoeve van de bouw en agrarisch gebruik. Tot de jaren 1940 is er sprake van enige inkomsten uit hakhout; daarna neemt dit af tot nihil. De verhuur van de jacht is een goede bron van inkomsten in die jaren waarin - en op die delen van het landgoed waarop - de eigenaren zelf niet jagen. De tienden waren in de negentiende eeuw een stabiele inkomstenbron. Er was sprake van jaarlijkse inkomsten uit de verpachting van het tiendrecht, als ook eenmalige inkomsten van tienden die werden afgekocht. Aan het einde van de negentiende eeuw worden tienden steeds vaker afgekocht en na 1907 - wanneer het tiendrecht bij wet wordt afgeschaft - speelt het geen rol meer. Ook erfpacht zorgde in de negentiende eeuw voor een stabiele bron van inkomsten. In de jaren 1960 zijn de oorspronkelijke erfpachten nagenoeg allemaal verdwenen.²²¹ Uit de bronnen wordt niet duidelijk hoe dat verlopen is, maar de reden kan gelegen zijn in het feit dat het innen ervan in de loop der jaren meer dan dat het opbracht: er was sprake van vele erfpachters die allen een heel klein bedrag betaalden. Al deze inkomsten werden gebruikt om het landgoed te kunnen onderhouden. De kosten die met het landgoedbeheer gemoeid waren, waren die van het personeel, de belastingen, het onderhoud aan buitenplaats en boerderijen, het onderhoud aan bossen en overige grond-gerelateerde kosten, verzekeringen en overige kosten. Bestonden de personeelskosten eerst enkel uit loonkosten, in de loop van de twintigste eeuw kwamen daar sociale lasten bij en werd het in dienst hebben van personeel

²²¹ Weer later - en nog altijd - wordt het instrument 'erfpacht' (als zakelijk recht omschreven in het huidige Burgerlijk Wetboek, titel 7), juist weer ingezet om opstallen te verkopen, zonder het eigendomsrecht kwijt te raken.

steeds duurder. Grond en boerderijen zorgden niet alleen voor inkomsten. De ontwikkelingen in de landbouw - de verschuiving van akkerbouw naar veeteelt en melkveehouderij - noopten de eigenaar tot forse investeringen in de bedrijfsgebouwen boerderijen. Ook de houtopstanden brachten niet alleen geld op, maar kostten ook geld aan aanleg en onderhoud. Per saldo werd doorgaans een bescheiden winst geboekt. Het is overigens goed daarbij te realiseren dat de eigenaren van landgoed Scherpenzeel niet financieel afhankelijk waren van de Scherpenzeelse bezittingen. De winst die op het landgoed werd gemaakt, viel in het niet bij het inkomen uit beleggingen en leningen.

Tot slot

Hoewel bij gebrek aan een grondige financiële onderbouwing dit niet met zekerheid valt vast te stellen, lijkt uit de ontwikkelingen in beheer en exploitatie het hoofddoel van de exploitatie van landgoed Scherpenzeel die van vele andere landgoederen te zijn: behoud van het landgoed als één geheel, het landschap én het geïnvesteerde vermogen, met daarbij aandacht voor de sociale verantwoordelijkheden van de eigenaar als verpachter. Dit doel werd bereikt door tijdig te investeren en mee te gaan met nieuwe ontwikkelingen in land- en bosbouw, voorwaarden in de pachtcontracten te stellen ten aanzien van het gebruik van de landerijen, de pachtprizen (in ieder geval die voor los land) niet maximaal op te schroeven en sociale voorzieningen te treffen voor het personeel. De eigenaren zagen het landgoed in zekere mate als onderneming, maar zeker ook als een prettig(e) (zomer) verblijf of woonplaats. Daarnaast speelden gehechtheid aan tradities, schoonheid, cultuur en de jacht een rol bij de instandhouding van landschapselementen en niet-functionele gebouwen toen het rendement daarvan negatief werd. Ook de inrichtingseisen van de Natuurschoonwet (en later de Boswet en Monumentenwet) speelden hierbij een belangrijke positieve rol.

De geschiedenis van beheer en exploitatie van landgoed Scherpenzeel staat niet op zich; ze geeft een beeld van ontwikkelingen die in het hele land speelden. Tijdens de negentiende en twintigste eeuw moest het exploitatiedoel worden bereikt te midden van grote maatschappelijke veranderingen. Scherpenzeel is daarin niet bijzonder te noemen: de algemene trend in de negentiende en twintigste eeuw weerspiegelt zich op Scherpenzeel. Wat wel afwijkt van de gebruikelijke ontwikkeling in de zandgebieden zijn de mutaties in grootgrondbezit die zich in de negentiende eeuw afspeelden rond de verdeling van het gemeenschappelijk grondbezit. Rond Scherpenzeel was hiervan geen sprake.

7.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek

De aanleiding voor dit onderzoek was de wens een bijdrage te leveren aan het vertellen en verklaren van enkele nieuwe Scherpenzeelse verhalen en meer in het bijzonder verhalen over beheer en exploitatie van het landgoed gedurende een bepaalde periode. Nu, dat is *an sich* gelukt. Echter, door het integrale karakter van landgoederen en daarbij de omvang van het specifieke landgoed Scherpenzeel, blijkt het 'verklaren' van de geschiedenis op basis van de gebruikte bronnen nog voldoende ruimte voor nader onderzoek te laten. Binnen het tijdsbestek van deze scriptie konden niet alle ontwikkelingen en veranderingen even uitgebreid aan de orde komen. Een aantal heeft ruime aandacht gekregen, ofwel omdat er voldoende informatie over beschikbaar was in het huisarchief, ofwel omdat het belangrijk was voor landgoedbeheer in het algemeen in de onderzoeksperiode en er voldoende informatie over beschikbaar was vanuit bestaande literatuur. De onderscheidene thema's - die in deze scriptie in afzonderlijke hoofdstukken verwerkt zijn: eigendom, beheer en exploitatie en de veranderingen daarin - bieden ieder voor zich aanleiding voor meer uitgebreid onderzoek. Aanvullende gegevens die de conclusies betreffende de landgoedexploitatie zouden kunnen ondersteunen zijn wellicht te vinden op het Gelders Ar-

chief in de archieven van het Waterschap Lunterse Beek, van de Tiendcommissie en van de Heidemij. Ook het archief van de hervormde gemeente Scherpenzeel - ondergebracht in het Gemeente-archief te Ede - biedt wellicht nog meer informatie, evenals andere kerkelijke archieven. Een onderzoeksmethode die in een vervolgstudie uitgebreider kan worden ingezet is de vergelijkende kaartstudie. Helaas is het mij niet gelukt om in het kader van deze scriptie zelf kaartmateriaal in GIS te maken. Tot slot wil ik opmerken dat een vergelijkende studie naar de rol van de rentmeester op verschillende landgoederen interessant zou zijn, om daarmee die rol en de consequenties daarvan voor beheer en exploitatie van landgoederen nadrukkelijker in beeld te krijgen.

GEBRUIKTE BRONNEN

Geraadpleegde archieven

- Het Gelders Archief, archief Huis Scherpenzeel, toegang 0430
- Het Gelders Archief, archief Kadaster en Bewaarders van de Hypotheken, toegang 1711-15
- Het Gelders Archief, archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters, toegang 1142
- Het Gelders Archief, archief Stichting Rentmeesterskamer, toegang 0110
- Het Utrechts Archief, archief familie Royaards, toegang 495
- Het Utrechts Archief, archief Memories van successie (kantoor Utrecht), toegang 337-7

Uitgegeven bronnen

Kaarten en atlassen:

- topografische atlas Gelderland 1 : 25.000 (ANWB, 2^e druk, Den Haag, 2007)
- topografische atlas Utrecht 1 : 25.000 (ANWB, 2^e druk, Den Haag, 2007)
- grote historische atlas Gelderland 1 : 25.000, ca. 1905 (uitg. Nieuwland, Tilburg, 2005)
- grote historische atlas Utrecht 1 : 25.000, ca. 1905 (uitg. Nieuwland, Tilburg, 2005)
- gemeente-atlas van J. Kuper (uitgegeven door H. Suringar, Leeuwarden, 1867)
- veldnamenkaart gemeente Scherpenzeel (vereniging oud-Scherpenzeel, Scherpenzeel, 1986)

Lijsten van hoogstaangeslagenen in de directe Rijksbelastingen:

Zoals opgenomen in het boek van J. Moes: "Onder aristocraten - over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914" (2012).

Kadastrale atlassen:

- kadastrale atlas 1832 van Barneveld (St. Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 2014)
- kadastrale atlas 1832 van Renswoude (Werkgroep kadastrale Atlas provincie Utrecht, 1995)
- kadastrale atlas 1832 van Scherpenzeel (St. Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1990)

Burgerlijke stand

- register van akten van overlijden Scherpenzeel 1863-1882 (Oud Scherpenzeel)
- register der akten van geboorten gemeente Scherpenzeel (Oud Scherpenzeel)
- lidmatenboek van de hervormde kerk Scherpenzeel 1812-1965 (Oud Scherpenzeel)

Diversen

- Verstegen, W., *Vrije wandeling*, internetpublicatie Vrije Universiteit, 2012.
- tijdschrift "Het Grondbezit" 1939-1954 (archief Federatie Particulier Grondbezit)
- Het Utrechts Archief, archief Utrechtse Courant op microfiche
- het digitale archief van het kadaster "Digilegger", toegankelijk via de provinciale archieven
- cd-rom "Bos van toen" met kaarten van de eerste Nederlandsche Boschstatistiek uit 1946

Literatuur

- Andela, M., *De Gelderse Toren, Landgoed aan de IJssel*, uitgeverij Walburg Pers, 2008.
- Ankersmit, F., *De sublieme historische ervaring*, Historische uitgeverij, tweede druk, 2007.
- Berkel, G. van en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen, herkomst en historie*, 3e druk, uitg. Het Spectrum, 2006.
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland, Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, uitgeverij Boom, 2008.
- Blekkenhorst, H., H. Renes en R. Rommes, *Doorploegen, gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht*, Het Utrechts Archief i.s.m. Stichting Stichtse Geschiedenis, Utrecht (serie Trajecten door Utrecht, deel 8), 2003.
- Boone, M., *Historici en hun métier - een inleiding tot de historische kritiek*, Academia Press, derde gereviseerde druk, Gent, 2011.
- Brunt, A. en J. Haverkate, *Tussen twee tijden - Twickel in de negentiende eeuw, het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875*, uitgeverij Waanders, Zwolle, 2010.
- Brusse, P. en W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history, de-urbanization and the balance between city and countryside*, Uitgeverij Waanders ism Universiteit Utrecht, [2011].
- Buis, J. *Historia Forestis, Nederlandse Bosgeschiedenis*, HES Uitgevers, Utrecht, 1985.
- Caspers, T., *Landgoederen in Noord-Brabant - Het lief en leed dat landgoed heet*, Brabants Landschap en Brabants Particulier Grondbezit, Pictures Publishers, 2012.
- Cruyningen, P. van, *Landgoederen en landschap in de Graafschap*, uitgeverij Matrijs, Utrecht 2005.
- Cruyningen, P. van, "Van desurbanisatie in Zeeland naar een nieuwe periodisering van de Nederlandse geschiedenis", in: *Virtus - jaarboek voor adelsgeschiedenis*, jaargang 19, 2012, blz. 167-172.
- Demoed, H.B., *Mandegoed, schandegoed - De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw*, uitgeverij Walburg Pers, Zutphen, 1987.
- Dessing, R.W.Chr. en J. Holwerda, *Nationale gids Historische Buitenplaatsen*, Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2012.
- Deys, H.P., *De Gelderse Vallei - Geschiedenis in oude kaarten*, HES uitgevers, Utrecht, 1988.
- Eeghen, I.H. van, "Het huis Keizersgracht 706 en zijn bewoners", in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, Amsterdam, 1960.
- Groen, K. en E.J. Wolleswinkel (red.), *Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval*, uitgave van het Comité voor Scherpenzeelse Cahiers, 1986.
- Hartog, H.M., "Landhuishoudkundige beschrijving der Geldersche Vallei", in: *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw - deel II*, uitgave van de Vereniging voor Landbouwschiedenis, Wageningen, 1981 (artikel oorspronkelijk verschenen in 1866).
- Houte de Lange, C.E.G. ten, *Heerlijkheden in Nederland - welke namen van heerlijkheden worden nog gevoerd sinds 1848?*, uitgeverij Verloren, Hilversum, 2008.
- Houwelingen, P. van, "Nieuwe kansen voor landgoederen", in: *De Landeigenaar*, vol. 58, nr. 3, juni 2012.
- Huijts, J.A.M.L., *Leven en werken in Scherpenzeel 1750-1910*, uitgave van het Comité voor Scherpenzeelse Cahiers, 1993.
- Huisman, J.A., "Plaatsnamen in de Gelderse Vallei", in: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde* 37 (1961), pag. 134-145.
- Immerseel, R.H.M. van (eindred.), *Verhalen van Scherpenzeel, een bloemlezing uit de geschiedenis*, Stichting Landgoed Scherpenzeel ism Stichting In Arcadië, 2013.
- Immerseel, R.H.M. van en P. Verhoeff, *Ensemble "Huis Scherpenzeel" - Historisch onderzoek en waardstelling huispark en parklandschap*, Stichting In Arcadië, 2013
- J. Jas, F. Keverling Buisman, E. Stroms-Smeets, e.a (red.), *Kastelen in Gelderland*, uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2013.

- Kaper, A., e.a., *Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland*, uitgeverij Blauwdruk i.s.m. Landschapsbeheer Gelderland, 2012.
- Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten - vroeger, nu en in de toekomst*, universitaire pers Leiden en uitg. Tjeenk Willink, Zwolle, 1978.
- F. Keverling Buisman en E. Muller, *Kadaster-gids, Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw*, uitgave van de Rijksarchiefdienst, 's Gravenhage, 1979.
- Klesser, J.C., *De benamingen van oude Scherpenzeelse hofsteden*, 1991.
- Klesser, J.C., *Scherpenzeel Poort van Gelderland - wegen en grenzen, voorheen en nu*, uitgave van het Comité voor Scherpenzeelse Cahiers, 1992.
- Kuiper Y. en V. Sleebe, "Naar nieuwe wegen voor elite- en adelsonderzoek in Nederland, in: *Virtus - jaarboek voor adelsgeschiedenis*, jaargang 19, 2012, blz. 147-159.
- Laarse, R. van der en Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats, elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*, deel 3 in de reeks Adelsgeschiedenis, uitgeverij Verloren, Hilversum, 2005.
- Laméris, M. en R. van Norel, *De buitenplaats en het Nederlandse landschap*, uitgegeven in het kader van het Jaar van de Historische Buitenplaats, WBooks, 2012.
- Klijnhout, C.C., *Het hek op den dam - bijdrage tot de historie van den particulieren grondeigendom in Nederland*, Vereniging Het Grondbezit, Utrecht, 1951.
- Moes, J., *Onder aristocraten - over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914*, uitgeverij Verloren, deel 9 in serie Adelsgeschiedenis, 2012.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 7e herziene druk, uitgeverij Kluwer, 2000.
- Montijn, I., "De beste van twee werelden - De familie Royaards-Van Naamen van Scherpenzeel en haar buitenplaats, 1863,1895", in: *Verhalen van Scherpenzeel - een bloemlezing uit de geschiedenis*, Stichting Landgoed Scherpenzeel ism Stichting In Arcadië, 2013.
- Mulder, R., *Op afbraak - De sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830*, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht, 2006.
- Muller, A.G., e.a., *Nederlandsche Historiën: Scherpenzeel*, vol. 5, afl. 3-4, z.p., 1971.
- Otten, D., *Landschap en plaatsnamen van de West-Veluwe*, uitg. Gijsbers & Van Loon, 1989.
- Paquay, V., "Landgoed Middachten, een terreinexploitatie in het verleden", in: *Middachten - huis en heerlijkheid*, uitgeverij Matrijs i.s.m. de Nederlandse Kastelenstichting, Utrecht, 2002.
- Pietersma, A., R. Rommes en W. Verstegen, *Lusten en lasten - Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht*, Het Utrechts Archief i.s.m. Stichting Stichtse Geschiedenis (serie Trajecten door Utrecht, deel 13), Utrecht, 2006.
- Prins-Schimmel, M.A., *Huize Scherpenzeel, van versterkt huis tot gemeentehuis*, z.p., 1983.
- Rodrigues Lopes, D.L., *Serie recht en praktijk - vastgoedrecht: Pacht*, 7^e druk, uitgeverij Wolters Kluwer, Deventer, 2015.
- Rupp, J. en H. Schijf, "De status van de 'hoogstaangeslagenen'", in: *Virtus, jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, jaargang 17, 2010, blz. 59-82.
- Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland*, ongewijzigde herdruk van de 2^e uitgave, uitg. Gijsbers & Van Loon, 1980.
- Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht, 1960.
- Siemes, H., *Anderhalve eeuw aanwakkeren*, Utrechts Landbouw Genootschap, De Bilt, 1997.
- Stades-Vischer, E. en K. Veenland-Heineman, *Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht - Woudenberg, geschiedenis en architectuur*, uitgeverij Kerckebosch, Zeist, 1999.

- Stenvert, R., C. Kolman, S. Broekhoven en B. Olde Meierink, *Monumenten in Nederland - Gelderland*, Waanders uitgevers i.s.m. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zwolle, 2000.
- Storms-Smeets, E.A.C., *Landscape and society in Twente & Utrecht - a geography of Dutch country estates circa 1800-1050*, dissertatie Universiteit van Leeds, 2005.
- Storms-Smeets, E. (eindred.), *Gelders Arcadië - Atlas van een buitenplaatsenlandschap*, uitgeverij Matrijs i.s.m. het Gelders Genootschap, Utrecht, 2011.
- F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century*, Routledge & Kegan Paul Ltd, Londen (UK), 1963.
- D. Verhoeven en M. Wingsens (red.), *Geschiedenis van Gelderland - de canon van het Gelders verleden in vijftig vensters*, Uitgeverij Walburg Pers, Zutphen, 2010.
- Verrips-Roukens, K., *Over heren en boeren - Een Sallands landgoed 1800-1977*, uitg. Martinus Nijhof, Den Haag, 1982.
- Verstegen, W., "Adel en natuurschoon in Nederland 1928-1973", in: *Virtus - jaarboek voor adelsgeschiedenis*, jaargang 16, 2009, blz. 177-194.
- Vervloet, J.A.J., "Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van Scherpenzeel en omgeving", in: *Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval*, [Scherpenzeel], 1986, blz. 8-23.
- Vries, H. de, "Absenteïsme van grootgrondbezitters in Nederland 1850-1890", in: *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief*, deel 38, De Haag, 1975.
- Vogelzang, F. en R. Raven (samenstelling), *Van Wildernis tot oase, Landschapsgeschiedenis van landgoed Oostbroek bij De Bilt*, uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2013.
- Welle, N.M., "Landbouw en landgoed in de negentiende eeuw", in: *Verhalen van Scherpenzeel - een bloemlezing uit de geschiedenis*, Stichting Landgoed Scherpenzeel ism Stichting In Arcadië, 2013.
- Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats - aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, uitgeverij Canaletto, Alphen aan de Rijn, 1982.
- Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780-1914 - Staat, instituties en economische ontwikkeling*, uitgeverij Balans, [Amsterdam], 2000.

Websites

- www.geldersarchief.nl
- www.hetutrechtsarchief.nl
- www.gahetna.nl
- www.library.wur.nl
- www.rug.nl/bibliotheek
- www.landgoedscherpenzeel.nl
- www.oudscherpenzeel.nl
- www.oudwoudeberg.nl
- www.bibliotheekarnhem.nl (Gelderland bibliotheek)
- www.wetten.overheid.nl
- www.parlement.nl
- www.hisgjs.nl
- www.watwaswaar.nl
- www.cbg.nl
- ede.courant.nu
- www.delpher.nl

Geraadpleegde personen

- mevr.dr. M.M. Daniëls, mede-eigenaar landgoed Scherpenzeel en voorzitter van de Stichting Landgoed Scherpenzeel
- mr.dr. E.J. Wolleswinkel, secretaris van de Hoge Raad van Adel, gepromoveerd op het adelsrecht en betrokken bij de plaatselijke historie van Scherpenzeel, Renswoude e.o.
- de heer H. van Woudenberg, oud-voorzitter van de vereniging Oud-Scherpenzeel en als amateur-historicus betrokken bij onderzoek naar de plaatselijke geschiedenis
- de heer ing. G.G. van Sijpveld, huidige rentmeester van landgoed Scherpenzeel ('t Schoutenhuis BV)

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

Stamboom familie Van Naamen - Royaards

Nadere beschrijving van de hoofdpersonen uit de geschiedenis van landgoed Scherpenzeel

Johannes Sebastiaan van Naamen van Scherpenzeel: heer van Scherpenzeel 1793 - 1812

In 1793 wordt de Heerlijkheid Scherpenzeel gekocht door de Amsterdammer Johannes Sebastiaan van Naamen, die zijn vermogen had verworven als koopman in de VOC. Naar oud gebruik voegt Van Naamen de naam van de heerlijkheid achter zijn naam en gaat daarna door het leven als Van Naamen van Scherpenzeel. R. Paesie schrijft in "Verhalen van Scherpenzeel" over de levenswandel van Johannes Sebastiaan van Naamen. Van Naamen was een slimme handelaar en ondernemer. Nadat hij op Batavia in dienst van de VOC goed had verdiend als ondermeer muntmeester, vestigde hij zich in 1769 als koopman in Amsterdam. Hij begint een handel in kredietverlening en verhuur en exploitatie van onroerend goed. Zo kocht hij in 1791 het landgoed Eyckenstein in Maartensdijk op een publieke veiling. Vermoedelijk had Van Naamen de buitenplaats al langer op het oog, want in 1788 had hij het aangrenzende landgoed Sandwijck gekocht (en in datzelfde jaar ook de leenrechten van de ambachtsheerlijkheid De Breul bij Zeist). In de daarop volgende jaren liet hij op de buitenplaatsen tientallen zware eiken en andere bomen rooien, brak hij op Eyckenstein tuinhuisjes en prielen af en maakte de goederen te gelde. Met deze handelswijze bouwde hij een zekere reputatie op. Bekend is dat hij in de daaropvolgende jaren de slopershamer hanteerde bij een hofstede in Loosdrecht en de buitenplaats Leyduin bij Heemstede liet afbreken. In de jaren negentig van de achttiende eeuw bleef Van Naamen een bekend gezicht bij openbare verkopingen van onroerend goed. De omstandigheden voor dit handelen passen overigens in een trend die vanaf eind achttiende eeuw zichtbaar werd: economische en politieke omstandigheden zorgden voor een neergang in de aanleg en onderhoud van buitens en velen werden zelfs gesloopt. Over de sloop van buitenplaatsen heeft R. Mulder in 2006 zijn doctoraalscriptie aan de Universiteit Utrecht geschreven: "Op afbraak - De sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830". Verkoop 'op afbraak' wil zeggen dat de eigenaar het huis en eventuele bijgebouwen verkocht om te slopen; de grond zelf werd niet verkocht. Het was feitelijk een vorm van uitbesteding van slopen. Wat ook voorkwam - gelijk het voorbeeld van Van Naamen - was dat een buitenplaats met grond en al werd gekocht door een speculant die de gebouwen vervolgens zelf afbrak. Ook de tuin werd dan onttakeld en er volgden grote veilingen van beelden en hout. Er zal in die tijd dus een aanzienlijke markt hebben bestaan voor tweedehands bouwmaterialen. Van Naamen kocht in 1798 de beide ambachtsheerlijkheden bij Eemnes: Eemnes-Buiten en Eemnes-Binnen, 'de beide Eemnessen'.

J.S. van Naamen kreeg vier zoons, waarvan de oudste twee voor hem kwamen te overlijden. Hij liet 'de beide Eemnessen' na aan zijn derde zoon Sebastiaan Albertus van Naamen (geboren 24-3-1773) en Scherpenzeel aan zijn jongste zoon Petrus Johannes Van Naamen (geboren 17-05-1774). Zo ontstonden twee takken Van Naamens: Van Naamen van Eemnes en Van Naamen van Scherpenzeel. Hieronder zal blijken dat deze takken met elkaar verwant blijven.

mr. Petrus Johannes van Naamen van Scherpenzeel: heer van Scherpenzeel 1812 - 1854

Petrus Johannes is de jongste zoon van J.S. van Naamen. Hij werd geboren op 17-05-1774 te Zwolle, waar zijn moeder in het kraambed overleed. Petrus Johannes studeerde rechten in Utrecht en ging daarna wonen aan de Leidsegracht in Amsterdam, in een huis dat zijn vader voor hem had gekocht.

Van Naamen bouwt in Amsterdam een succesvolle politieke en juridische loopbaan op als wethouder en rechter en hij werd in vele besturen benoemd. Van 1840-1850 heeft hij

namens de stad Amsterdam zitting in de Provinciale Staten van Noord-Holland. In 1812 overlijdt zijn vader en erft P.J. van Naamen zijn vermogen. Een jaar later wordt Van Naamen op 39-jarige leeftijd opgenomen op de lijst van hoogstaangeslagenen, met een inkomen uit kapitaal van f 25.000,-. Zijn functies leenden zich niet voor verdere groei van dit vermogen.

In 1801 werd hij met de heerlijkheid Scherpenzeel beleend (hoewel het leenstelsel al sinds 1795 was opgeheven, werden de leenboeken nog enkele jaren bijgehouden). Hij gebruikte Scherpenzeel als zomerverblijf en een deel van zijn vermogen investeerde hij in een forse uitbreiding van de Scherpenzeelse bezittingen. P.J. van Naamen krijgt zes kinderen uit twee huwelijken. Zijn eerste vrouw schenkt hem een zoon en twee dochters. Zij sterft in 1810 en laat Petrus Johannes achter met de drie kleine kinderen. Hij hertrouwd in 1815 en krijgt met zijn tweede vrouw twee zoons (beiden geestelijk beperkt) en een dochter. Helaas overleeft Petrus Johannes de kinderen uit zijn eerste huwelijk.

De oudste zoon van P.J. van Naamen van Scherpenzeel, ook genoemd J.S. van Naamen, zit halverwege de negentiende eeuw in de Tweede Kamer. In de jaren 1844-1845 ontmoet hij hier Johan Rudolf Thorbecke. Thorbecke werd in 1831 benoemd tot hoogleraar diplomatie en moderne geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en zat in 1844-1845 in de Tweede Kamer. Op 2 december 1844 neemt Thorbecke met acht geestverwanten (de 'Negenmannen') het initiatief tot herziening van de Grondwet, met als belangrijkste wijzigingen de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer volgens het censuskiesrecht. De behoudende Van Naamens moesten maar weinig hebben van de vooruitstrevende ideeën van Thorbecke. J.S. van Naamen jr. schreef op 24 september 1845 dan ook een brief naar zijn neef en naamgenoot op Zandhove: 'Ik weet niet of uw [zoon] Albert dit jaar student wordt en of Gij u reeds tot eene academie hebt bepaald. Na de kennis die ik met Thorbecke in de Staten Generaal heb gemaakt, zou ik, een zoon hebbende, dien nooit naar Leijden zenden. Wanneer het opkomend geslacht met de beginselen van dien professor wordt doordrongen, dan zal het er met ons land ellendig uitzien.' Albert ging vervolgens ook niet in Leiden, maar in Utrecht studeren. In die Utrechtse tijd logeert hij ook wel op Scherpenzeel. Daar heeft hij Elisabeth Agatha Johanna leren kennen, de tweede dochter van J.S. van Naamen van Scherpenzeel jr. Op 23 maart 1855 stappen achterneef en achternicht met elkaar in het huwelijksbootje. De verhouding tussen de beide takken Van Naamen was gedurende de negentiende eeuw bijzonder goed. Regelmatig logeerden leden van de familie tijdens het zomerseizoen op elkaars buitenplaatsen. In de koudere jaargetijden onderhield men het contact door frequent uitwisselen van brieven en geschenken, het laatste ondermeer in de vorm van hazen, patrijzen, kalkoenen, ganzen en houtsnippen. Zo wordt Johannes Sebastiaan van Naamen van Eemnes in een brief van de tak Scherpenzeel op 22 oktober 1847 bedankt 'voor de vier lekkere patrijzen, die wij te Amsterdam zijnde, van u ontvingen'. Hoewel het alweer bijna tijd was de 'winterkwartieren' te betrekken, verbleef hij nog altijd met zijn gezin op de buitenplaats.

Op 27-01-1854 overlijdt P.J. van Naamen - en daarmee de laatste mannelijke Van Naamen op Scherpenzeel - te Amsterdam. In zijn testament had hij laten opmaken dat hij begraven wilde worden in de grafkelder die hij zou laten metselen op de Scherpenzeelse begraafplaats Glashorst. Ook zijn zoon J.S. van Naamen, die reeds op Glashorst was begraven, moest daarin worden overgebracht. Aldus geschiedde.

De gegevens over het leven van P.J. van Naamen komen uit: Nederland's Patriciaat, jaargang 19 (1930), blz. 162-164, het artikel van de hand van I.H. van Eeghen "Het huis Keizersgracht 706 en zijn bewoners" in "Jaarboek van het genootschap Amstelodamum" (nr. 52, 1960, blz 137-140) en het boek van de hand van J. ten Hove getiteld "Zandhove, van buitenplaats tot verpleeghuis" (uitgeverij WBooks B.V., september 2002).

Benudina Maria van Naamen en Herman Royaards van Scherpenzeel: 1855 - 1898

Benudina Maria van Naamen werd op 26 mei 1827 geboren in Amsterdam, als oudste dochter van J.S van Naamen van Scherpenzeel (overleden in 1852). De heerlijkheid Scherpenzeel werd na het overlijden van P.J. van Naamen in 1854 aanvankelijk nagelaten aan zijn dochter en Benudina's tante Margaretha Jacoba van Naamen, maar deze overleed al in april 1855. Door haar tante's vroege dood kwam de heerlijkheid in 1855 grotendeels in het bezit van Benudina. Het jaar ervoor, in juni 1854, was zij 'buiten gemeenschap van goederen en gemeenschap van winst en verlies, doch in gemeenschap van vruchten en inkomsten' getrouwd met de Utrechtse notabel Herman Royaards. Benudina en Herman lieten zich vrouwe en heer van Scherpenzeel noemen. Het leven van Benudina zal voor het belangrijkste deel hebben bestaan uit het voeren van het huishouden en het zijn van 'echtgenote van mr. Herman Royaards'. De verantwoordelijkheid over het bezit is in die tijd de taak van de man. Correspondentie van de rentmeester is dan ook gericht aan Herman en ook vele andere archiefstukken staan op zijn naam. Toch koopt Benudina in de loop der jaren huizen in het dorp, grond en boerderijen.

H. Schijf en R. van Immerseel hebben voor "Verhalen van Scherpenzeel" een bijdrage geleverd over Herman Royaards, als vervolg op het artikel van J. Rupp en H. Schijf over de hoogstaangeslagenen van Utrecht in de periode van het censuskiesrecht in het jaarboek voor Adelsgeschiedenis, "Virtus" (2010). Deze notabel stamde uit een milieu van dominees: zijn vader en grootvader waren hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Universiteit van Utrecht. Dat bood aanzien, maar geen groot inkomen. Zelf studeerde Herman rechten aan deze universiteit en hij begon zijn loopbaan met een advocatenpraktijk. De groei van het vermogen van Herman Royaards begon in 1854, met een erfenis van zijn grootvader van moederszijde, W.J. Both Hendriksen: hij erfde bijna zeshonderd duizend gulden. Herman groeide in de jaren erna uit van advocaat tot 'professioneel bestuurder'. Zijn eerste bestuurlijke benoeming was in 1854 tot regent van het Gereformeerd Burger Weeshuis. Vele functies volgden in de jaren erna, sommigen gebonden aan het grondbezit, anderen op het gebied van kunsten en wetenschap; deels onbezoldigd, deels bezoldigd. Dat hij wel kritisch was op waar hij zijn naam wel of niet aan verbond blijkt wel uit de beleefde afwijzingen die in het familiearchief (inv.nr. 37) zitten. In een schrijven gedateerd 13 mei 1882 zegt hij: 'Ofschoon ik de pogingen zeer waardeer, die door het Comité worden aangewend om te voorzien in den nood der hulpbehoevende Israëlieten in Rusland, zie ik mij echter verplicht, U mede te deelen, dat mijn aanstaande vertrek naar buiten mij verhindert, mij beschikbaar te stellen tot in ontvangsneming van gelden.' In 1866 werd Royaards lid van de Provinciale Staten van Utrecht en vanaf 1873 werd hij benoemd tot lid van Gedeputeerde Staten van dezelfde provincie. Eén van zijn prestigieuze functies was die van curator van de Hogeschool (later Universiteit) Utrecht sinds 1876, vanaf 1889 was hij president-curator. Benudina en Herman kregen acht kinderen, waarvan er één, het vijfde kind Betsy, al op 2-jarige leeftijd kwam te overlijden. Het gezin woonde in Utrecht en gebruikte Scherpenzeel als 'buiten', waar men vanaf eind mei tot de laatste dagen van november verbleef. Het echtpaar liet ingrijpende veranderingen aanbrengen aan en rond hun buitenplaats. In 1857 werd begonnen met de verbouwing van het huis en twee jaar later volgde de bijbehorende parkaanleg, beide naar ontwerp van Samuel van Lunteren. Benudina overleed op 13 januari 1892; Herman overleed op 16 januari 1898.

De erven Royaards van Scherpenzeel

De drie jongste kinderen van Benudina en Herman, Wilhelmina Sophia, Johannes Sebastiaan en Anton erven ieder een deel van landgoed Scherpenzeel. De andere kinderen erven bezittingen in andere delen van Utrecht. Het eigendom van het landgoed is vanaf dan verdeeld: het is sinds 1899 bezit van deze drie familiestaken, met elk weer hun afstammelingen.

Anton Royaards van Scherpenzeel: 1899-1932 (1956)

Het jongste kind Anton Royaards is geboren op 12-07-1869 te Scherpenzeel. Hij erft in 1899, nadat de boedelscheiding geregeld is, de buitenplaats en de rond Scherpenzeel gelegen boerderijen. Anton gaat als eerste eigenaar permanent op het Huis wonen. Hij studeerde rechten in Utrecht en promoveerde aldaar in 1896 tot doctor in de rechtswetenschap. In 1900 wordt hij benoemd tot burgemeester van Scherpenzeel, wat hij zal blijven tot 1930. In de periode 1907-1919 is hij tevens lid van Provinciale Staten van Gelderland. In 1910 trouwt hij met jonkvrouw Margaretha Maria Backer (de familie Backer is in 1894 in de adel verheven), waarmee hij twee dochters zal krijgen: Theodora Philippina en Benudina Maria. Anton Royaards overlijdt op 21 januari 1932. Op de dag van zijn begrafenis wordt hij door zijn pachters gedragen vanaf Huis Scherpenzeel naar de begraafplaats Glashorst. Mevrouw Royaards-Backer blijft op het Huis wonen totdat zij in 1956 overlijdt. De dochters Theodora en Benudina erven het Huis en de landerijen, maar zijn na hun huwelijken niet meer op Huis Scherpenzeel blijven wonen.

Wilhelmina Sophia Royaards (Schelto van Citters): 1899-1942

Wilhelmina Sophia, Mien genoemd, wordt geboren op 11 juni 1864 te Scherpenzeel als zesde kind uit het huwelijk van Benudina en Herman Royaards. Zij erfde in 1899 het landgoed Lambalgen, met bijbehorende hoeves en landerijen (ten zuiden van Scherpenzeel). In 1902 trouwt ze met jhr. Schelto van Citters. Helaas komt Wilhelmina Sophia al een jaar daarna, kinderloos, te overlijden. Het pand aan de Dorpsstraat 180 te Scherpenzeel, toen genaamd Zandenhoef, werd na haar dood door de familie heringericht en bestemd voor ziekenverpleging, het pand kreeg de naam "Wilhelmina Ziekenverpleging". Van Citters hertrouwt na het overlijden zijn echtgenote met een dochter van Albert van Naamen van Eemnes: Agatha Johanna. Op dat moment komen de Scherpenzeelse bezittingen uit de 'tak-Eemnes' weer bij de 'tak-Scherpenzeel'. Het echtpaar krijgt drie kinderen, waarvan alleen de oudste dochter, Sara Maria van Citters, trouwde (met C.L. Patijn) en kinderen kreeg.

Evenals het Benudina Maria in de vorige generatie verging, was het ook hier de aangetrouwde echtgenoot die verantwoordelijk was voor het beheer. Dat bleef hij ook na het overlijden van zijn eerste echtgenote. Daarom schets ik hier ook een beeld van jhr. dr. Schelto van Citters. Hij werd geboren in Den Haag op 13 januari 1865. Hij doorliep een ambtelijke loopbaan bij het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid en later bij het departement van Financiën. Van 1907-1909 zat Van Citters voor de ARP in de Tweede Kamer en hij was daarna zestien jaar Commissaris van de Koningin in Gelderland (tot 1925). Door doofheid geplaagd vroeg hij zelf ontslag aan als Commissaris. Hij was van 1929 tot zijn overlijden in 1942 nog wel Eerste Kamerlid. Van Citters was sinds 1910 eigenaar van kasteel Groot Engelenburg te Brummen, waar hij in de zomer woonde en waar hij op 13 maart 1942 overleed. In het bijzonder noem ik hier nog het ambt van president-curator van de Landbouwhoogeschool te Wageningen, dat Van Citters vervulde vanaf 1918 (het jaar waarin de Rijkslandbouwschool werd erkend als 'Hoogeschool') tot 1939. Dat jaar besloot het bestuur van de Hoogeschool tot 'verleening van het doctoraat in de landbouwkunde honoris causa aan jhr. S. van Citters wegens zeer uitstekende verdiensten'.

Johannes Sebastiaan Royaards: 1899-1930

Johannes Sebastiaan, Jo genoemd, wordt op 15 november 1866 geboren te Utrecht als zevende kind uit het huwelijk van Benudina en Herman. Hij studeerde evenals zijn jongere broer Anton (en deels gelijktijdig) rechten in Utrecht, waar hij in 1895 promoveert op een onderzoek naar de 'wijzigingen in de Provinciale Wet, noodzakelijk geworden ten gevolge van de Grondwetsherziening van 1887'. Johannes Sebastiaan erft in 1899 de noordelijk gelegen goederen (deels onder Barneveld). Hij trouwt in 1905 te Arnhem met Louise barones Van Haersolte van den Doorn en samen krijgen ze twee dochters: Christine Catherine

(1906-1986, trouwt met M.A. Swellengrebel en krijgt 4 kinderen) en Benudina Maria (1907-1999, niet gehuwd).

Johannes Sebastiaan woonde in Oosterbeek en werkte in Arnhem, waar hij lid was van de Voogdijraad. Daarnaast was hij oprichter en lid van het bestuur van de Johanna Stichting in Arnhem, een stichting voor zorg voor kinderen met een lichamelijke handicap. Dat hij op meerdere fronten maatschappelijk actief moet zijn geweest, blijkt uit een brief van de burgemeester van Arnhem aan de commissaris van de Koningin in Gelderland: '(...) heb ik de eer u te berichten dat ik het verzoek om aan Mr. J.S. Royaards ten gelegenheid van het 25 jarig bestaan der Johanna Stichting alhier, een koninklijke onderscheiding toe te kennen gaarne wil ondersteunen. Niet alleen voor deze instelling heeft Mr. Royaards zich zeer verdienstelijk gemaakt, maar ook op andere, voornamelijk philanthropisch gebied, heeft hij gedurende vele jaren zijn krachten in het algemeen belang beschikbaar gesteld.'

Ten aanzien van het landgoedbeheer hield Johannes Sebastiaan Royaards er kennelijk wat conservatieve ideeën op na. In het dorp gaat het verhaal dat als de heer Royaards vanuit Oosterbeek naar Scherpenzeel kwam gereden, dat dan de machines opgeborgen moesten worden en de zeis tevoorschijn gehaald. Toch is hij de enige erfgenaam die nog fors investeert in uitbreiding van het bezit. In 1917 kocht hij de boerderij Nieuw Breeschoten met ca. 100 ha grond. Hij liet hier in 1919 een houten Scandinavisch huisje bouwen midden in het heideveld van Breeschoten als pied-à-terre wanneer hij voor het beheer en - nog belangrijker - de jacht op het landgoed vertoefde. Hij liet het huisje zo bouwen dat hij vanaf de veranda de kerktoren van Scherpenzeel kon zien. J.S. Royaards overleed in Oosterbeek op 1 april 1930.

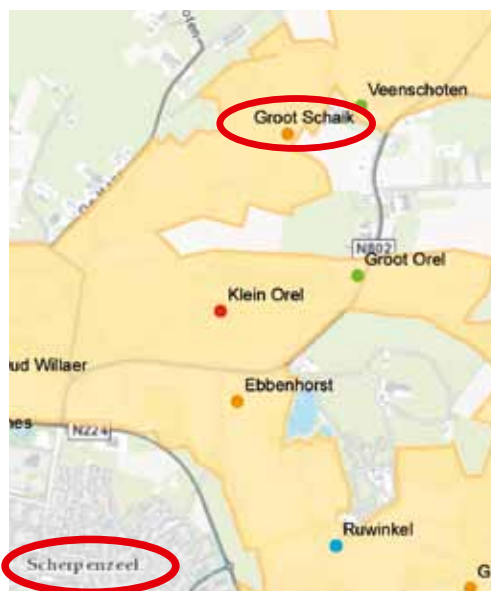
BIJLAGE 2

(Landschappelijke) ontwikkeling van boerderij Groot Schaik

Als casus is de (landschappelijke) ontwikkeling van één van de landgoedboerderijen - Groot Schaik - verder uitgewerkt met als uitgangspunt het Kadaster uit 1832. Blijkens het Kadaster uit 1832 heeft P.J. van Naamen in dat jaar - naast het bezit van Huis Scherpenzeel, de korenmolen met molenaarshuis en diverse andere huizen - zeven boerderijen in eigendom en in totaal ruim 497 hectare grond. De landbouwbedrijven bestonden uit verschillende onderdelen: bouwland, gras- en hooiland, akkermaalshout en heide of woeste grond (welke laatste overigens minder 'woest' was dan de naam suggereert en een belangrijke rol speelde in de bedrijfsvoering). In het kadaster wordt geen onderscheid gemaakt tussen gras- en hooiland, maar valt dit onder de noemer 'weiland'. Het aandeel weiland, bouwland en heide wordt bij de verschillende boerderijen globaal in dezelfde verhoudingen aangetroffen. Het aandeel bos bestaat op de bezittingen nagenoeg enkel uit de omzoming van de bouw- en weilanden in de vorm van een houtwal c.q. -singel, opgaand bos is nauwelijks aanwezig. Om een beeld te krijgen van de samenstelling en ontwikkeling van de bezittingen en het grondgebruik, is in deze paragraaf ter illustratie boerderij Groot Schaik uitgewerkt.

Introductie

Boerderij Groot Schaik is ruim 2 kilometer ten noordoosten van Scherpenzeel gelegen, op de rand van een dekzandrug. Van oorsprong maakte de boerderij Groot Schaik deel uit van het goed Schaik, dat later is verdeeld in Groot Schaik, Klein Schaik en Kraaienoord. De laatstgenoemde boerderij bestaat niet meer; Klein Schaik is in 1914 afgebroken en een eindje verderop herbouwd. Groot Schaik werd blijkens een acte in het huisarchief (inv. nr 110) in 1824 gekocht door P.J. van Naamen van Scherpenzeel van W. van Bommel en Geertje Wolfswinkel.

Afbeelding: ligging van boerderij Groot Schaik ten opzichte van het dorp en een aantal andere Scherpenzeelse boerderijen (detail uit afb. 4.1).

Omvang en samenstelling landerijen

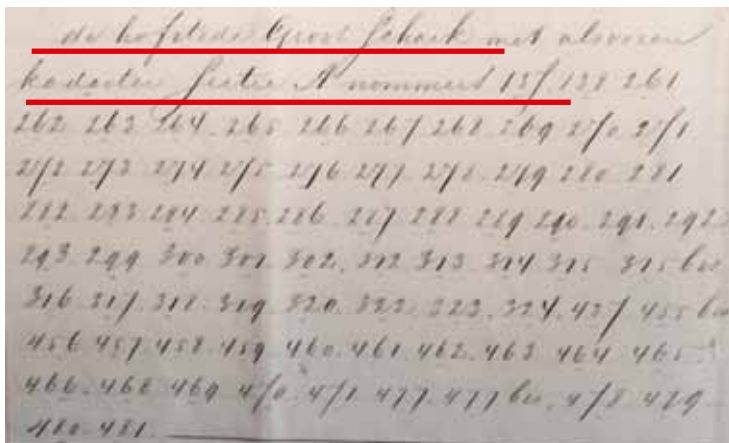
Het Kadaster uit 1832 biedt de mogelijkheid om het grondbezit bij de boerderij en de samenstelling ervan te reconstrueren. Als de informatie uit de OAT over het grondgebruik van de percelen van P.J. van Naamen op de minuutplan wordt overgenomen, volgt uit het kaartbeeld als vanzelf het bij de boerderij horende grondbezit (zie de kaart op de volgende bladzijde). Het geheel bestaat uit een afwisseling van bouwland, weiland en heide en wordt (evenals een aantal individuele percelen) door een houtwal of houtsingel omzoomd.

Eén en ander kan worden geverifieerd met een document van later datum: in de 'acte van scheiding' van de nalatenschap van Herman Royaards is per boerderij aangegeven welke kadastrale percelen daarbij worden gerekend (inv.nr. 40 uit het familiearchief Royaards, Het Utrechts Archief). Dit blijken precies de percelen te zijn die ook blijkens het kaartbeeld van de minuutplan van het Kadaster bij de boerderij lijken te horen. Bij Groot Schaik hoorde circa 70 hectare land; daarvan was rond 1832 circa 25,50 ha bouwland, 26 ha heide, 11 ha weiland, 0,4 ha dennenbos en 5 ha hakhout. Hakhout komt voornamelijk voor in de vorm van grensmarkering en afscheiding van percelen, maar er ligt ook een aantal kleine vlakvormige perceeltjes hakhout. Verder hoorden destijds bij de boerderij twee schaapskooien (een erfkooi - iets buiten het erf gelegen - en een veldkooi) en een schaapsdrift. Rond de boerderij lag een erf met bijgebouwen (0,5 ha), tuin (0,04 ha) en boomgaard (0,10 ha). De 'tuin' moet gezien worden als moestuin. De weilanden rond Groot Schaik waren van slechte kwaliteit: ze worden in 1832 allen aangeslagen in klasse 4 (van de 5).

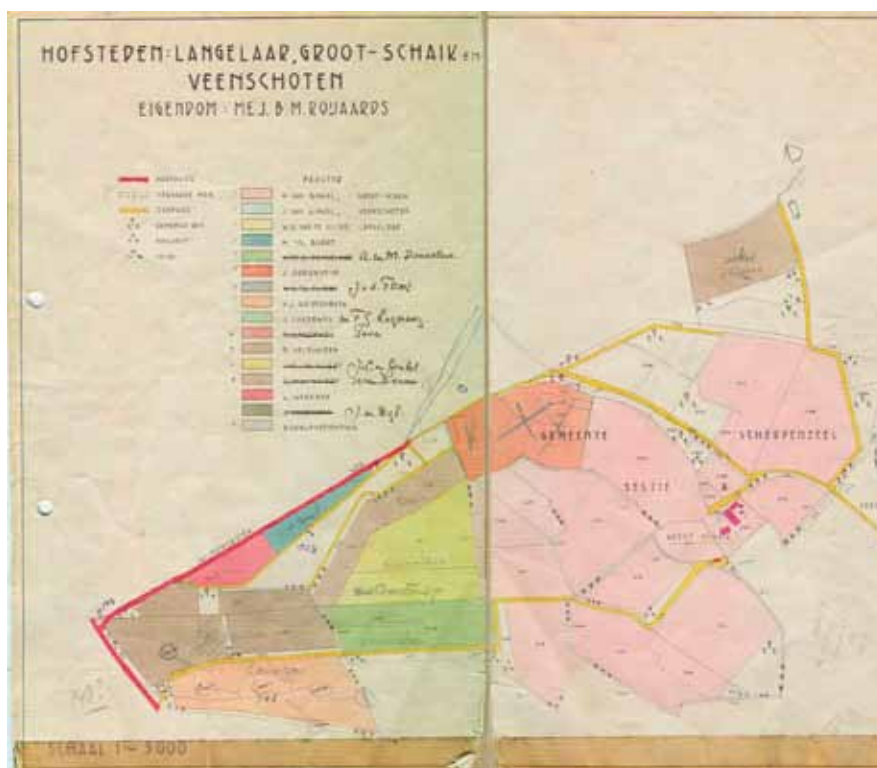

Kaart: de landerijen behorende bij boerderij Groot Schaik in de periode 1832-1898, ingetekend op de kadastrale minuutplan (1832). De kaart geeft de situatie weer van het grondgebruik in 1832. Rood = erf met de boerderij en bijgebouwen, paars = heide, geel = bouwland, groen = weiland, lichtgroen = hakhout, donkergroen = dennenbos, bruin = tuin. De rode sterren geven de ligging van de schaapskooien weer (bron: Kadastrale Atlas Gelderland 1832 - Scherpenzeel, ingekleurd door N. Welle).

Ook de bouwlanden zijn niet van hoge kwaliteit: deze worden evenredig aangeslagen in de klassen 3 en 4 (van de 5). De oppervlakte van de landerijen verandert in de loop der jaren nauwelijks: de oppervlakte zoals omschreven in 1898 komt overeen met die in 1832. Uit een eigendomskaart uit 1952 valt op te maken dat een perceel is aangekocht aan de noordzijde - dit maakt deel uit van een heideontginning. Weer later (blijkens de huidige eigendomskaart) is een deel aan de noordwestzijde verkocht. Aangezien het precies dat deel is wat aan één persoon verpacht was, zal deze pachter het gekocht hebben.

Afbeelding: in de 'acte van scheiding' van de nalatenschap van Herman Royaards (1898) is aangegeven welke kadastrale percelen behoren tot boerderij Groot Schaik. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) staat per perceel aangegeven welk soort eigendom het betreft (HUA, archief familie Royaards, inv.nr. 40).

Kaart: deze kaart uit het archief van rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis geeft de omvang van Groot Schaik weer d.d. oktober 1952. Aan de noordzijde heeft een uitbreiding van de eigendommen plaatsgevonden, zie de rode pijl (kaart uit het archief van rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis BV).

Ontginningen en andere landschappelijke ontwikkelingen

In 1832 maken de heidevelden nog ruim 30% van het areaal land uit. Op de TMK van 1862 is te zien dat de heidevelden voor ongeveer de helft zijn ontgonnen en deels als weiland, deels als bouwland in gebruik zijn genomen. Het heideveld van ruim 12 ha aan de noordzijde is nog niet ontgonnen. Dit maakt onderdeel uit van een groot aaneengesloten heideveld aan de noordzijde van Groot Schaik, oost-west georiënteerd, lopend van boerderij Veenschoten naar het Haarseveld bij boerderij De Haar. Ook het aan de noordwestzijde gelegen heideveld, grenzend aan De Haar, is dan nog niet ontgonnen. De veldkooi staat nog altijd op de kaart, hoewel het heideveld waar de kooi in lag is ontgonnen ten behoeve van de akkerbouw. Tien jaar later, in 1872, is de veldkooi van de kaart verdwenen; de erfkooi staat er nog wel. Het heideveld aan de noordwestzijde is nu bos en ook in de zuidwesthoek is bos aangeplant - in totaal is er 6,2 ha bos aangeplant. Op de - nog bestaande - heide aan de noordzijde, is een begin gemaakt met eigendomsmarkering middels een houtwal. In 1911 is de grens aan de noordzijde helemaal gemarkeerd met een houtwal over de heide. Verder zien we een uitbreiding van het areaal weiland ten koste van het bouwland. Ieder perceel is omzoomd: er sprake van een zeer kleinschalig landschap. Tussen 1911 en 1930 is het laatste restant heide - op een klein perceeltje na - in cultuur gebracht. Het heideveld is in 1930 voor ca. 2/5 met bos ingeplant en het resterende deel is weiland geworden. In 1953 is het laatste perceeltje heide ook ontgonnen; het aantal lijnvormige landschapselementen is afgenomen evenals de oppervlakte bos. Toch is nog altijd een aantal oude groene structuren zichtbaar. Op de volgende bladzijde staat een cartografisch overzicht van de hierboven beschreven ontwikkelingen.

De boerderij

Boerderij Groot Schaik is een gemeentelijk monument en dateert in zijn huidige vorm uit de tweede helft van de negentiende eeuw. In 1876 werd het stalgedeelte van de boerderij uitgebreid, waardoor het gebouw zijn huidige, zeer langgerekte, vorm kreeg. Een gevelsteen met de tekst 'J.S.R./11 aug 1876' herinnert aan deze verbouwing. De initialen zijn van Johan Sebastiaan Royaards, het zesde (of zevende: een eerder geboren zusje overleed op twee-jarige leeftijd) kind van Herman en Benudina Royaards-Van Naamen. Groot Schaik lijkt met zijn hoge gevels en langgerekte pannendak sterk op een andere Scherpenzeelse boerderij: Oud Willaar. Terwijl oudere boerderijen meestal wolfseinden en rietbedekking hadden, werden vanaf circa 1850 vooral hoge topgevels met pannendaken toegepast (Vredenberg (2004), blz. 89).

Cartografisch overzicht van de landschappelijke ontwikkelingen:

TMK 1862 (bron: Hsigis)

TMK 1872 (bron: watwaswaar.nl)

'Bonneblad' 1911 (bron: watwaswaar.nl)

Topografische kaart 1930 (bron: watwaswaar.nl)

Topografische kaart 1953 (bron: watwaswaar.nl)

Foto's: boerderij
Groot Schaik
anno 2015, met
de kenmerkende
blauw-witte
luiken van het
landgoed Scher-
penzeel. Op
de gevel aan
de achterzijde
bevindt zich een
steen met de
tekst 'J.S.R. 11
aug 1876' (foto's
N, Welle, 2015).

BIJLAGE 3

Eigendom in een breder perspectief

Anno 2015 is eigendom 'het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben'. Dit staat zo verwoord in het Burgerlijk Wetboek, vijfde boek, artikel 1, eerste lid. Het tweede lid zegt: 'Het staat de eigenaar met uitsluiting van een ieder vrij van de zaak gebruik te maken, mits dit gebruik niet strijdt met rechten van anderen en de op wettelijke voorschriften en regels van ongeschreven recht gegronde beperkingen daarbij in acht worden genomen.' In het derde lid staat: 'De eigenaar van de zaak wordt, behoudens rechten van anderen, eigenaar van de afgescheiden vruchten'. Deze heldere omschrijving van eigendom en rechten van de eigenaar, is van redelijk recente datum. Eeuwenlang bevond het onderscheid tussen eigenaar en rechthebbende zich in een grijs gebied. De gebruiksrechten op de grond (en de verdeling daarvan) zijn lange tijd belangrijker dan het eigendom. Het begrip 'eigenaar' kan dan ook tot de Franse tijd (en eigenlijk nog wel tot in de negentiende eeuw) verwoord worden als 'wie de meeste macht/grip op de grond heeft'.

Eigendom versus gebruiksrecht: het leenstelsel

(ontleend aan: De Monté ver Loren (2000), blz. 58-60)

Het feodale stelsel, of leenstelsel, is een goed voorbeeld van het strijdtoneel tussen eigenaar en gebruiker. De leenverhouding is ontstaan door een blijvende verbinding van twee oorspronkelijk zelfstandige instituten: de 'vazalliteit' en het 'beneficium'. De vazalliteit is een soort rechtsbetrekking waarbij de ene partij de bescherming en steun verwierf van de ander als beschermheer en zich daar tegenover onder diens gezag stelde. De vazalliteit vindt haar oorsprong in de Merovingische tijd (430 - 750 na Chr.), waarin het individu zich onveilig voelde door bloedige twisten en het ontbreken van een krachtig publiek gezag. In deze tijd kwam vazalliteit dan ook vooral voor in de lagere sociale klassen. Onder de Karolingische koningen (Karolingische tijd: 750 - 900 na Chr.) onderging de vazalliteit een verandering: hun vazallen waren altijd afkomstig uit de aristocratie. Ook het beneficium komt al voor onder de Merovingische koningen. De koning, andere aanzienlijke personen of kerkelijke instellingen gaven hun grond aan een ander in gebruik om niet, of tegen een (bescheiden) contraprestatie in goederen, diensten of geld. Dit gebruiksrecht had in de meeste gevallen het karakter van een 'beneficium', een gunst.

Onder Karel de Grote (742-814) kregen beide instellingen een vaste verbinding met elkaar en ontwikkelde zich aldus het feodale of leenstelsel. Het woord 'feodaal' is ontleend aan het sinds de negende eeuw in zwang komende woord 'feodum' als synoniem van beneficium. Naast deze theorie over het ontstaan van de feodaliteit is er overigens ook een andere, waarbij er vanuit wordt gegaan dat de overeenkomst tussen leenman en leenheer niet moet worden gezien in het licht van de privaatrechtelijke verbintenis scheppende overeenkomst, maar in dat van de publiekrechtelijke overeenkomst, door de overheid gebezigd ter organisatie van de publieke dienst (zie De Monté ver Loren (2000), blz. 60). Na het uiteenvallen van het Karolingische imperium heeft het leenstelsel in de voorheen tot het Frankische rijk behorende gebieden langer dan een millennium een rol gespeeld, hoewel met wisselend karakter en belang.

Objecten van leen waren in de eerste plaats onroerende zaken, zoals grond met toebehoren. Daarnaast werden ook roerende zaken in leen gegeven: vooral allerlei rechten die inkomsten opleverden (zoals tolrecht, windrecht, tiendrecht), maar ook de jurisdictie. De rechtspraak leverde immers inkomsten op, bijvoorbeeld door het mogen innen van boetes

(zie De Monté ver Loren (2000), blz. 64). Een leen is oorspronkelijk persoonsgebonden; bij het overlijden van de leenman viel het leen terug aan de leenheer.

In de loop der tijd krijgt het echter steeds meer een eigendoms karakter en worden heerlijkheden met bijbehorende heerlijke rechten verhandeld. De toestemming hiervoor van de leenheer wordt dan nog slechts een formaliteit. Door het geleidelijk wegvallen van de militaire verplichtingen die aan een leen verbonden zijn, wordt het bezit van een heerlijkheid vanaf de zestiende eeuw steeds meer een vermogensbestanddeel en tegelijk ook een teken van distinctie.

Heerlijkheden en heerlijke rechten

(ontleend aan De Monté ver Loren (2000), blz. 172-182 en Ketelaar (1978), blz. 9-15)

De rechten die gezamenlijk een landsheerlijkheid vormden, kon de landsheer persoonlijk (of door middel van zijn ambtenaren) uitoefenen. Aangezien deze rechten tot zijn vermogen behoorden, kon hij ze ook verpanden, verpachten, in leen uitgeven of vervreemden (schenking of verkoop). Wanneer de landsheer een deel van zijn landsheerlijke rechten in een bepaald gebied in leen uitgaf of vervreemde, ging dit behoren tot het vermogen van de begunstigde: deze verwierf tot zijn vermogen behorend overheidsgezag, 'heerlijkheid' genoemd. Heerlijkheid is dus het recht op overheidsgezag in particuliere handen: het recht om wetten uit te vaardigen, recht te spreken, belastingen te heffen en ambtenaren te benoemen, zoals schout en schoolmeester (deze aanstellingen, vooral die van schout, werden wel tegen betaling door de heer uitgegeven (verpacht/verpand). Daarnaast wordt het territoir waarover heerlijkheid wordt uitgeoefend ook 'heerlijkheid' genoemd. Let wel, leen en heerlijkheid zijn geen synoniemen: er zijn heerlijkheden die allodiaal werden gehouden (niet krachtens leenverhouding) en er zijn in leen uitgegeven goederen die niet met een heerlijkheid zijn verbonden. Degene die overheidsgezag (heerlijkheid) uitoefent wordt veelal ambachtsheer genoemd; hij is de belangrijkste persoon in de heerlijkheid. De macht van iedere heer was verschillend en afhankelijk van de mate waarin de landsheer meer of minder van zijn rechten had afgestaan. De ambachtsheer bezat veelal nog andere heerlijke rechten: rechten die hem als ambachtsheer toekwamen, die voortvloeiden uit, of samenhangen met de heerlijkheid; de zogenaamde heerlijkheidsgevolgen. Daaronder vallen ook de zogeheten honorifieke rechten: rechten die een bepaalde status symboliseren, zoals het recht op herenbank (het recht op het gebruik van een vaste zitplaats in de kerk) en het recht van zwanendrift (het recht van de heer om zijn zwanen in zijn heerlijkheid te laten verblijven, ook op gronden en wateren die niet zijn eigendom zijn). Naast heerlijke rechten kon de heer van een heerlijkheid ook nog andere vermogensbestanddelen hebben binnen het territoir van zijn heerlijkheid, zoals een (versterkt) huis, boerderijen en/of landerijen. Grondbezit staat dus los van het bezit van heerlijke rechten. Deze kunnen in dezelfde hand zijn, maar dat hoeft niet het geval te zijn.

Aanvankelijk behoorden heerlijkheden slechts toe aan edellieden. In de zeventiende en achttiende eeuw vindt een gestage vermenging plaats tussen adel en patriciaat en komen ook heerlijkheden steeds vaker in bezit van patriciërs en gefortuneerde kooplieden, zoals in die van J.S. van Naamen. Deze Amsterdamse koopman koopt in 1793 de heerlijkheid Scherpenzeel.

De Franse revolutie en de doorwerking daarvan in ons land ('de Bataafse omwenteling') betekende het einde van het leenstelsel. In 1798 werd de nieuwe Staatsregeling van kracht, waarin de afschaffing van het leenstelsel als volgt wordt omschreven: '(...) alle andere Regten of Verpligtingen, hoe ook genoemd, uit het Leenstelsel of Leenrecht afkomstig, en die hunnen oorsprong niet hebben uit een wederzijdsch vrijwillig en wettig verdrag, worden, met alle de gevolgen van dien, als strijdig met der Burgerlijken gelijkheid en vrijheid, voor

altijd vervallen verklaard'. Duidelijker kwam de bedoeling van deze bepaling naar voren in de Staatsregeling van 1801, die in art. 16 bepaalde: 'Het Leenrecht wordt geheel afgeschaft, en alle Leenroerige Goederen gehouden voor Allodiaal. De Wet zorgt voor de schadeloosstelling der Leenheeren'. Echter, het was niet altijd duidelijk wat nu precies rechten uit het leenstelsel waren en wat niet, en dus wat er nu precies was afgeschaft en wat niet.

Sommige rechten bleven na 1798 gewoon uitgeoefend, op het platteland mede omdat de verhoudingen zich na de revolutie vaak herstelden. Van sommige rechten staat vast dat de door de Staatsregeling beoogde afschaffing nooit werkelijkheid is geworden, of pas veel later. Van de aan de leenheren toegezegde schadeloosstelling is in de praktijk ook niet veel terecht gekomen. In 1814 werd een aantal heerlijke rechten als zakelijk recht weer in ere hersteld, zoals het jachtrecht en het visrecht, en werd een recht van voordracht van onder andere schouten en bestuurders van gemeenten gecreëerd. Bij Grondwet van 1848 wordt aan de heerlijkheden het overheidsgezag definitief ontnomen en alle nog bestaande rechten die gegrondvest zijn in het leenstelsel worden afgeschaft.

Zie www.denederlandsegrondwet.nl voor de teksten van de Staatsregelingen en de Grondwet.

Roerende eigendommen

Op 13 april 1792 verscheen in de Utrechtse Courant de verkoopadvertentie van de heerlijkheid Scherpenzeel (op microfiche te raadplegen in Het Utrechts Archief - nog niet beschikbaar via delpher.nl):

UIT DE HAND TE KOOP de HEERLYKHEID *SCHERPENSEEL*, met alle daar onder behoorende Goederen, bestaande in een Royaal Heeren Huis, Tuinmans Wooning, Paardestal, Koets-huis, Koetsstal, Hondehokken met een loop aan 't Water, Tuinen, Boomgaarden, een Engelsche Tuin, Laanen en Bosschen, Koorn-Windmolen, zes Bouwhoven, veele losse Landeryen, Tiendens, 129 Erfhofpagten; een groote Leenkamer met ruim 80 Leenen; voorts Regalien van Jagt, 't recht van den Knuppel, en van naasting der verkochte Erfhofpagten, de aanstelling van Politicque en Kerkelyke Amptenaren, als Predikant, Koster, Schoolmeester, en Scholtus, Scheepenen, Buurtmeesters, Secretaris, Stadholder der Leenen en Griffier-Ontfanger der Verpondinge, meestendeels gelegen in de Provintie van Gelderland, Quartier van Veluwe; nadere onderrichting begeerdende, zyn te bekomen te Wageningen by de Heer Burgemeester *Klinkenberg van Echten*, en te Arnhem by de Castelein *Thomas*, in de Ploeg. De Brieven *franco*.

Deze advertentie geeft inzicht in de roerende eigendommen ten tijde van de aankoop van de heerlijkheid door J.S. van Naamen. Het betreft het knuppelrecht, recht van naasting, het recht om ambtenaren aan te stellen, 'regaliën van jagt', lenen, tienden en erfpachtsrechten. De meeste van deze rechten zijn heerlijke rechten. Hieronder worden deze rechten nader toegelicht, voor zover deze tenminste in de hoofdtekst niet aan de orde zijn geweest.

Lenen

Volgens de verkoopadvertentie is sprake van een heerlijkheid met een 'groote Leenkamer met ruim 80 Leenen'. Heerlijkheden zijn een uitvloeisel van het leenstelsel, waarbij een leenheer een gedeelte van zijn bestuurlijke en juridische bevoegdheid in leen geeft aan een leenman. Objecten van leen waren in de eerste plaats onroerende zaken, zoals grond met toebehoren. Daarnaast werden ook roerende zaken in leen gegeven, vooral rechten die inkomsten opleverden. Om de uitgifte van lenen goed te administreren, richtte de leenheer een leenkamer op, waarin leenaktenboeken werden bijgehouden. De leengriffier van de leenheer schreef een afschrift van de leenakte in dit boek. De bezegelde oorkonde

van de belening werd aan de leenman uitgereikt voor diens eigen administratie. Dit inschrijven in leenboeken vond tot aan de Franse Revolutie plaats, maar werd langzamerhand louter een formaliteit.

In het Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen staat Scherpenzeel vermeld (zie J.S.S. baron Sloet en J.S. van Veen, "Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen", Arnhem, 1917, blz. 117-123):

"t Huys to Scherpenseel ende 2 mergen lants, daer 't huys op staet, ten Zutphensen leen erkent bij Johan van Scherpenseel, anno 1380. (...) Burchard Frederik Willem van Westerholt draagt dit leen op 17 junij 1793 op aan Johannes Sebastiaan van Naamen, die daar weder mee beleend is. Johannes Sebastiaan van Naamen laat registreren een gerigtelijk transport d.d. 28 juli 1800, waarbij denzelve dit leen transporteert aan zijn zoon Petrus Johannes van Naamen, 14 Febr. 1801.' In 1675 wordt het leen van het huis Scherpenzeel door Borchard Willem van Westerholt vermeerderd met de ambachtsheerlijkheid en de 'jurisdictione, gerichte en alle prominentien, recognitionen, rechten en gerechtigheden van dien' van de noordelijke helft van het dorp - met inbegrip van de kerk - de tienden afkomstig van St. Paulus te Utrecht en de windmolen met de vier molenkampen. Uit de 'akte van transport' tussen Van Westerholt en Van Naamen - waarvan zich een afschrift in het huisarchief bevindt (inv.nr 107) - blijkt om welke 'achter of onder Leenen en Thienden' en 'tinsen' het gaat (roerende en onroerende goederen dus).

Heerlijkheid Scherpenzeel heeft op haar beurt ook een leenkamer, waarin goederen in (achter)leen worden uitgegeven. Nog in 1792 wordt dus geadverteerd met deze leenkamer, terwijl vlak na de koop door Van Naamen het leenstelsel wordt afgeschaft. Dat hadden verkoper en koper overigens kunnen zien aankomen: in 1789 worden in Frankrijk reeds alle feodale rechten afgeschaft. Bovendien werden al bij voorbaat decreten uitgevaardigd die afschaffing van rechten en privileges regelden in de landen die door de Franse legers bezet zouden worden (zie E.J. Wolleswinkel, "Nederlands Adelrecht" (dissertatie), Den Haag, 2012, blz . 27-28).

Het recht betreffende voordracht of aanstelling tot openbare betrekkingen

Dit recht maakt onderdeel uit van het uitoefenen van heerlijkheid: het recht op overheidsgezag in particuliere handen. In de verkoopadvertentie staat het als volgt omschreven: 'De aanstelling van Politicque en Kerkelyke Amptenaren, als Predikant, Koster, Schoolmeester, en Scholtus, Scheepenen, Buurtmeesters, Secretaris, Stadholder der Leenen en Griffier-Ontfanger der Verpondinge.' Deze aanstellingen, vooral die van schout, werden in vroeger eeuwen wel tegen betaling door de heer uitgegeven (verpacht/verpand). Daarmee vormden deze heerlijke rechten een inkomstenbron. Ook deze zogeheten collatierechten werden na 1795 afgeschaft. In 1814 werd opnieuw een recht van voordracht van onder andere schouten en bestuurders van gemeenten gecreëerd. Met de definitieve afschaffing in 1848 van deze heerlijke rechten betreffende voordracht of aanstelling tot openbare betrekkingen, was ook de laatste rest van heerlijkheid afgeschaft (zie Ketelaar (1978), blz. 111).

Knuppelrecht

Het knuppelrecht is een heerlijk recht, dat ik nog niet eerder ben tegenkomen - in ieder geval niet als zodanig omschreven. In het 'Nieuw Erfpachtboek' (aanvang 1832) in het huisarchief staat omschreven wat dit recht inhoudt:

'De Hoog Adellijke huize van Scherpenzeel heeft het regt om jaarlijks, eens of meermale uit den dorpe Scherpenzeel een knuppel / ofwel uitgedrukt iemand te kunnen afvordere om een bosschap [boodschap] te laten doen of waar heen men hem zenden wil en is zulks

Afbeelding:
in het 'Nieuw
Erfpachtboek'
(huisarchief
Scherpenzeel
HGA, inv.
nr. 123) is
het knup-
pelrecht van
Scherpenzeel
beschreven.

knuppel. Feb. 1779.
De Hoog Adellijke huize van Scherpenzeel
heeft het recht om jaarlijks eens of meermal
in den dorpe Scherpenzeel een knuppel of
velutgebrachte iemand te kenne of voo
om een boodschap te laten doorgeve
heen men hem zenden wil van Zutphen
tot oude Erfpachtboek in den jare 1779
het laatste ten uitvoer gebracht en wel
naar Zutphen.

volgens het oude Erfpachtboek in den jare 1779 het laatste ten uitvoer gebracht en wel naar Zutphen.'

Het is een voorbeeld van een typisch feodaal verschijnsel - dat de heer het recht heeft iemand van zijn werk te halen en voor een boodschap mag sturen, 'eens of meermal'. Na 1779 achtte de heer het kennelijk al niet meer 'van deze tijd' om van dit recht gebruik te maken.

Recht van naasting

Ook het recht van naasting was één van de heerlijke rechten die in 1814 als zakelijk recht weer in ere werd hersteld tot de afschaffing ervan in 1848. Naasting is 'het recht, in geval van verkoop van enig (doorgaans: onroerend) goed dit tegen de eenmaal vastgestelde prijs voor zich te verwerven. Dit recht, dat vroeger aan onderscheidene gekwalificeerde personen (erfgenamen, familieleden, leenheren, grond- of ambachtsheren, naastleggers (buurman), etc.) toekwam, is in de moderne wetgeving niet gehandhaafd (uit: "Fockema Andreae's Rechtsgeleerd Handwoordenboek", bewerkt door N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, derde druk, uitgeverij Wolters-Noordhoff, Groningen, 1970). Naar oud-vaderlands recht moest naasting in het algemeen worden uitgeoefend binnen een jaar na verkoop (zie Ketelaar (1978), blz. 213).

In het 'Nieuw Erfpachtboek' (aanvang 1832) in het huisarchief staat omschreven wat dit recht inhoudt: 'De hoog Adellijke huize van Scherpenzeel heeft het recht van alle huizen in dit dorp te mogen naasten wanneer dezelve worden verkogt of over getransporteerd, zijnde tevens een goed middel om de achterstallige Erfpachten te kunnen in kasseere en waarvan de tijdelijke prosessen van Scherpenzeel voor het approbeeren [toestaan] van andere koopcedul of transport tot Jura motu te genieten.' Uit de archiefstukken wordt overigens niet duidelijk of raadwerkelijk van dit recht gebruik is gemaakt.

BIJLAGE 4

De tienden van Scherpenzeel

Het tiendrecht, een oud zakelijk recht dat veelal als heerlijk recht wordt beschouwd, was het recht op een evenredig deel van de gewassen op de door een ander gebruikte grond. In 1798 werd dit recht afgeschaft wegens strijdigheid met de burgerlijke gelijkheid en vrijheid. Bovendien waren de Fransen van mening dat de tienden de landbouw niet bevorderden, terwijl 'bevordering en bloei van de landbouw' één van de doelstellingen van de Staatsregeling was. Enkele jaren later werd bepaald dat de tiendheffing toch niet afgeschaft zou worden, maar afkoopbaar zou worden gemaakt. Het tiendrecht zou daarbij ongehinderd blijven totdat de nodige bepalingen voor afkoop zouden zijn gemaakt. Deze bepalingen kwamen echter niet tot stand, waardoor de tiendrechten in feite bleven bestaan. Pas in 1872 werd een wet van kracht waarin het afkoopbaar worden van het tiendrecht werd geregeld. Eén van de discussiepunten rond het tiendrecht, waar de wet ook geen eenduidig antwoord op gaf, was de vraag of alleen de tiendplichtige het recht tot afkoop had, of ook de tiendheffer. In inv.nr. 74 van het huisarchief zit een verklaring van de 'administrateur van 's Konings particuliere Domeinen' dat 'door den heer mr. P.J. van Naamen, heer van Scherpenzeel, is afgekocht de tiendplichtigheid van de aan hem in eigendom toebehoorende grondstukken in het tiendblok, genaamd Het derde tiendblok, onder de gemeente Scherpenzeel'. 'En verklaart hij ondergetekende wijders dat de afkoop prijs van de tienplichtigheid van het voormelde Blok, ter somma van f 4.214,40 is overgenomen, dd 23 juli 1845'. De administrateur van de particulier Domeinen van de koning heeft een machtiging om dit te doen, welke onderdeel uitmaakt van dit archiefstuk. Er staat: 'Wij magtigen U, mits deze, om de pligtigheid van de tiendblokken, behoorende tot de domaniale goederen van Ons, in vollen eigendom teruggegeven bij Art. 60 van het Traktaat van 5 November 1842, in het belang van Landbouw en Nijverheid, afkoopbaar te stellen op den voet der bepalingen van het Burgerlijk Wetboek.'

Met het inwerkingtreden op 1 januari 1909 van de Tiendwet 1907 verviel in Nederland uiteindelijk de tiendplichtigheid. De tiende kon afzonderlijk van de grond worden gekocht: van menig boerderij in het bezit van Van Naamen en later Royaards hief dan ook iemand anders het tiendrecht. De archiefstukken van Scherpenzeel spreken van hoofdzakelijk van korentienden, maar ook lammertienden en novale tienden worden genoemd. Uit stukken in het huisarchief kan worden opgemaakt aan wie de familie Van Naamen-Royaards van oorsprong tiendplichtig is en welke tienden behoren aan de heerlijkheid Scherpenzeel.

'Memorie welke Goederen van den Heer van Scherpenzeel Tiendplichtig zijn aan andere' (ca. 1780):

Hierin wordt aangegeven dat de Stichtse goederen geheel tiendplichtig zijn, te weten: 'het Erf Droffelaar aan den Heer van Nellesteijn, de Breehoef aan den Heer van Nijenroode, de Landerijen onder Woudenberg behooren tot den Tien van 't Foort, de Landerijen onder Renswoude: Hier van behoord de Hooge of Doornboonskamp met de halve Kloosterhof, tot de Klooster Tiend. NB: De laatstgenoemde Tiend van 't Foort en de Klooster Tiend behooren aan 't Capittel van den Dom, of Sint Pieter te Utrecht. De wederhelft van de Kloosterhof en de Kloosterkamp zijn Tiendplichtig aan Dirk Woerdeman te Scherpenzeel. De Boeren Erven en Losse Landerijen in Gelderland zijn gedeeltelijk geheel en gedeeltelijk half Tiend pligtig aan de Rekenkamer, verscheijden zijn ook geheel Tiend vrij.'

Dit document is te vinden in het archief van Huis Scherpenzeel, inv.nr. 134. Dit document is ongedateerd, maar kan te dateren zijn rond 1780 (gelet op de vergelijking met andere documenten uit die tijd).

'Tienden behorende aan den Huize Heerlijkheid Scherpenzeel' (ca. 1856)

In de gemeente Scherpenzeel (KorenTiend):

- 1 de Tiend gaande uit het Land genaamd Renes
- 2 de Tiend gaande uit het Land Nieuw Willaar
- 3 de Tiend gaande uit het Land Oud Willaar
- 4 de Tiend gaande uit het Land van Glashorst
- 5 de Tiend gaande uit Groot-Schaik
- 6 de Tiend gaande uit Groot-Gooswilligen
- 7 de Tiend gaande uit Groot-Orel
- 8 de Tiend gaande uit Ebbenhorst
- 9 de Tiend gaande uit Groot-Scherpenzeel
- 10 de Tiend gaande uit Wittenberg
- 11 de Tiend gaande uit Kraaijen Oord
- 12 de Tiend gaande uit Breeschooten
- 13 de Tiend gaande uit Klein Heintjeskamp
- 14 de Tiend gaande uit Groot-Heintjeskamp
- 15 de Tiend genaamd de hennepTiend, met de KorenTiend uit de Weerdhof
- 16 de Tiend genaamd de groote Novalie
- 17 de tiend genaamd de kleine Novalie
- 18 de nieuwe KorenTiend uit Gooswilligen
- 19 de nieuwe KorenTiend uit Glashorst
- 20 de KorenTiend uit Klein-Oorl
- 21 de KorenTiend uit Wittenoord met het Pleeghoekje
- 22 de Lammertiend uit Groot-Orel
- 23 de nieuwe KorenTiend uit Klein-Schaik

Dit document is te vinden in het archief van Huis Scherpenzeel, inv.nr. 134. Het overzicht is niet gedateerd, maar op hetzelfde papier (blauw, afwijkend van de rest van de archiefstukken) en in het hetzelfde handschrift is de nota opgemaakt voor Herman Royaards 'wegens de voor hem verkochte Koren en andere Tienden van de Heerlijkheid Scherpenzeel over 1856 ten overstaande van den Not. J. van Hilten op den 29st Julij 1856 in het Regthuis te Scherpenzeel'. Het lijkt ook logisch dat de rentmeester bij het aantreden van Herman Royaards een overzicht van de tienden maakt.

BIJLAGE 5

Overzicht van de rentmeesters van landgoed Scherpenzeel vanaf 1793

Wie wanneer rentmeester van het landgoed Scherpenzeel is geweest, is achterhaald door diverse bronnen te raadplegen. Deels is het overzicht middels archiefstukken achterhaald: jaarrekeningen ondertekend door de rentmeester, notities en brieven aan de eigenaar, notariële stukken waar de rentmeester als vertegenwoordiger optreedt, etc. Alle gegevens naast elkaar leggend, kan het volgende overzicht van rentmeesters worden samengesteld:

1793-1795/1796: Aart van Lützenburgh

In de periode 1784-1795 was Aart van Lützenburgh de rentmeester van de heerlijkheid Scherpenzeel en tevens schout van de heerlijkheid. Ik heb geen formele archiefstukken gevonden waaruit blijkt dat J.S. van Naamen Van Lützenburgh aanstelt als rentmeester, maar het is opvallend dat diverse administratie van de heerlijkheid na 1793 (het jaar van aankoop door Van Naamen) in dezelfde stijl en hetzelfde handschrift verder gaat. Het lijkt er dus op dat de rentmeester in functie is gebleven na de verkoop.

Van Lützenburgh werd geboren in Driebergen. Hij volgt in 1761 zijn vader op als koster, voorzanger, schoolmeester, gerechtsbode en doodgraver. In 1784 (of 1787, dat is niet helemaal duidelijk) wordt hij schout van Scherpenzeel. In 1796 overlijdt hij. Het is niet duidelijk geworden tot wanneer Van Lützenburgh precies rentmeester blijft. Het meest logisch zou zijn bij zijn aftreden als schout in 1795, of tot aan zijn dood een jaar later.

Bronnen: HGA, archief Huis Scherpenzeel, toegang 0430, inv.nr. 2 en "Scherpenzeel", jaargang VI, nr III (1971), blz. 39.

1795/1796-1807: Pieter Dixkes

Pieter Dixkes werd geboren in 1729, net over de grens bij Venlo in Duitsland. Hij gaat in Amsterdam wonen. Wat hij daar precies doet, is niet duidelijk. Hij zal in ieder geval een goede opleiding volgen, gelet op zijn carrière. In Amsterdam ontmoet hij zijn Scherpenzeelse vrouw. In 1768 gaat het echtpaar in Scherpenzeel wonen, waar het in 1782 een 'huis en hof' koopt, 'gelegen naast de poort'. Dixkes wordt als schepen/gerichtsman van Scherpenzeel genoemd in de periode 1777-1798. Pieter Dixkes is rentmeester vanaf in ieder geval 1799, want dan komen we zijn naam en functie tegen in de archiefstukken. Ik denk echter dat hij Aart van Lützenburgh is opgevolgd in 1795/1796. Het is niet logisch dat er voor een paar jaar iemand anders als rentmeester zou zijn aangesteld en bovendien hadden de rentmeesters vaak een dubbelfunctie als schout of schepen. Het landgoed wisselde in die tijd ook niet van eigenaar, pas in 1812 volgt P.J. van Naamen zijn vader J.S. van Naamen op. Oud Scherpenzeel geeft aan dat hij waarschijnlijk (van 1799) tot zijn overlijden in 1807 rentmeester van de Heer van Scherpenzeel is geweest.

Bronnen: HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nrs. 2, 3 en 20 en "Oud Scherpenzeel", 2002, nr 4.

1807-1848: Olivier Sterk

In de archiefstukken komen we vanaf 1809 de naam van Olivier Sterk tegen in hoedanigheid van rentmeester. Uit zijn tijd zijn echter niet veel documenten bewaard gebleven. Sterk werd geboren in 1779 te Scherpenzeel en overlijdt aldaar in 1850. Het ligt voor de hand dat Sterk in 1807, na het overlijden van Dixkes, is aangetreden. Olivier Sterk werd in 1818 burgemeester van Scherpenzeel. Sterk kwam in beeld toen er na de Franse tijd een

nieuwe burgemeester moest komen. De plaatselijke hervormde predikant, ds. Dumenie, was zo vrij een voordracht te doen. Hij stuurde een brief naar P.J. van Naamen:

'De Scherpenzeelders verlangen niets meer dan tenminste zulk een schout te mogen hebben, die nimmer patriotje heeft gespeeld, maar van ouder tot ouder een echte aankleever van het huis van Oranje is, en dit is de famielje van Sterk in nadruk.' In 1818 volgde inderdaad de benoeming van Olivier Sterk tot burgemeester van Scherpenzeel. Hij zou deze functie dertig jaar, tot 1848, bekleden. In deze hoedanigheid speelt hij een rol bij de opmetingen voor het kadaster in 1831.

Wat precies de functie van Olivier Sterk is geweest voordat hij burgemeester werd - maar welke de reden zal zijn geweest om hem aan te stellen als rentmeester -, is mij niet duidelijk geworden. Waarschijnlijk blijft Olivier Sterk rentmeester zolang hij burgemeester is. Daarna zal Willem Geurt Renes hem zijn opgevolgd.

Bronnen: HGA, archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 2 en H.M. van Woudenberg, "De geschiedenis van de Grote Kerk in Scherpenzeel" (1994).

1848 - 1870: Willem Geurt Renes

Willem Geurt Renes wordt geboren in 1798. Zijn voorouders waren schepen van Scherpenzeel; dat Willem Geurt rentmeester van de familie Van Naamen/Royaards wordt, is dus niet helemaal verrassend. Hij trouwt in 1837 en in het jaar daarop wordt zijn eerste zoon geboren. Hij is dan 'wolkammer of fabriceur van wollen stoffen' van beroep, blijkens de huwelijksvoorwaarden en de geboorteakte. Bij zijn overlijden in 1870 is hij 'rentmeester' van beroep, wonende aan het Oosteinde. Het rentmeesterschap combineert hij met ambtenaar van de burgerlijke stand van Scherpenzeel. Ook had hij een fabriekje.

In de tijd van W.G. Renes loopt een aantal zaken betreffende het landgoedbeheer nog via de notaris. In het huisarchief zitten overzichten van 'bij de roede verhuurd land' en deze worden tot en met 1869 opgemaakt door notaris Van Hilten te Scherpenzeel. Vanaf 1870 worden ze opgemaakt door J. Renes.

Bronnen: <http://oudscherpenzeel.nl/genealogieen-2/uitgewerkte-genealogieen/genealogieen-r-tm-s/renes/>, Register van akten van overlijden Scherpenzeel 1863-1882, Register der akten van geboorten gemeente Scherpenzeel en HGA, HS, inv.nr. 11.

1870 - 1914: Jan Renes

In 1870 volgde Jan Renes (geboren in 1838) zijn vader W.G. Renes op als rentmeester voor Scherpenzeel bij Herman Royaards en na diens overlijden voor zijn erfgenamen. Dat is belangrijk te noemen, want na de boedelscheiding blijft het beheer dus uitgevoerd worden door één en dezelfde rentmeester. Renes was tevens rentmeester bij Albert van Naamen van Eemnes, Benudina's zwager en achterneef. Het beheer van een drietal Scherpenzeelse boerderijen die via vererving bij de Eemnes-tak waren beland, werd dus door dezelfde rentmeester gevoerd. Voor de landerijen in het westen van Utrecht was een andere rentmeester aangesteld. Naast rentmeester was Jan Renes ook nog gemeenteontvanger te Scherpenzeel, landbouwer, opperbrandmeester, kerkvoogd en agent voor de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborgmaatschappij. In een krantenartikel over zijn jubileum als kerkvoogd in 1913, wordt hij geprezen om zijn lust, ijver, stiptheid, eerlijkheid en trouw. Dat laatste is in ieder geval van toepassing, want hij is maar liefst 44 jaar de rentmeester van de familie. Tot 1914 komen we zijn naam tegen in stukken in het huisarchief. Jan Renes overlijdt in 1927 op de leeftijd van 88 jaar.

Bronnen: register van akten van overlijden Scherpenzeel 1863-1882, register der akten van geboorten gemeente Scherpenzeel, I. Montijn (2013), blz. 49-50.

1914 - 1947: Lammert Jan van Leusen

Uit het huisarchief kan worden opgemaakt dat Jan Renes in 1914 wordt opgevolgd door Lammert Jan van Leusen - die blijkens het lidmatenboek van de hervormde kerk Scherpen-

zeel inderdaad in 1914 vanuit Twello naar Scherpenzeel komt.

Van Leusen komt in dienst van de gezamenlijke landgoedeigenaren. In 1916 verhuisd Van Leusen naar Lambalgen, waar hij tot zijn pensionering blijft wonen. Lammert Jan van Leusen werd geboren in 1876 te Twello. Voordat hij rentmeester werd op Scherpenzeel was hij hoofd-opzichter bij de afdeling 'Boschwezen' en ambtenaar van de afdeling 'Bevloeiing en Grondverbetering' bij de Nederlandsche Heide-Maatschappij (Amersfoortsche Courant dd 13 november 1913. Met Van Leusen is de eerste gespecialiseerde/professionele rentmeester van Scherpenzeel een feit. Hij wordt in 1914 lid van de 'Vereeniging van Beheerders van Landgoederen en Landelijke Bezittingen' en laat zich op 31 mei 1928 als 24^e rentmeester beëdigden door de Rentmeesterskamer.

Van Leusen staat in Scherpenzeel bekend als een kritisch man en voor de aannemers die hij namens het landgoed inschakelde geen makkelijke opdrachtgever. Dat wordt ondersteund door briefwisselingen die in het particuliere archief van jkvr. E.A.J. van Citters bewaard zijn gebleven. Van Leusen schrijft rond 1952 aan Van Citters over een niet nader genoemde verbouwing het volgende: 'Ingesloten brief ontving ik van architect Pothoven [die ook betrokken was bij de wederopbouw van Scherpenzeel na de Duitse invasie in 1940]. Op de brief van Pothoven wil ik niet veel commentaar leveren. Een architect, die geen verantwoorde uitspraak durft te doen, is volgens mijn opvatting helemaal geen architect. Immers men neemt een architect om een verantwoorde leiding op het werk en een verantwoorde afrekening van het werk.' Dat Van Leusen breed onderlegd was - en kennelijk een gezien man was op het gebied van het landschap - blijkt wel uit de tekst die hij schreef over het Scherpenzeelse landschap (geschiedenis, bodemgesteldheid en natuurschoon) voor de V.V.V.-gids uit 1935. Ook de economische kant van het landschapsbeheer is aan hem besteed. Zo was Van Leusen de drijfveer achter de aanleg van de proeftuin (eerst fruit, daarna ook groente) van de Scherpenzeelse tuinbouwvereniging Horticultura, opgericht rond 1916. In dat jaar zien we Van Leusen ook staan op de ledenlijst van de Nederlandse Phytopathologische Vereeniging (later Koninklijke Nederlandse Plantenziektkundige Vereniging), opgericht in 1891 met als aandachtsgebied de gewasbescherming. Daarnaast had hij diverse nevenfuncties, waaronder voorzitter van de Raad van Toezicht van de Coöperatieve Boerenleenbank in Woudenberg (tot 1949) en penningmeester van de Fruit- en Groententeiling van Amersfoort en Omstreken.

Van Leusen blijft rentmeester tot hij, in verband met zijn pensionering, zijn ontslag indient op 1 april 1947. Hij blijft daarna op het landgoed wonen tot zijn overlijden in 1954 (zie ook § 5.4: 'Opdrachtgever en principaal').

Bronnen: HGA: archief Huis Scherpenzeel, inv.nr. 11, archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters (toegang 1142), inv.nr. 10, archief Stichting Rentmeesterskamer (toegang 0110), inv.nr. 9 en lidmatenboek van de hervormde kerk Scherpenzeel - 1812-1965 (uitgave Oud Scherpenzeel), "Oud-Scherpenzeel", 26^e jaargang, nr. 4, december 2014 (artikel over het huis Lookestein), "Gids voor Scherpenzeel", uitgave van het Nationaal Uitgevers en Reclamebureau op initiatief van de V.V.V. te Scherpenzeel, 1935.

1947- 1973: Jan Houterman

L.J. van Leusen wordt in 1947 opgevolgd door J.M. (Jan) Houterman. Ook Houterman is een echte *professional*, hoewel op het moment van aantreden geen door de Rentmeesterskamer erkend rentmeester. Wel wordt hij in 1947 lid van de NVR; zijn naam verschijnt dan op de ledenlijst (HGA, archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters, inv.nr. 10). In de jaarverslagen van 1947 en 1948 is bij zijn naam opgemerkt dat hij tevens beëdigd rentmeester is; vanaf 1949 is deze opmerking achterwege gelaten. Op de lijsten van de Stichting Rentmeesterskamer met beëdigde rentmeesters komt zijn naam ook niet voor (HGA, archief Stichting Rentmeesterskamer, inv.nr. 9). Toch lijkt hij de geschikte persoon te zijn, volgens een brief van Van Leusen aan freule Van Citters: 'De ambtenaar van de Heide-maatschappij uit Ede (...) is naar mijn oordeel een flinke resolute persoonlijkheid en over

het algemeen zijn de ambtenaren van de Heidemij geschikte mensen om mee om te gaan.' Met deze ambtenaar wordt Jan Houterman bedoeld, tot dat moment hoofdopzichter bij de Heidemaatschappij in Ede. Houterman heeft twintig jaar gewerkt bij de Heidemij, waaronder ook in Zeeland en Brabant.

Dat blijkt enerzijds uit een briefwisseling in het particulier archief van E.A.J. van Citters: Houterman heeft gedurende 20 jaar 'gestort' in een pensioenverzekering bij de Heidemij. In historische Zeeuwse en Brabantse kranten komt zijn naam voor als opzichter bij de Heidemij. Ook de dames M. Daniëls en J. Patijn, huidige mede-eigenaren, weten dat Houterman te Serooskerke op Walcheren is geboren en in Zeeland heeft gewerkt. Onder Houterman professionaliseert het landgoedbeheer verder. Hij was elke woensdagmorgen op kantoor in Scherpenzeel om de pachters te woord te staan. Dat kantoor was 'ten huize van mevrouw Royaards van Scherpenzeel' - zo was overeengekomen in zijn arbeidsovereenkomst. Naast zijn werkzaamheden voor het landgoed had Houterman diverse werk-gerelateerde (bestuurs)functies. Deze functies waren ondermeer: watergraaf/voorzitter van het waterschap Lunterse Beek, lid van het bestuur van de Coöperatieve Boerenleenbank in Woudenberg (benoemd in juni 1949), voorzitter van het bestuur van de Lagere Landbouwschool te Woudenberg, vice-voorzitter van de afdeling Woudenberg van het Utrechts Landbouwgenootschap en directeur van de N.V. Veluwe Grondmaatschappij (benoemd in februari 1957). Houterman blijft rentmeester tot 1973, waarna het beheer over gaat naar rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis in Woudenberg. Tot op heden levert dit kantoor de rentmeester.

Bronnen: HGA: archief Nederlandse Vereniging van Rentmeesters, inv.nr. 10 en archief Stichting Rentmeesterskamer, inv.nr. 9, archief.eemland.courant.nu.

BIJLAGE 6

Begroting landgoed Berkhorst 1943 en 1962

Landgoed Berkhorst is een onderdeel van landgoed Scherpenzeel; het betreft de eigendommen van jkvr. E.A.J. van Citters. In haar archief, voor zover dat bewaard is gebleven in particulier bezit, zitten twee begrotingen voor het landgoed en wel voor de jaren 1943 en 1962. Helaas ontbreken de uiteindelijk gerealiseerde bedragen, maar aangezien veel posten meerjarige contracten zijn, zullen de begrootte bedragen voor een belangrijk deel overeen komen met de gerealiseerde bedragen. Hoe groot de omvang van Berkhorst precies is in het jaar van de begroting is niet bekend; wel is bekend dat het in ieder geval 74 ha bos en 4,20 ha heide betreft. Ook is bekend dat boerderijen Zevenmorgen, Droffelaar, Breehoef en Groot Wolfswinkel hiervan onderdeel uitmaken. De begroting geeft wel inzicht in de verschillende posten (inkomsten en uitgaven) en hoe deze veranderen met de jaren én in het aandeel dat de begrotingspost heeft in het totaal. De gezamenlijke eigenaren deelden de kosten van de rentmeester en bosbaas volgens een vooraf afgesproken verrekenmethode. Kennelijk had freule Van Citters ook nog een eigen bosbaas in dienst.

begrotingspost	1943		1962	
	inkomsten (f)	uitgaven (f)	inkomsten (f)	uitgaven (f)
inkomsten				
pacht boerderijen	7.138		26.280	
pacht los land	1.217		2.520	
verkoop hout	1.000		1.500	
verkoop hakhout	500		50	
recognities	--		1	
pacht jacht	345		420	
onvoorzien en ter afronding	--		229	
uitgaven				
onderhoud boerderijen		900		6.400
afschrijvingen		390		--
premie brandverzekering		300*		1.625
premie bossenverzekering		--		75
premie W.A. verzekering		--		35
arbeidsloon voorwerker incl. sociale lasten		1.247		6.000
vergoeding voorwerker		--		300
aankoop plantmateriaal		120		500
grondbelasting		708		700
waterschapslasten (Eemlasten)		52		2.600
wegbelasting / - onderhoud		160		300
contributie "Het Grondbezit"		--		40
contributie Ned. Ver. v. Boseigenaren		--		30
bijdrage Bosschap [sinds 1954]		--		20
donatie Wilhelmina ziekenverpleging		--		25
contributie VVV		--		5
aandeel kosten bosbaas		389		300
aandeel kosten administratieve kracht		--		100
aandeel kosten rentmeester		795		2.000
aandeel in kantoorhuur rentmeester Huize Scherpenzeel [met komst Houterman in 1947]		--		30
diaconie van Leusden, uitweg		52		--
onvoorzien				915
	f 10.200,--	f 5.113,--	f 31.000,--	f 22.000,--

* voor alle 'assurantiën', niet opgesplitst

BIJLAGE 7

Winst- en verliesrekening Huize Scherpenzeel 1948

Landgoed Huize Scherpenzeel is een onderdeel van landgoed Scherpenzeel; het betreft de onverdeelde nalatenschap van Anton Royaards welke in eigendom is bij zijn weduwe, jkvr. M.M. Royaards-Backer, en zijn dochters Th.Ph. Daniëls-Royaards en B.M. gravin Van den Bosch-Royaards. In het archief, voor zover dat bewaard is gebleven in particulier bezit, zit een verlies- en winstrekening over 1948. Helaas maakte de rentmeester het wel heel eenvoudig door de kostenposten te reduceren tot een drietal. Toch geeft dit enig beeld van het rendement van het landgoed op dat moment. Opvallend is, dat er dit jaar geen inkomsten uit de bosbouw zijn. Onder dit landgoed viel een groot aantal boerderijen, te weten: Het Eerste Broek, Het Tweede Broek, Het Derde Broek, Groot-Orel, Klein-Orel, Het Dorp, Ruwinkel, Vlieterhoek, Oud-Willaar, Het Vliet, Ebbenhorst, Bruinhorst, Renes en het huis aan de Barneveldseweg. Wat bekend is, is dat de gezamenlijk eigenaren van het gehele landgoed Scherpenzeel de kosten van de rentmeester en bosbaas deelden volgens een vooraf afgesproken verrekenmethode. Die kosten zijn in de afrekening ondergebracht.

Winst en verliesrekening Huize Scherpenzeel 1948

grond- en andere lasten	f 2.409,09	boerderijen	f 14.128,80
onderhoud	f 11.702,20	los land	f 5.979,25
inning huren etc.	f 1.405,--	huizen	f 1.161,40
winst	f 6.410,55	hypothek	f 60,--
		recognities	f 63,10
		jacht	f 534,--

BIJLAGE 8

Inventaris van boerderij Het Dorp in 1892

Na het overlijden van B.M. Royaards van Scherpenzeel - Van Naamen in 1892 werden de eigendommen getaxeerd ten behoeve van de successie. Daartoe werd ondermeer een inventarislijst gemaakt van hetgeen in de boerderij Het Dorp aanwezig was. Het Dorp was de zogeheten 'kasteelboerderij': de boerderij die de familie in eigen exploitatie had en diende voor de voedselvoorziening van de familie en de leden van de huishouding. 'In de boerderij' was op dat moment aanwezig:

2 melkkarnen
5 melktonnen
10 blikken melk
4 boterpotten en 5 blikken emmers
1 wanmolen en 1 snijbak
1 bascule met gewichten
1 lijnzaadbreker
1 snijbak
4 griepen, 3 schoppen, 4 gaffels, 4 dorschvleugels, 3 zeeften en ander gereedschap
1 ploeg, kettingeggen en houten eggen
3 ladders
2 kruiwagens
3 mestwagens
3 tuigen en hoofdstellen
1 boerenwagen
1 wortelsnijder
1 ijzeren ploeg
1 meelkist, 2 tonnen, houtwerk en rommeling
14 mestvarkens
15 schrammen [gecastreerd jong varken]
3 werkpaarden
1 éénjarig veulen
12 melkkoeien en 2 guistenkoeien [niet drachtig]
6 vaarskoeien
40 kippen
12 eenden
1 mestkarretje

Op Conditiën en dato nabeschreeven, heeft A. van Lutzenburgh, Schout der Heerlykheid Scherpenzeel, in qualiteit als Rentmeester van den Hoog Ed. Geb. Heer [...], in Westerholt, Heere van Hackfort, Scherpenzeel, in qualiteit als Rentmeester des Graafschaps Zutphen, &c., & in qualiteit als Rentmeester der heerlijkheid [...], gelyk hy in de [...], verhuurd en in Paer geeft by deze, aan en te

OFSTEDEN: LANGELAAR, GROOT
VEENSCHOTEN
EIGENDOM: MEJ. B. M. ROUJAN

WATERWEGEN	FRACHTWEGEN
1. WEGEN	1. WEGEN
2. WEGEN	2. WEGEN
3. WEGEN	3. WEGEN
4. WEGEN	4. WEGEN
5. WEGEN	5. WEGEN
6. WEGEN	6. WEGEN
7. WEGEN	7. WEGEN
8. WEGEN	8. WEGEN
9. WEGEN	9. WEGEN
10. WEGEN	10. WEGEN
11. WEGEN	11. WEGEN
12. WEGEN	12. WEGEN
13. WEGEN	13. WEGEN
14. WEGEN	14. WEGEN
15. WEGEN	15. WEGEN
16. WEGEN	16. WEGEN
17. WEGEN	17. WEGEN
18. WEGEN	18. WEGEN
19. WEGEN	19. WEGEN
20. WEGEN	20. WEGEN

CHAAL 1-5000